

Oud-Utrecht 1997 : tweemaandelijks tijdschrift

<https://hdl.handle.net/1874/9997>

IB-LOP: TS OCT 1903

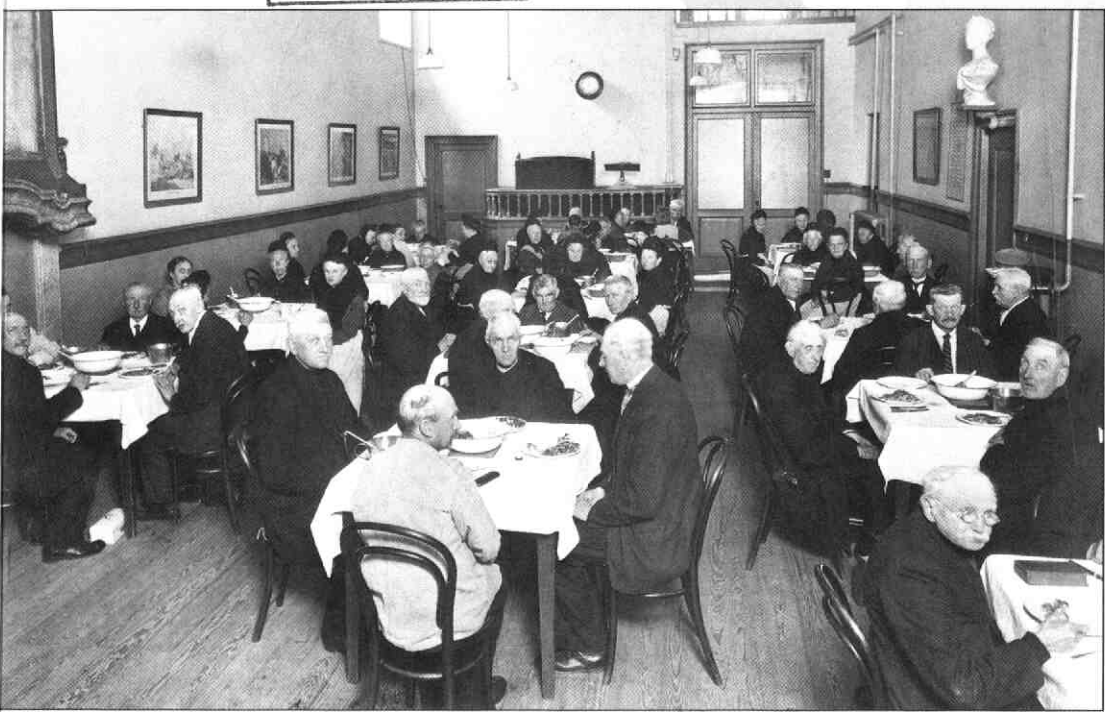
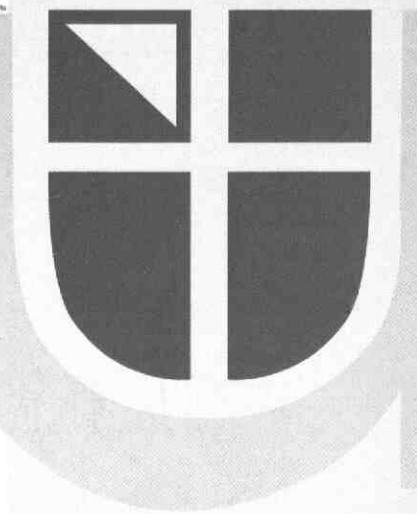
Jr 1997 dl 70

AB-JC

OU Utrecht

70e jaargang nummer 1

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

'Hier word den Ouden stok gevoed...'
Utrechtse bejaardenverzorging in het verleden

De eetzaal van
huis Oudaen.

Benoemd: de hoogleraar Utrecht studies

**Johannes de Doperbeeld na 33 jaar weer terug
in Catharinakathedraal van Utrecht**

BIBLIOTHEEK UNIVERSITEIT UTRECHT

2801 189 2

Oud-Utrecht

70^e jaargang

1 9 9 7

Register 1997

R.P.M. van Antwerpen

Notebomenlaan 27

3582 CG Utrecht

Register 1997

R.P.M. van Antwerpen Notebomenlaan 27 3582 CG Utrecht

SCHRIJVERS

- 52 **Beek, P. van** Het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut 1854 - 1951
- 108 **Bergh, L.E. v. d.** Twee bewaard gebleven zilveren zegelstempels uit de vroege veertiende eeuw
- 38 **Boon, Herman F.** Vingerhoeden van Mariken Pieters en Antonis van Gesteren
- 58 **Burg, V.A.M. van der** Het dienstpersoneel op de Zeister buitenplaatsen aan de Dribergseweg 1850 - 1940
- 60 **Eerden, P.C. v.d.** Boekenschouw
- 129 **Es, H.J. van** De plek: Het Tinus de Witplantsoen te Breukelen
- 10 **Haars, P.** Johannes de Doperbeeld na 33 jaar weer terug in Catharinakathedraal van Utrecht
- 4 **Heurneman, M.** 'Hier word den Ouden stok gevoed...' Utrechtse bejaardenverzorging in het verleden
- 104 **Hoekstra, T.** Een stathe aan de Vecht.
Ofwel: Natuurlijk had N. van der Monde gelijk
- 87 **Isings, C.** Romeinen: Een glasfragment uit Vechten
- 36 **Kamp, E.A.** De plek: De heks van Oostbroek
- 68 **Kooistra, L.I.** Romeinen: Van haver tot gort: een Laat-Romeinse kuil met graan uit Houten
- 64 **Kroes, P.** Toelichting bij de jaarrekening 1996
- 38 **Langedijk, C.A.** Vingerhoeden van Mariken Pieters en Antonis van Gesteren
- 21 **Leguyt, J.** Boekenschouw
- 31 **Idem,** Bij het afscheid van C. Dekker. Interview na 35 jaar Utrecht
- 42 **Luijt J.** Gouddiefstal uit de Utrechtse Munt
- 134 **Meijer J.** 'Brahms was de held van de avond' Een korte historie over Utrecht als Brahmsstad
- 100 **Meyere, J. de** Nieuwe gegevens over Rubens' bezoek te Utrecht?
- 90 **Oskam J.J.** De plek: Begraafplaats Oud-Zuilen
- 76 **Pietersma, A.** Jules Edouard Anne Louis Struick 1927 -1997
- 113 **Pot Tj.** Romeinen: Recente Romeinse vondsten, de 'Leidse Rijn'
- 28 **Reijnders, C.** Tsofouno 1937-1943. Een Utrechtse buurtsynagoge
- 80 **Rooijen, C. van** Stathe aan de Vecht. Ofwel het gelijk van N. Van der Monde
- 103 **Rutten, J.** Boekenschouw
- 131 **Santen, B. van** Romeinen: 't Was schitterend!' De opvoering van een toneelstuk over de Romeinen
- 18 **Steenwijk, D.** De plek: De 'ondeugd' van dominee Buddingh
- 114 **Stoppelenburg, N.** De plek: Hoe een kale plek in Woerden iets te maken kan hebben met het zonnige Smyrna
- 14 **Tuuk, L.A. van der** Romeinen: Een kampdorp bij het fort Fectio
- 61 **Verduin, J.** De plek: Kasteel Stoutenburg
- 16 **Vogelzang, F.** Van de leestafel
- 37 **Idem,** Van de leestafel
- 79 **Idem,** Van de leestafel
- 66 **Vroemen, J.** Van de activiteitencommissie
- 88 **Idem,** Van de activiteitencommissie. Discussie-avond 27 mei
- 44 **Vrugt, M. van der** Romeinen: De bevoorrading van de Romeinse grensforten
- 62 **Idem,** Jaarverslag vereniging Oud-Utrecht over het jaar 1996
- 124 **Wingens M.** Op bedevaart naar Kevelaer aan het begin van de 19de eeuw: De broederschap van Achterveld, Soest en Laren
- 21 **Zeijden, A. van der** Boekenschouw
- 31 **Idem,** Bij het afscheid van C. Dekker. Interview na 35 jaar Utrecht
- 86 **Idem,** Boekenschouw
- 139 **Idem,** Utrechtse portretten in miniatuur. Over nut en nadeel van de Kurzbiographie

UTRECHT STAD

- 4 'Hier word den Ouden stok gevoed...' Utrechtse bejaardenverzorging in het verleden
- 10 Johannes de Doperbeeld na 33 jaar weer terug in Catharinakathedraal van Utrecht
- 28 Tsofouno 1937-1943. Een Utrechtse buurtsynagoge
- 38 Vingerhoeden van Mariken Pieters en Antonis van Gesteren
- 42 Gouddiefstal uit de Utrechtse Munt
- 61 De plek: Kasteel Stoutenburg
- 80 Stathe aan de Vecht. Ofwel het gelijk van N. Van der Monde
- 100 Nieuwe gegevens over Rubens' bezoek te Utrecht?
- 104 Een stathe aan de Vecht. Ofwel: Natuurlijk had N. van der Monde gelijk
- 108 Twee bewaard gebleven zilveren zegelstempels uit de vroege veertiende eeuw
- 134 "Brahms was de held van de avond" Een korte historie over Utrecht als Brahmsstad

UTRECHT PROVINCIE

- 16 Van de leestafel: De Bilt, Mijdrecht en Vleuten
- 18 De plek: De 'ondeugd' van dominee Buddingh (Driebergen omstreeks 1800)
- 36 De plek: De heks van Oostbroek
- 37 Van de leestafel: Hoogland, Loenen, Maarssen en Woerden
- 58 Het dienstpersoneel op de Zeister buitenplaatsen aan de Dribergseweg 1850-1940
- 79 Van de leestafel: Loenen, Loosdrecht, Schalkwijk en Veenendaal

- 90 De plek: Begraafplaats Oud-Zuilen
114 De plek: Hoe een kale plek in Woerden iets te maken kan hebben met het zonnige Smyrna
124 Op bedevaart naar Kevelaer aan het begin van de 19de eeuw: De broederschap van Achterveld, Soest en Laren
129 De plek: Het Tinus de Witplantsoen te Breukelen

PERSONEN

- 134 **Johannes Brahms**, in: 'Brahms was de held van de avond'
Een korte historie over Utrecht als Brahmsstad
18 **Dominee Buddingh**, in: De 'ondeugd' van dominee Buddingh
52 **C.H.D. Buys Ballot**, in: Het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut 1854-1951
31 **Prof. Dr. C. Dekker**, in: Bij het afscheid van C. Dekker.
Interview na 35 jaar Utrecht
134 **Theodor Engelmann**, in: "Brahms was de held van de avond"
Een korte historie over Utrecht als Brahmsstad
38 **Van Gesteren**, in: Vingerhoeden van Mariken Pieters en Antonis van Gesteren
9 **Piet 't Hart**, in: Benoemd: de hoogleraar Utrechtstudies
100 **Gerard van Honthorst**, in: Nieuwe gegevens over Rubens' bezoek te Utrecht?
52 **F.W.C. Krecke**, in: Het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut 1854-1951
42 **Johan Adam Matthijsze**, in: Gouddiefstal uit de Utrechtse Munt
38 **Pieters**, in: Vingerhoeden van Mariken Pieters en Antonis van Gesteren
100 **P.P. Rubens**, in: Nieuwe gegevens over Rubens' bezoek te Utrecht?
38 **Schot**, in: Vingerhoeden van Mariken Pieters en Antonis van Gesteren
76 **Eduard Struick**, in: Jules Edouard Anne Louis Struick 1927-1997
134 **Johannes Verhulst**, in: "Brahms was de held van de avond"
Een korte historie over Utrecht als Brahmsstad

BOEKENSCHOUW

- 103 **A. van Baal-de Vries, e.a. (redactie)**, Utrechtse biografieën, deel 4: Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse
139 **Idem**
103 **W. van de Broeke, e.a. (redactie)**, Regionale Utrechtse biografieën, deel Vechtstreek: Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse uit de Vechtstreek

- 139 **Idem**
60 **Ch. Kolman, B. Olde Meierink e.a.**, Monumenten in Nederland: Utrecht.
86 **B.J. Martens van Vliet & H. Scholtmeijer**, De vollekstaal van de stad Utrecht. Woordenlijst met gezegdes, uitdrukkingen en zinsneden, opgeschreven in de Stad-Utrechtse uitspraak
21 **Hans Noyens**, Geschiedschrijving van 100 jaar Koninklijk Utrechts Mannenkoor Euterpe
21 **E. Pelzers, W.H. de Beaufort (1881-1976)**, natuurbeschermer, bosbouwer en jager
21 **J.G. Riphagen**, Inventarissen van de archieven van de Oud-Katholieke parochies in de stad Utrecht en van het Collegium Pastorum Ultrajectensium

ROMEINEN

- 14 Een kampdorp bij het fort Fectio
44 De bevoorrading van de Romeinse grensforten
68 Van haver tot gort: een Laat-Romeinse kuil met graan uit Houten
87 Een glasfragment uit Vechten
113 Recente Romeinse vondsten, de 'Leidse Rijn'
131 "t Was schitterend!" De opvoering van een toneelstuk over de Romeinen

VERENIGING OUD-UTRECHT

- 13 Agenda
34 Agenda
57 Agenda
92 Agenda
116 Agenda
130 Agenda
bijlage nr. 2 register Oud-Utrecht 1996
57 Voorjaarsledenvergadering 1997
62 Jaarverslag vereniging Oud-Utrecht over het jaar 1996
64 Toelichting bij de jaarrekening 1996
65 Oud-Utrechtprijs 1998
65 Lustrum Oud-Utrecht
66 Van de activiteitencommissie
88 Van de activiteitencommissie. Discussie-avond 27 mei
92 Uitnodiging voor het bijwonen van de Najaarsledenvergadering 1997
117 Vereniging Oud-Utrecht Concept-begroting 1998

Colofon

Oud-Utrecht

Tweemaandelijks tijdschrift
70e jaargang nr. 1
januari/februari 1997
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: J.W. Lemaier
Secretariaat: Mw. J.C.M. Pennings,
p/a Alexander Numankade 201,
3572 KW Utrecht.

Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,

Pr. Hendriklaan 76,
3584 ER Utrecht.

De contributie bedraagt f 54,- per jaar (26- f 30,-; 65+ f 44,- per jaar).

Contributie- en ledenadministratie:

P. Kroes.

Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, B. van den Hoven,
van Genderen, J. Leguyt,
M.C. van Oudheusden, P. Rhoen,
B. van Santen, M. van de Vrugt,
en A. van der Zijden.

Redactieadres:

Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht

Druk: Casparie Utrecht

Oud-Utrecht, Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.

Deadline agenda volgende nummer:
20 februari 1997, verschijningsdatum
1 april 1997.

Uw bijdragen kunt u toesturen aan de
redactie, Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2
inch floppy (WordPerfect, versies 4.2,
5.0 of 5.1).

Aanbevolen omvang tussen de 2000
en 4000 woorden, waarbij het aantal
noten zo beperkt mogelijk gehouden
moet worden. Het gebruik van tussen-
kopjes wordt aangeraden, illustratie-
suggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

De redactie wenst al de lezers van Oud-Utrecht een voorspoedig en gezond 1997.

Zoals al aangekondigd in het vorige nummer starten in dit eerste nummer van 1997 twee nieuwe rubrieken: 'de Plek' en 'Romeinen'. In 'de Plek' wordt verhaald van plaatsen waaraan een bijzonder verhaal is verbonden. Dit hoeft niet per se een historisch verantwoord verhaal te zijn. Legende en 'men zegt' mogen in deze rubriek ook een grote rol spelen.

De tweede rubriek spreekt voor zich: in 1997 is het 1950 jaar geleden dat het Romeinse fort Traiectum werd gesticht en dit heuglijke feit wordt op vele manieren gevierd, onder meer met een aantal artikelen in Oud-Utrecht.

Naast alle andere verhalen in dit nummer treft u ook een stukje aan over Piet 't Hart die de nieuwe leerstoel Utrecht Studies aan de Universiteit van Utrecht zal gaan bekleden.

Inhoud

Ouderenzorg Mieke Heurneman	4
Interview met Piet 't Hart	9
Johannes de Doperbeeld na 33 jaar weer terug in Catharinakathedraal van Utrecht P. Haars	10
Agenda	13
Romeinen: Een kampdorp bij het fort Fectio L.A. van der Tuuk	14
Van de leestafel	16
De Plek: De 'ondeugd' van dominee Buddingh D. Steenwijk	18 3
Boekenschouw	21

'Hier word den Ouden stok gevoed...'

Utrechtse bejaardenverzorging in het verleden

'Hier word den Ouden stok gevoed Met tydlyk brood en geestlyk goed.'

Dit staat als randschrift te lezen op de zilveren penning die werd geslagen bij de opening van het gereformeerde Diaconie Oude Mannen- en Vrouwenhuis Oudaen aan de Oudegracht. Op 24 april 1759 sprak predikant Gisbertus Elsnerus zijn zeventig bladzijden tellende inwijdingsrede uit, waarbij hij inging op de troostrijke woorden van Jesaja 46 vers 4: 'Tot den ouderdom ben Ik dezelfde en tot de grijsheid toe zal ik U torsen ...' De Utrechtse burgers, die het Diaconiehuis grotendeels hadden bekostigd, werden geprezen om hun vrijgevigheid. Elsnerus riep de bewoners van Oudaen op tot dankbaarheid en ontzag jegens hun weldoeners. Onder de aanwezigen bij de openingsplechtigheid waren velen die deze woorden 'niet zonder het storten van hartelijke liefdetraanen' hadden aangehoord.¹

J.G. Holtzhey, Medaille met aan de voorzijde het Huis Oudaen en de dichtregel 'Hier word den Ouden stok gevoed Met tydlyk brood en geestlyk goed.' Zilveren medaille (1759). Foto Centraal Museum Utrecht.

In Oudaen ving de diaconie arm-lastige gereformeerde ouderen op en gaf hen zo een verzorgde oude dag. De bewoners leefden in gemeenschappelijke ruimten, mannen en vrouwen gescheiden in eigen slaap- en eetzaalen. Echtparen hadden een aparte zaal tot hun beschikking. Er was zowel een lichamelijke als een geestelijke verzorging. Naast brood, bed en bad kregen de diaconieouderen onderwijs in de gereformeerde leer. De bijbellezingen tijdens de maaltijd, de wekelijkse godsdienstoefeningen in Oudaen en de zondagse kerkgang vormden de spil van het dagelijks leven van de bewoners.

Sober en streng

Oudaen was niet de enige instelling voor ouderen in het 18de-eeuwse Utrecht. Al sinds de Middeleeuwen bestonden er gasthuizen, oorspronkelijk bestemd voor pelgrims en hulpbehoevenden als zieken, bedelaars en ouderen. Het oudste nog bestaande Utrechtse gasthuis is het in 1367 gestichte Bartholomeusgasthuis aan de Lange Smeestraat, dat tegenwoordig een modern verzorgingshuis is. Aan het begin van de 17de eeuw hadden de meeste Utrechtse gasthuizen zich gespecialiseerd in de verpleging van ouderen. Met name armlastige ouderen werden opgenomen. Rijken op leeftijd konden in hun onderhoud blijven voorzien en huurden zo nodig extra personeel in om hen te verplegen. Bejaarde armen waren echter aangewezen op de armenzorg, waarvan de ouderenzorg eeuwenlang deel heeft uitgemaakt. Naar onze maatstaven was de verzorging in de gasthuizen zeer sober en waren de regels streng. Gratis opgenomen ouderen, de

disgenoten, sliepen met zijn allen op een deel met bedsteden aan de kant. Meestal woonden er ook enkele proveniers, die voor hun opname hadden betaald en een eigen kamertje tot hun beschikking hadden. De ouderen moesten zich houden aan een lange lijst met voorschriften.

Op overtreding stonden straffen, die varieerden van een berisping door de regenten tot eenzame opsluiting, verwijdering uit het huis of veroordeling tot het blok.

Dit laatste dreigde te gebeuren met Agniet, een 17de-eeuwse woonster van het Bartholomeusgasthuis. 'Vermits haer ontuchtich dagelijx int aengrypen van manspersonen selfs op de straets wallen', waarvoor zij al eerder tijdelijk uit het huis was gezet, mocht Agniet voortaan niet meer uitgaan zonder toestemming van de eerste huismeester 'op poene van met een ketten aen een block aen haer been vastgemaekt te sullen worden, welk block ende keten tot een waerschouwinge middelerwyl haer voor ogen gehangen sal worden op de vrouwen-deel'.² In de praktijk kwamen dergelijke straffen maar weinig voor. Tegen inlevering van hun privacy kregen de disgenoten in de oudeliedenhuizen een heel redelijke verzorging. Ze kregen bijvoorbeeld goed te eten. De maaltijden waren vastgelegd in het schaftreglement, waarin per dag beschreven stond wat de bewoners voorgeschoteld kregen. Zo serveerde het Barbara- en Laurensghasthuis aan de Oudegracht (waar later de Winkel van Sinkel is gebouwd) elke woensdag 'pekelspek met knollen en aardappelen so lang die er zijn en als het pekelspek op is, runderworst (de mensch op een half

De Pallaeskameren, gezien vanaf de Nieuwegracht. Foto Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht (1970).

pond gerekend) en dan rookspek en als dat geconsumeerd is, schapevleesch (gerekend als 's sondags) en dat met spenaat, peulen of grote bonen na de tyd'.³Net als in Oudaaen speelde in deze oudeliedenhuizen het 'geestlyk goed' een belangrijke rol en werden de bewoners onderwezen in de gereformeerde religie en was de kerkgang verplicht. Naast de gasthuizen en het Diaconiehuis bestonden er tal van vrijwoningen waar ouderen gratis of tegen een geringe huur konden wonen, zoals de Kameren van Pallaes, de Bruntenhof en de Gronsveltkameren. Deze huisjes, die ook wel godskameren werden genoemd, hadden één kamer en waren twee aan twee elkaars spiegelbeeld. Terwijl vrijwoningen in andere Nederlandse steden in de vorm van een hofje (U-vorm) werden gebouwd, staan ze in

Utrecht meestal in een rijtje aan de straat. Op veel plaatsen in de stad bepalen zij tegenwoordig nog steeds het straatbeeld. Eeuwenlang heeft de ouderenzorg deel uitgemaakt van de armenzorg; een verzorgde oude dag was een gunst. Een uitzondering op deze situatie vormden de gilden. In deze organisaties waren kooplieden, ambachtslieden en knechts verenigd. Naast allerlei regels met betrekking tot de uitoefening van het vak hadden de gilden een aantal sociale voorzieningen. Zo keerden ze geld uit aan zieke en oude gildenbroeders en waren de leden verzekerd van een fatsoenlijke begrafenis. Het Utrechtse Smedengilde nam wat dit betreft een bijzondere plaats in. Het organiseerde iedere zondag in de Buurkerk brood-uitdelingen en bezat in de Boterstraat een gasthuis,

het St. Eloyengasthuis, waar jaarde gildenleden konden worden opgenomen. In tegenstelling tot andere ouderen was voor gildenbroeders en hun echtgenotes een verzorgde oude dag geen gunst, maar een recht.

De negentiende eeuw

In de loop van de 18de eeuw had de ouderenzorg meer en meer te lijden onder economische problemen. In de Franse tijd werd de toestand dramatisch. De overheid kapte in de uitgaven op sociale voorzieningen en de particuliere instellingen konden de gevolgen door eigen financiële problemen niet opvangen. Ook de gilden werden het slachtoffer van de nieuwe politiek en werden aan het begin van de 19de eeuw afgeschaft. Dat betekende voor de ambachts- en kooplieden een ein-

'Hier word den Ouden stok gevoed...'

Utrechtse bejaardenverzorging in het verleden

de aan beschermde arbeidsomstandigheden en sociale zekerheid. Na 1813 zette de regering van koning Willem I het Franse concentratiebeleid voort. In 1817 moesten de Utrechtse gasthuizen (behalve Oudaen) fuseren tot de Verenigde Gods- en Gasthuizen: de ouderen moesten naar het Bartholomeusgasthuis, de zieken naar het Apostelgasthuis, de andere huizen werden afgestoten.

In de 19de eeuw trok de overheid zich steeds meer terug.

Volgens de Armenwet van 1854 mocht de overheid slechts in geval van 'volstreckte onvermijdelijkheid' bijspringen. Het particulier initiatief moest de nood lenigen. Zo ontstonden naast het Bartholomeusgasthuis en het Diaconiehuis Oudaen een aantal

nieuwe instellingen voor ouderen-zorg, zoals het rooms-katholieke Hieronymushuis aan de Maliesingel, het lutherse Oude Mannen- en Vrouwenhuis aan het Domplein en het Speyaert van Woerdenhofje in de Kerkstraat.

Tegen het einde van de 19de eeuw nam de overheid weer verantwoordelijkheid op zich, onder andere met de stichting van het Stadsarmenhuis in de Doelenstraat, waar veel bejaarden werden opgenomen en dat later werd omgedoopt in Gemeentelijk Tehuis voor Ouden-van-Dagen. De opnieuw vergrote rol van de overheid was een reactie op maatschappelijke ontwikkelingen: de sterke groei van het aantal bejaarden en de schaduwzijden van de

opkomende industriële samenleving. Vanaf de eerste helft van de 19de eeuw was het geboortecijfer gestegen en na 1870 daalde het sterftecijfer en met name de kindersterfte. Door toegenomen medische kennis en hygiënische maatregelen als de aanleg van de waterleiding kwamen cholera-epidemieën niet meer voor en waren allerlei ziekten niet langer levensbedreigend. Hierdoor groeide het aantal mensen dat een hoge leeftijd bereikte. Verder had de industrialisatie de werksituatie van veel arbeiders drastisch veranderd. Fabriekseigenaren streefden naar efficiency en winstvergroting, de verhouding met het personeel werd steeds onpersoonlijker en er kwamen nieuwe en snellere productiemethoden.

De eetzaal van
huis Oudaen.
Foto Pers Bureau
Utrecht (1928),
Gemeentelijke
Archiefdienst
Utrecht.

Oudere, langzamere arbeiders pasten daar niet in en werden afgedankt, zonder dat er voor hen goede pensioenvoorzieningen waren. De Utrechtse sigarenfabrikant Ribbius Pelletier had wat dit betreft een bedenkelijke reputatie. Van verschillende kanten kwam heftige kritiek. In het tijdschrift *De Baanbreker* van de destijds in Utrecht woonachtige sociaal-democratische voorman P.J. Troelstra moest Ribbius Pelletier het regelmatig ontgelden. In 1894 publiceerde het blad het verhaal van de oude portier van de fabriek: 'Die man was vroeger tabakskerver. Nu moet men weten, dat zulk werk erg zwaar is; maar hij verdiende niet meer dan 8 heele gulden. Thans is hij oud en haast heelemaal uitgezogen; nu werd hij portier voor 2 gulden minder, dus 6 gulden. Hij moet nu in de kou staan op de tocht van de deur... och, dan wordt hij gauw ziek en is spoedig opgeruimd. Dan zijn ze den man spoedig kwijt, die heeft medegewerkt, om hen van arm, rijk te maken'.⁴ Levensverzekeringsmaatschappijen als De Utrecht sprongen in op de

problemen van oudere arbeiders.

Geen aalmoes meer

In de eerste helft van de 20ste eeuw bleef de ouderenzorg nog onderdeel van de armenzorg, maar verbeterde de toestand van ouderen toch aanzienlijk door sociale wetgeving en modernisering en uitbreiding van de tehuizen. Door het groeiende aantal ouderen was dat hard nodig. Zo onderging het Bartholomeusgasthuis in 1926 een ingrijpende verbouwing. De Eerste Wereldoorlog bemoeilijkt de leefsituatie van veel ouderen. De voedselprijzen stegen en werden voor armlastige ouderen onbetaalbaar. Verder raakten velen uit de middenklasse hun geld kwijt door waardeloos geworden beleggingen in Russische obligaties. Hierdoor zagen na de Eerste Wereldoorlog ook ouderen die voorheen tot de middengroepen hadden behoord, zich genoodzaakt een beroep te doen op de armenzorg. Omdat men opname in het Stadsarmenhuus of Oudaen, waar alleen de allerarmsten onderdak vonden, ongepast vond, stichtte de diaconie

in 1924 speciaal voor deze 'stille armen' een rusthuis aan de Biltstraat.

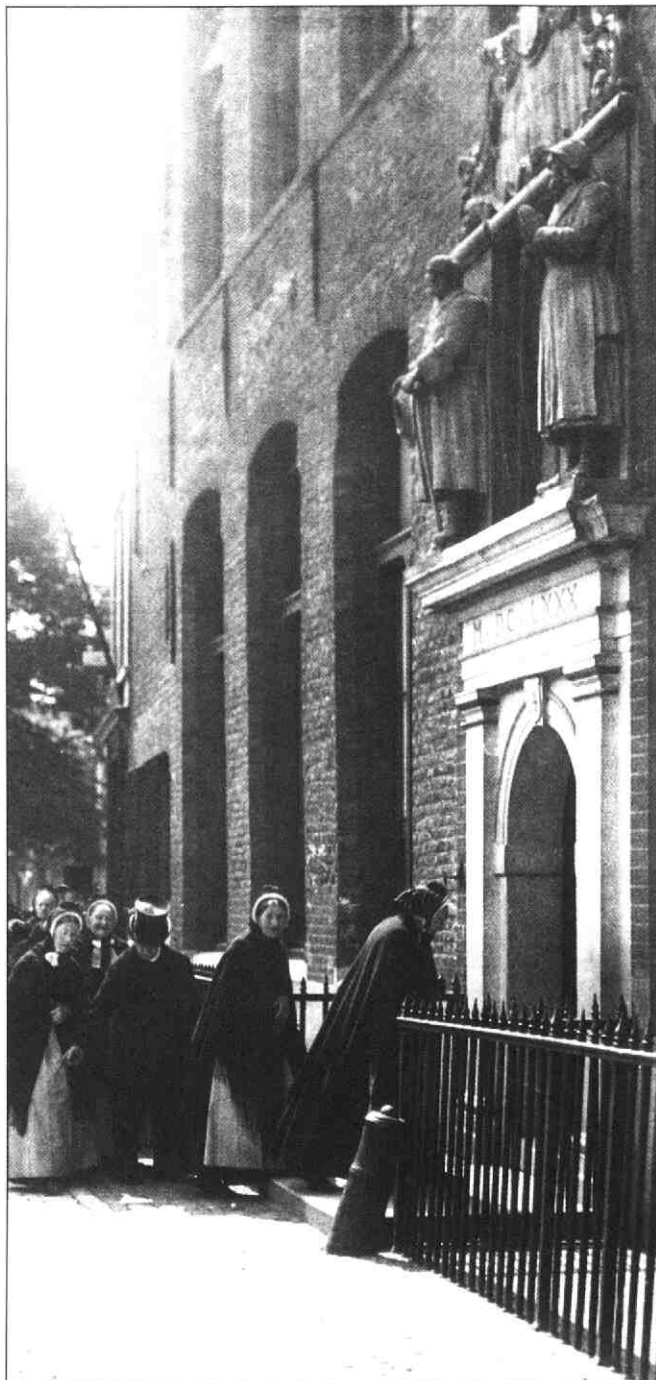
De verbeteringen van de voorzieningen voor ouderen werden onderbroken door de crisis van de jaren '30 en de Tweede Wereldoorlog. Na de oorlog pakte minister van Sociale Zaken W. Drees sr. de draad weer op. Zijn Noodwet Ouderdomsvoorziening uit 1947 gaf 300.000 ouderen een gegarandeerd doch bescheiden inkomen. De onder het derde kabinet Drees tot stand gekomen Algemene Ouderdomswet (AOW), die op 1 januari 1957 in werking trad, breidde het aantal uitkeringsgerechtigden sterk uit. Iedereen boven de 65 jaar kon met onmiddellijke ingang een uitkering krijgen. Aalmoes was recht geworden. Drees ontving hiervoor veel dankbetuigingen van bejaarden. Eén van de brieven eindigt met de ontroerende woorden: 'Nogmaals Den Grote Dank voor onze Boterham'.⁵ Acht jaar later werd de AOW opgetrokken tot het sociale minimum.

Gezicht op de vleugel van het Bartholomeusgasthuis aan de Pelmolenweg. Foto J.G. Pierik (1969), Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht.

'Hier word den Ouden stok gevoed...'

Utrechtse bejaardenverzorging in het verleden

Gezicht op de
ingang van het
Diaconie
Oude Mannen- en
Vrouwenhuis
Oudaen.
Bewoners komen
terug uit de kerk.
Foto L.M. de Rijk
(c. 1900),
Gemeentelijke
Archiefdienst
Utrecht.

In dezelfde periode onderging de bejaardenhuisvesting een revolutie. Verouderde instellingen verhuisden naar de buitenwijken, waar moderne verzorgingscentra verzezen: het Gemeentelijk Tehuis voor Ouden-van-Dagen in de Doelenstraat naar Tuinwijk, Oudaen naar Huize Transwijk op het Kanaleneiland en het gereformeerde Huize De Oorsprong aan de Biltstraat naar De Lichtkring in Tuindorp. Het enige bejaardenhuis dat in de binnenstad op dezelfde locatie bleef, was het Bartholomeusgasthuis. Hoewel veel moderne bejaardenhuizen voortgekomen zijn uit de verzuiling, speelt het 'geestlyk goed' hier tegenwoordig een minder grote rol dan in het verleden. De betaalbaarheid van het 'dagelyks brood' in de vorm van de AOW staat des te meer ter discussie. Zal 'den Ouden stok' ook in de toekomst verzekerd blijven van een verzorgde oude dag?

Hoe de Utrechtse ouderenzorg zich heeft ontwikkeld van middeleeuwse armenzorg tot moderne bejaardenvoorzieningen is momenteel te zien in het Centraal Museum. De tentoonstelling 'Van Aalmoes tot AOW' vertelt het verhaal van liefdadigheid tot recht op een fatsoenlijke uitkering. De ruim 450 voorwerpen kennen een grote variatie: schilderijen, beeldhouwwerk, huisraad, documenten, maquettes, foto's, vaandels en hulpmiddelen als gehoorapparaten. Onder de schilderijen zijn bekende werken als de Armenpot van St. Jacob, de door Jan van Scorel geschilderde Jeruzalembroeders en Maria van Pallaes bij de uitdeling van voedsel aan haar huisarmen, geschilderd door Hendrik Bloemaert.

Benoemd: de hoogleraar Utrecht studies

Het bekendste document is het originele exemplaar van de Algemene Ouderdomswet, de AOW, met de handtekeningen van minister Suurhoff en koningin Juliana. Deze ligt in een vitrine gewijd aan de toenmalige minister-president W. Drees sr. met daarin verder de door hem ingediende en ondertekende Noodwet Ouderdomsvoorziening uit 1947, persoonlijke brieven en zelf vervaardigde geschenken van dankbare bejaarden.

'Van Aalmoes tot AOW' is tot 16 februari te zien in het Centraal Museum Utrecht, Agnietenstraat 1, tel. 030 2362362, openbaar vervoer: bus 2/22.

Openingstijden: dinsdag t/m zaterdag 10.00-17.00 uur en zon- en feestdagen 12.00-17.00 uur. Bij de tentoonstelling is een gelijknamige geïllustreerde publicatie verschenen, geschreven door Renger de Bruin, Mieke Heurman en Frank van der Veeke (f 35,-).

1. J. Stouw, Eerzuil der milddaadigheid in een verhaal van den aanleg voortgang voltrekking en inzegening van het diaconie oude mannen- en vrouwenhuis binnen Utrecht: nevens de inwijdingsrede gedaan door den hoogeerwaarden en hooggeleerden heere Gisbertus (Utrecht 1759) 155.
2. Resolutiën van regenten van het gasthuis, GAU, Archief Bartholomeusgasthuis, inv.nr. 1606, 4 juni 1651.
3. Resolutiën van de gasthuisbroederschap, 24 februari 1764, GAU, Archief Barbara- en Laurensghasthuis, inv. nr. 1258.
4. De Baanbreker, 20 januari 1894.
5. Algemeen Rijksarchief, Archief Drees, inv.nr. 510.

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht heeft door de jaren heen vele initiatieven genomen (denk o.m. aan het geveltekenfonds en het U.M.F.) om de doelstellingen van de vereniging te verwezenlijken. Het laatste initiatief in die lange rij is de vestiging van een leerstoel Utrecht Studies aan de Universiteit Utrecht. In samenwerking met het P.U.G. (Provinciaal Utrechts Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen) werd de stichting Leerstoel Utrecht Studies opgericht en de hobbelige weg ingeslagen die moest worden afgelegd om dit idee in werkelijkheid om te zetten.

Na de lange administratieve mars en de kritische toetsing van de kandidaten door de onafhankelijke en deskundige benoemingsadviescommissie kon ten slotte

de eerste hoogleraar door het College van Bestuur van de Universiteit Utrecht worden benoemd. Sinds 1 december j.l. is de - niet alleen in Utrechtse historische kringen - bekende en gewaardeerde dr. P.D. 't Hart de bekleder van de nieuwe leerstoel. Iedere hoogleraar heeft in zijn taakomschrijving de bekende drie elementen: onderzoek, onderwijs en bestuur. Op de invulling komt het echter aan. Opvallend in dit geval is de nadruk, die bij onderzoek en onderwijs gelegd wordt op de multidisciplinaire benadering van het onderwerp. Stad en provincie Utrecht staan centraal en kunnen vanuit zeer verschillende invalshoeken bestudeerd worden. De nieuwe hoogleraar, een historicus, zal dan ook bij veel onderzoek de rol van bemiddelaar en coördinator moeten vervullen.

Ook op het terrein van het onderwijs wordt de multidisciplinaire aanpak nagestreefd. Natuurlijk gaat daarbij de eerste aandacht uit naar studenten en promovendi, maar daarnaast krijgen ook anderen, die door nieuwe vormen van onderwijs zoals het HOVO, Hoger Onderwijs Voor Ouderen, naar de universiteit komen, de aandacht van Piet 't Hart.

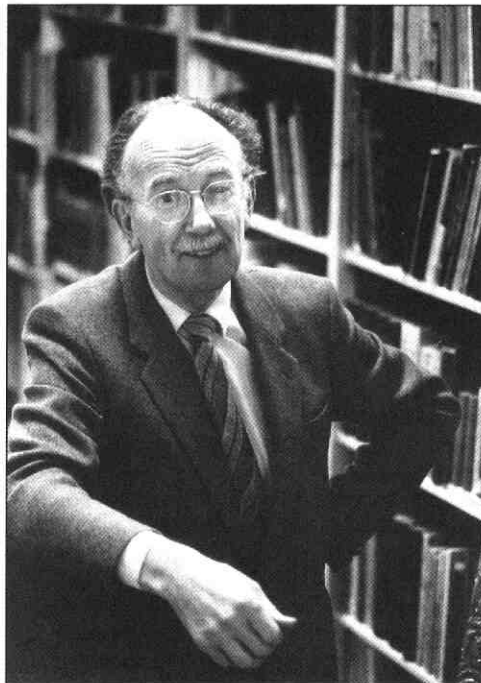
Uiteindelijk gaat het erom zoveel mogelijk mensen op wetenschappelijk verantwoorde wijze voor Utrecht enthousiast te maken.

Wij feliciteren Piet van harte met de benoeming en wensen hem veel succes.

Piet 't Hart

Foto:

*Annette Vlug -
Utrechts
Nieuwsblad*

Johannes de Doperbeeld na 33 jaar weer terug in Catharinakathedraal van Utrecht

In het augustusnummer van 1996 van dit blad heeft u een artikel kunnen lezen van Casper Staal dat de titel droeg: 'Het voormalig bisschopsaltaar in de Utrechtse Catharijnekkerk'.

Het Johannes de Doperbeeld heeft tot circa 1963 deel uitgemaakt van dit altaar en is op 29 januari 1996 na een 33-jarig verblijf in het museumdepot

- een schenking uit de museumcollectie van het Museum Catharijneconvent - als pijlerfiguur tegen de noordoostelijke vieringpijler als tegenhanger van het beeld van Catharina herplaatst.

Hiermee neemt dit beeld de plaats in van een Jozefbeeld, dat inmiddels spoorloos is verdwenen en dat zich tot de plaatsing van een provisorische preekstoel, in de tijd vlak na de Tweede Wereldoorlog, tegen deze wand heeft bevonden.

Omdat de viering na de herplaatsing van het Catharinabeeld in 1984 tegen de zuidoostelijke vieringpijler een zeer onevenwichtige aanblik bood, heb ik de Interieurcommissie van de Catharinakathedraal voorgesteld om hier weer evenwicht in te brengen door tegen deze noordoostelijke vieringpijler het beeld van Johannes de Doper te laten plaatsen. Dit beeld was na de afbraak van het bisschoppelijk altaar terechtgekomen in het depot van het toenmalig Aartsbisshoppelijk Museum en daarna in het depot van het Catharijneconvent. Zowel de directie van het Catharijneconvent als het kerkbestuur van de Catharinakathedraal stemden hierin uiteindelijk toe, mits ik hiervoor zelf de financiën bij elkaar zou kunnen brengen.

Omdat het beeld van Jozef, dat hier vroeger stond spoorloos was verdwenen en een Willibrordbeeld nooit in deze kerk heeft gestaan, rees aanvankelijk de vraag welk beeld met het Catharinabeeld het meest in aanmerking kwam om de apostelreeks af te sluiten. Aangezien met de afbraak van het bisschopsaltaar ook het beeld van de apostel Andreas in het depot terecht was gekomen en dit beeld nu ontbreekt in de apostelreeks (als dertiende apostel is in 1896 Paulus aangebracht), zou het voor de hand hebben gelegen om met dit beeld deze reeks fraai te hebben kunnen afsluiten. Om het idee van 'de twaalf apostelen' niet te verstoren en vanwege het feit dat de Catharinakathedraal in de 16e eeuw als een Johanniterkloosterkerk is voltooid, is hier gekozen voor het beeld van Johannes de Doper. Met de beelden van Catharina en Johannes de Doper verwijzen de twee oostelijke vieringpijlers nu naar de twee heiligen die in de geschiedenis van deze kerk een belangrijke rol hebben gespeeld.

Het Johannesbeeld had sinds de restauratie van de kerk in de jaren zestig diverse verblijfplaatsen gekend. Het had hierdoor nogal wat stootschade opgelopen. Hierdoor was restauratie noodzakelijk. Kunstschilder Frans van Hienen, die tevens als medewerker verbonden is aan het Catharijneconvent, heeft dit beeld uiterst consciëntieus gerestaureerd, waarbij hij als nieuw middel Jahn

(voordien alja geheten) heeft gebruikt. Hoewel voor dit soort restauraties vroeger dikwijls gips werd gebruikt, is dit mindervervaardig produkt nu vermeden. Aangezien de kleuren van dit beeld op verschillende plaatsen eveneens waren aangetast, moesten ook die worden bijgewerkt.

Onder het beeld moest tevens een nieuwe console worden aangebracht. Deze is wat betreft de dekplaat en profilering aan de bovenzijde ontworpen door architect Henk Scholte, terwijl ik heb voorgesteld twee engelen met schilden, voorstellend het Johannieter- en het Aartsbisdom Utrecht-wapen, alsmede de wolvenband hierin een plaats te geven. Voor dit deel kon de beeldhouwer min of meer zijn eigen visie volgen, mits passend bij het laatgotisch karakter van de kerk. Als beeldhouwer werd aangezocht Antoon van Wiggen die zich reeds verdienstelijk heeft gemaakt door een aantal toren- en kerkrestauraties in onder andere Zaltbommel, Arnhem, Amersfoort en die ook de kalkstenen consoles voor het Catharina- en Mariabeeld in de Catharinakathedraal heeft vervaardigd. Als materiaal voor deze console is de fraaie Vaurionkalksteen gekozen. Deze is geheel beschilderd door kunstschilder Frans van Hienen.

Het meest opmerkelijke onderdeel van het geheel is echter de zeer rijke tapijtschildering achter het beeld. Deze is uitgevoerd door Frans van Hienen naar ontwerp van architect Henk Scholte. Omdat het voor het aanbrengen van dit beeld nodig was, wederom een tapijtschildering te laten aanbrengen, geheel in harmonie met het laatgotisch karakter van

Johannes
de Doperbeeld in
Catharina-
kathedraal van
Utrecht.
Foto: auteur

het interieur van de kerk, de neogotische inventaris en de tapijtschildering achter het Catharina-beeld, heb ik architect Henk Scholte, die op dit gebied zeer deskundig is gevraagd dit project in zijn totaliteit te leiden. Bij zijn ontwerp heeft Henk Scholte zich laten inspireren door de weelderige en kwalitatief zeer hoogstaande gotische schilderingen op de koorpijlers van de Utrechtse Domkerk die hier in het midden van de 14de eeuw achter de, nu verdwenen, apostelbeelden zijn aangebracht. Tijdens de laatste Domrestauratie heeft hij kans gezien om de nu bleke tafereelen op deze Dompjilers totaal te reconstrueren en hierbij ook de originele kleuren vast te stellen. Omdat deze momenteel slecht leesbaar zijn, heeft hij er bij wijze van hoge uitzondering in deze kerk voor gekozen om een van deze koorpijlerschilderingen enigszins aan te passen en model te laten staan voor een nieuw aan te brengen schildering achter dit Johannes-

beeld. De kleuren die hierin zijn verwerkt, harmoniëren bijzonder goed met de kleuren van de neogotische beelden in de Catharina-kathedraal. Dit is niet vreemd, wanneer men bedenkt dat de vervaardiger van deze beelden, F.W. Mengelberg, zich bij zijn werk grotendeels liet leiden door de 14de eeuwse beeldhouw- en schilderkunst in de stad Keulen en het bijbehorende Rijnland. Deze 14de eeuwse Keuls-gotische kunst had in de Middeleeuwen ook al een grote invloed op de Utrechtse kunst en dan met name op de bouw van het Utrechtse Domkoor.

Het prachtige resultaat van dit ensemble is grotendeels geworden conform de hoge eisen die Henk Scholte aan de uitvoerders heeft gesteld. Wat betreft het schilderwerk en de restauratie van het Johannesbeeld heeft Frans van Hienen deze werkzaamheden uiterst nauwkeurig en met veel geduld uitgevoerd.

Beeldhouwer Antoon van Wiggen heeft de profielen van de dekplaat van de console volgens de bouwtekeningen van Henk Scholte uitgevoerd, terwijl hij de twee schildhouders als een min of meer vrije opdracht mocht beschouwen, mits passend binnen de door Henk Scholte gestelde verhoudingen. Om te laten zien dat we hier met een eigentijds kunstwerk te maken hebben, heeft hij ernaar gestreefd moderne en laatgotische vormen met elkaar te laten versmelten, waarbij hij er bewust voor heeft gekozen om in plaats van de wat lieflijke schildhoudende engelen wat forsere en grover aandoende schildhouders aan te brengen. De afsluitende wolkenband onderaan dit console is op uitdrukkelijk verzoek van de initiatiefnemer op laatgotische wijze uitgevoerd.

De kleuren blauw, goud en donkerrood van deze console houden enerzijds rekening met de kleurstelling van het tapijt, terwijl de kleuren van de twee schildhouders geheel op zichzelf staan en meer passen bij de kleurstelling, die in de 15de en 16de eeuw, dus de bouwtijd van deze kerk, te doen gebruikelijk was.

Als wapens heeft de initiatiefnemer gekozen voor het Johannierwapen en het wapen van het Aartsbisdom Utrecht. Het wapen van de Johanniers voert ons terug naar de bestemming van deze kerk in de 16de eeuw als Johannierkloosterkerk, terwijl het wapen van het Aartsbisdom ons herinnert aan de bestemming van deze kerk na het jaar 1853 als kathedrale hoofdkerk van het toen opnieuw opgerichte Aartsbisdom Utrecht.

Door de twee nadrukkelijk bonte tapijtschilderingen achter de

Johannes de Doperbeeld na 33 jaar weer terug in Catharinakathedraal van Utrecht

beelden van de HH. Catharina van Alexandrië en Johannes de Doper, wordt nog eens duidelijk verwezen naar de twee belangrijke heiligen van deze voormalige Johanniterkloosterkerk. Grote tapijtschilderingen als deze kwamen niet alleen in de Utrechtse Domkerk voor, maar blijkens vele oude tekeningen en schilderijen, alsmede nog ter plaatse aanwezig, ook in zeer vele andere plaatsen en steden in Europa. Ook de ons zo bekende 17de eeuwse Hollandse schilder, Pieter Janszoon Saenredam, die toen ook het interieur van de Catharinakathedraal (toen nog Catharijnekkerk geheten) portretteerde, levert ons hiervan talrijke afbeeldingen. Wat betreft de door hem geschilderde Utrechtse kerken leveren vooral de Jans- en de Mariakerk hiervan prachtige voorbeelden. In deze kerken kregen de pijlers grote goudbrokaat-achtige versieringen. Bij de recente restauratie van de Janskerk in Utrecht in de zeventiger en tachtiger jaren heeft men hiervan nog duidelijke sporen op de oostelijke vieringpijlers kunnen terugvinden, die men toen echter heeft geconsolideerd en weer heeft overgevat.

Wat betreft de beeldeninventaris in de Catharinakathedraal is het interieur hiermee weer een fraai Mengelbergbeeld rijker geworden en hopelijk is dit niet het laatste beeld dat herplaatst is.

Het prachtige Andreasbeeld, afkomstig van het bisschopsaltaar, alsmede een aantal beelden van het voormalig sacramentsaltaar van deze kathedraal maken momenteel deel uit van de museumcollectie van het Museum Catharijneconvent, waarvan de beelden

van Leonardus van Veghel en Barbara momenteel op de hoogste etage van dit museum staan opgesteld. Te wensen zou zijn dat deze kwalitatief goede beelden te zijner tijd weer een ereplaats in de Catharinakathedraal kunnen krijgen. Door het herplaatsen van deze kwaliteitvolle Mengelbergbeelden met beleid en op een logische plaats, kan het huidige, nog wat sobere kloosterkerkinterieur op een passende wijze worden aangevuld en smaakvol worden verrijkt met een aantal belangrijke elementen uit de overgebleven rijke 19de eeuwse inventaris, tot stand gekomen na de verheffing van deze kerk tot kathedraal in 1853. Hierdoor wordt dan meteen ook duidelijk dat in dit gebouw niet alleen de 16de eeuw met haar kloosterkerkarchitectuur een allesoverheersende rol speelt, maar dat ook de 19de eeuw wel degelijk is vertegenwoordigd. Aan deze eeuw immers heeft deze kerk haar promotie tot kathedraal te danken en onze voorouders hebben destijds kosten noch moeite gespaard om deze kerk geschikt te maken voor haar nieuwe functie, namelijk Room-Katholieke hoofdkerk van het Aartsbisdom Utrecht. Het een hoeft het ander niet uit te sluiten!

Wanneer nog een aantal Mengelbergbeelden aan de huidige inventaris zouden worden toegevoegd, zou de Catharinakathedraal na de Willibrordkerk in Utrecht weer een monument kunnen worden, waarin vele waardevolle producten van het atelier Mengelberg, zoals vroeger, zijn te bewonderen. Aangezien er in de Nederlandse kerken slechts bitter weinig middeleeuwse en inmiddels

ook al goede 19de eeuwse sculptuur is overgebleven, zal de Rooms-Katholieke Kerk in Nederland heel zuinig met wat nu nog aan 19de eeuwse op de Middeleeuwen geïnspireerde kunst resteert, moeten omgaan! De beeldhouwwerken in deze Kathedraal zijn duidelijk topproducten van deze toen bloeiende neogotiek. Dat deze kunstvorm de huidige, rustige kloosterkerkarchitectuur, niet hoeft te verstoren, bewijzen vooral het tot orgeltribune omgebouwde oxaal, de prachtige apostelreeks in het koor, de onlangs aangebrachte Mariamedaillons in het zuidtransept en het onlangs aangebrachte Johannes de Doperbeeld. Tenslotte wil ik met ere de schenkers noemen die dit bijzonder project hebben mogelijk gemaakt t.w.:

1. het Kapittel van de Souvereine Militaire Orde van Malta Nederland/Den Haag;
2. het Anjerfonds Utrecht;
3. de Stichting Cultureel Fonds Crediet en Effectenbank/Utrecht;
4. het Fentener van Vlissingen Fonds/Utrecht;
5. de Stichting K.F. Heinfonds/Utrecht;
6. de Stichting St. Bonifatiusstichting/Den Haag;
7. de NVM-Makelaars/Utrecht
8. de sector Monumenten van de Dienst Stadsontwikkeling/Utrecht;
9. het Provinciaal Bestuur Congregatie Kleine Zusters van de H. Joseph/Heerlen;
10. het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen/Utrecht;
11. Aannemersbedrijf G.W. Geelen B.V./Leuten;
12. een aantal schenkers dat anoniem wenst te blijven.

Agenda

12e Nicolaas Van der Monde- lezing

Marjo Montforts, archeologe en werkzaam bij de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek zal in het kader van het Romeinen-jaar spreken over Romeins Utrecht: "Trajectum ad Rhenum, 400 jaar Romeinen in Utrecht".

Aan de hand van bijna 70 jaar archeologisch onderzoek wordt een beeld geschetst van het Romeinse verleden van Utrecht. Daarnaast wordt ook ruim aandacht geschonken aan wat zich elders, in de naaste omgeving van de stad, heeft afgespeeld: legerplaatsen in De Meern en Vechten, boerderijen van de inheemse bevolking in Nieuwegein en Houten en zelfs een heuse Romeinse villa!

Tijd: dinsdag 4 februari om 20.00 uur

Plaats: Pieterskerk, Utrecht

Toegang: gratis

Tentoonstelling "Bouwen met karakter".

De Amersfoortse architecten W.H.Kam en H.Kroes, 1870-1910

Plaats: Museum Flehite, Westsingel 50, Amersfoort

Tijd: 22 februari t/m 13 april

Lezing en toneel over dagelijks leven Utrechters

Op zaterdag 5 april organiseert de Ver. Oud-Utrecht i.s.m. het Historisch Platform en de alumnivereniging VIGU (Vrienden Instituut Geschiedenis Utrecht) een bijzondere middag in Parnassus, het internationaal en cultureel centrum van de Universiteit Utrecht aan de Kruisstraat 201.

Bijzonder hoogleraar Utrecht-

studies dr. P.D. 't Hart zal een lezing houden over het dagelijks leven van de Utrechters in de afgelopen eeuwen. Zijn uitgangspunt is "verhalen": waar vind je die en wat kun je er als historicus mee doen? Met de verhalen van de man en vrouw in de straat kun je proberen de sfeer van de tijd te doorgronden, en ze kunnen dienen om bepaalde structuren of mechanismen te illustreren.

Zo was er in de 19de eeuw een beweging met de naam "middernachtzending". Dit was een groep van, voornamelijk, gereformeerde jongemannen, die zich voor de ingang van bordelen posteerde om iedereen die naar binnen wilde gaan te waarschuwen voor de zonde die zij zouden begaan. Eventueel stuurden zij de echtgenotes van de bordeelbezoekers nog een brief ook.

Die jongens, die zich in enge achterbuurtjes waagden en een flink pak slaag riskeerden (en regelmatig kregen), getuigden duidelijk van moed. Of was het een stel fanatieke hemoelers? Waarom deed de overheid eigenlijk niets tegen de overlast die de bordelen veroorzaakten? Wat zegt zoiets over de verhoudingen in die tijd?

Verhalen roepen vragen op en aan de hand daarvan kunnen we proberen het verleden te reconstrueren. Verhalen mogen ons ook ontroeren of aan het lachen maken. Dr.'t Hart zal trachten in zijn voordracht het verleden voor U te doen herleven aan de hand van diverse "petites histoires".

Na de lezing volgt een voorstelling van een "instanttheater"-groep die een speciaal voor deze gelegenheid gemaakt stuk voor U

zal opvoeren. Ter lering én vermaak: een toneelbelevens die de historische sensatie compleet zal maken.

Na de voorstelling is er gelegenheid om te borrelen in de bar van Parnassus.

Tijd: zaterdag 5 april om 14.30 uur

Plaats: Parnassus, Kruisstraat 201, Utrecht

Toegang: fl. 10,- voor leden, niet-leden fl. 15,-

U kunt zich voor deze middag telefonisch opgeven bij de fam. De Wit, tel.:

030 - 2617274 in de week van 3 t/m 15 februari van 19.00 tot 20.00 uur s'avonds.

Een kampdorp bij het fort Fectio

In 1995 en 1996 vond er te Vechten in de gemeente Bunnik een opgraving plaats langs de snelweg A12, uitgevoerd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort. Hierbij is direct ten noorden van het 19de eeuwse fort De Burg een gedeelte van een *vicus* of kampdorp opgegraven. Dit dorp is in de eerste eeuw van onze jaartelling aan de oostzijde van het *castellum* Fectio, langs de linker Rijnsoever ontstaan. De oostelijke begrenzing is reeds in 1991 in de vorm van een restgeul van een rivier en een aarden wal teruggevonden in de buurt van de huidige Achterdijk. Eerdere opgravingen van het kampdorp vonden in 1938 plaats. Een groot deel van de *vicus* is destijds verdwenen door de aanleg van het 19de eeuwse fort De Burg.

Op een zich enigszins boven het omringende landschap verheffende stroomrug hebben zich op deze plek in het tweede kwart van de eerste eeuw mensen gevestigd. De eerste bouwfase van het belendende *castellum* valt aan het begin van de eerste eeuw in de regeringsperiode van keizer Augustus. Het dorp moet dus al snel na de bouw van het *castellum* Fectio zijn ontstaan. Dit *castellum* diende als steunpunt of uitvalsbasis voor de Romeinse veroveringstochten in het vrije *Germania*. Nadat keizer Claudius in 47 na Christus de Rijn als definitieve rijksgrens aanwees, zal het fort opgenomen zijn in de reeks van forten die rond deze tijd langs deze rivier werden gebouwd.

Het kleine percentage inheems vaatwerk in het kampdorp wijst erop dat hier geen sprake is van de aanwezigheid van eerdere bewoning: pas met de komst van de Romeinen is hier een nederzetting ontstaan. Verrassend is dat de rivierafzettingen waarop dit dorp is ontstaan niet door de ongeveer in NO-ZW richting erlangs stromende Rijn zijn afgezet,

maar door een naar het noorden stromende voorganger². Deze was in de Romeinse tijd niet meer actief maar kon blijkbaar nog wel als begrenzingsloot van de *vicus* dienst doen.

Overstroming

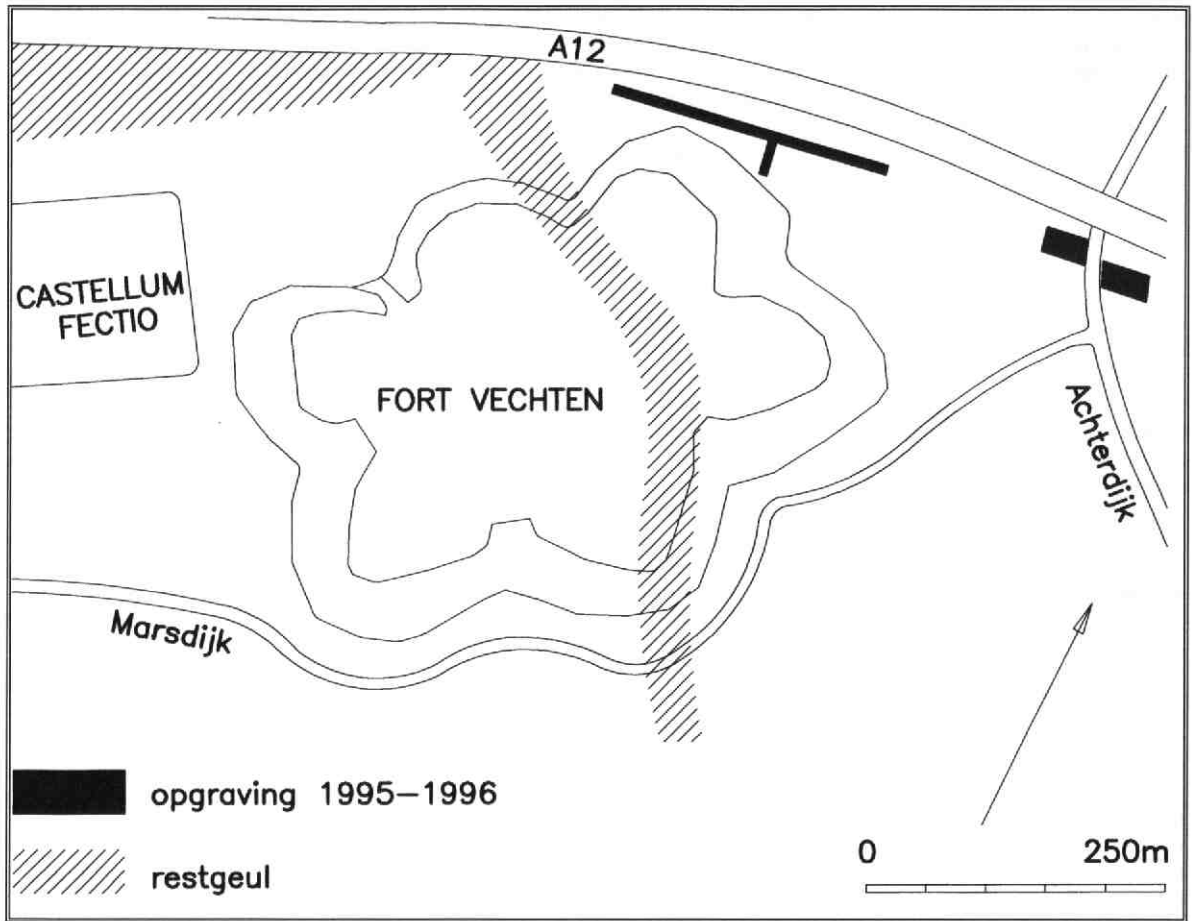
Overstromingen van de Rijn uit de eerste eeuw hebben de bewoners uit hun *vicus* verjaagd en hebben tevens het grootste gedeelte van de pre-Flavische (tot 70 AD) bewoningssporen opgeruimd. In een door de overstroming afgezet zandpakket wordt slechts verspoeld materiaal, dat bij deze eerste bewoningsfase hoort, aangetroffen. Door deze gebeurtenis werden de *vicani* (bewoners van de *vicus*) voorzichtiger, want een tweede bewoningsfase lieten zij voorafgegaan door ophogingsactiviteiten. Daartoe werden op regelmatige afstanden smalle perceelgreppels ongeveer haaks op de rivieroever gegraven. In een aantal greppels zijn paalsporen aangetroffen van wat mogelijk grondkeringen zijn geweest. Binnen de begrenzingen van deze grondkeringen werd

aarde gestort waardoor een ophoging werd gerealiseerd van ongeveer 80 cm. Hierop heeft vanaf het laatste kwart van de eerste eeuw bewoning plaatsgevonden³. Van deze tweede bewoningsfase is alleen de onderkant van het woonniveau gedeeltelijk bewaard gebleven in de vorm van een geëgaliseerde puinlaag. Deze twee fasen van bewoning, gescheiden door een kleiige, praktisch vondstloze ophogings- of overstromingslaag, zijn ook stroomafwaarts, bij het *castellum* in Utrecht gevonden. De gebeurtenissen lijken dus niet tot Fectio beperkt te zijn geweest.

Naarmate de opgraving oostelijker kwam, werd steeds jonger materiaal gevonden. In het hoogst onderzochte vlak bij de Achterdijk komt Romeins materiaal uit de derde eeuw voor. Daarmee lijkt er een bewoningscontinuïteit voor de tweede bewoningsfase te zijn vanaf het einde van de eerste eeuw tot in de derde eeuw. Het gebrek aan middeleeuws materiaal lijkt er voorlopig op te wijzen dat het gebied, zowel de *vicus* als het *castellum*, na de Romeinse periode aan het einde van de derde eeuw is verlaten⁴.

Vondsten

Hoewel er een aantal standgreppels gevonden zijn met resten van houten palen erin zijn deze greppels meestal te lang - soms zijn ze te volgen over een afstand van meer dan 40 meter - om tot een huis te behoren. Bovendien zijn er geen middenstaanders en/of tussenwanden gevonden die de daken hadden moeten dragen. We hebben daarom met per-

ceelafscheidings te maken. Slechts in één geval is een aantal individuele paalsporen mogelijk als een gebouw te interpreteren. Verdere aanwijzingen voor bouwwerken zijn gevonden in de vorm van een tufsteen-opslag en een grote hoeveelheid leisteen. Gezien de enorme hoeveelheid smeedslakken die in dit deel van de vicus zijn gevonden mogen we ervan uitgaan dat er vele smeedactiviteiten hebben plaatsgevonden. Een ovaalvormige structuur

met concentraties smeedslak mag mogelijk beschouwd worden als een smeedhaard.

Van de vele vondsten die gedaan zijn, vallen in de eerste plaats twee votiefstenen en een aantal houten waterputten te melden. Een van deze stenen is door een zekere G. Julius Respectus gewijd aan de moedergodinnen⁵. Op de andere steen, die slecht is geconserveerd, is geen tekst meer te onderscheiden. Er zijn in de loop

van de tijd wel meer van dergelijke vondsten gedaan. De bekendste is een vondst uit 1867 waarop de naam van het *castellum Fectio* voorkomt.

Afgedankte, soms gerepareerde wijnvaten deden dienst als schachtbeschoeiing van waterputten. De vaten zijn vooral interessant, omdat er zich een aantal stempels op (en in) bevinden. Een aantal stempels zullen huismerken zijn, in andere stempels

Een kampdorp bij het fort Fectio

is de naam van de keizer, zoals Caligula (de gulle geveer van de wijn?) te herkennen ⁶. Dergelijke tonnen met huismerken waren in dit gebied al eerder gevonden. Ook in Utrecht is in de westelijke Romeinse vicus een dergelijke waterput gevonden ⁷. Een grote concentratie waterputten is mogelijk in verband te brengen met de reeds genoemde smeedactiviteiten. Vermeldenswaard is voorts een puntgaaf geconserveerde bronzen rantsoenpan, die in een van de hiervoor genoemde waterputten werd aangetroffen en een ware muntschat van 48 denarii, geslagen tussen 139 BC en 74 AD, bevatte.

Tot slot

De hooggespannen verwachtingen om een deel van de oostelijke vicus en mogelijk een begraafplaats vrij te leggen zijn niet helemaal uitgekomen. Het lijkt er meer op dat een 'buitengebied' van de vicus, aan de oever van de rivier, is aangesneden. De vele sporen van perceelscheidingen en afvalkuilen, alsmede de losse vondsten maken wel duidelijk, dat de kern van de vicus niet ver weg is. Mogelijk zijn deze perceelgrenzen voortzettingen van de percelen waarop in het meer

zuidelijke deel van de vicus gewoond werd en moeten deze nog binnen het 19de eeuwse fort De Burg gezocht worden.

1. De auteur dankt drs. W.A.M. Hessing en de overige medewerkers van de ROB te Amersfoort voor hun belangeloze medewerking en in het bijzonder drs W.K. Vos voor zijn hulp met het artikel.
2. H.J.A. Berendsen en S.L. Wynia 'Oude rivierlopen rond het Fort te Vechten' *Tussen Rijn en Lek* 27, 3 (1993) 17-23.
3. De archeologen van de ROB interpreteren deze ophoging als antropogeen. De fysisch-geograaf dr. H.J.A. Berendsen is echter van mening dat we met een door de rivier afgezette ophoging te maken hebben. Ook in Utrecht is een ophogingslaag uit deze periode op beide manieren geïnterpreteerd.
4. Voor zover er post-Romeins materiaal is gevonden is dit nog niet geanalyseerd.
5. De tekst op de steen luidt: MATRIBUS SACRVM G.IVLIVS RESPECTUS PRO SE ET SVIS. V(otum) S(olvit) L(aetus) L(ibens). M(erito).
6. Een tweede afdruk van exact hetzelfde stempel is bij opgravingen in Valkenburg teruggevonden. De tekst luidt: C. CAE. AUG. GER.
7. J. de Groot, 'Zur Siedlungsgeschichte der Stadt Utrecht' in: *Festschrift für August Oxé* (Darmstadt 1938) 210-220, speciaal 218.

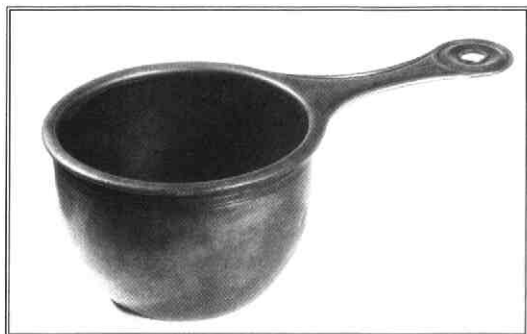
Vleuten

Het is altijd interessant wanneer een onderzoek op basis van bestaande gegevens tot conclusies komt die diametraal staan ten opzichte van de gangbare opvattingen. Meestal doet de nieuwe hypothese veel stof opwaaien en blijkt helaas vaak net zo min keihard te bewijzen als de oude. J.H.J. Joosten beweert in het septembernummer van 'Historische Kring Vleuten De Meern Haarzui- lens' dat de plaatsnaam Fletione op de Peutingerkaart niet slaat op Vechten, zoals nu algemeen wordt aangenomen, maar op Vleuten.

De vierde-eeuwse Peutingerkaart is een Romeinse reiskaart en de oudste kaart van ons gebied. De kaart bestaat uit een lange smalle rol, waar de noord-zuid afstanden sterk zijn ingekort. Door middel van plaatsnamen en hun onderlinge afstand geeft de kaart de Romeinse reiziger een mooi handvat om door deze gebieden te reizen.

Het gebied van de Bataven bevindt zich op de kaart tussen de rivieren Rhenus en Patabus. Het Utrechtse is vertegenwoordigd met enkele plaatsnamen, waarvan Levefanum wordt geïdentificeerd met het tegenover Wijk bij Duurstede liggende Rijswijk, Fletione met Vechten en Laurum met Woerden.

Taalkundig lijkt Fletione veel op Vechten, maar bij het Romeins castellum bij Vechten zijn vondsten gedaan, die aangeven dat dit castellum recht zou hebben op die naam. Waarschijnlijk heeft de 16de-eeuwse kopiist een schrijffout gemaakt en had hij 'Fectione' moeten schrijven. Joosten is het daar niet mee eens. Door middel van de Peutingerkaart en een Ro-

Bronzen
rantsoenpan
Foto: ROB,
Amersfoort

meins reisboek uit die periode 'wandelt' hij de plaatsen af die op de kaart staan. Telkens berekent hij de werkelijke afstand, mede met behulp van schattingen van de omwegen die in de Romeinse tijd moesten worden gemaakt langs de sterk meanderende rivieren, en vergelijkt die met de afstand volgens de Romeinse kaart. Dat leidt tot de conclusie, dat Fletione niets anders kan zijn dan het castellum bij De Meern.

Uiteraard is ook zijn bewijsvoering niet waterdicht: diverse malen moet hij zijn berekeningen niet van plaats tot plaats, maar van (hypothetisch) kruispunt tot kruispunt maken. Bovendien verschuift niet alleen Fletione van plaats, ook Laurum blijkt in zijn optiek niet Woerden te zijn, maar Nieuwerbrug. Daar is echter nooit een Romeinse nederzetting gevonden. Zo roept ook deze nieuwe interpretatie weer vele nieuwe vragen op.

Mijdrecht

P. Grundmann doet in de Proostkoerier van september 1996 een watersnoodramp uit 1874 uit de doeken. In die periode was men bezig in het gebied van de Ronde Venen de laatste grote plassen droog te malen. De maatschappij die dit werk uitvoerde stond onder leiding van J.G. de Voogt, niet alleen burgemeester van Mijdrecht en Wilnis maar ook lid van Provinciale Staten, de subsidiegever. In 1874 was de dijk rondom de nieuwe droogmakerij gereed en kon het malen beginnen. Nadat bijna 4 meter water was weggemalen, bleek zwaar weer op komst. Grote regenval zorgde voor een stijging van het water en een toene-

mende druk op de dijken. Een rapport in augustus van dat jaar had al gewaarschuwd voor scheuren in een bepaald dijkperceel, maar dit slechte nieuws had Provinciale Staten nooit bereikt. In december gebeurde het onvermijdelijke: de dijk verschoof en 10 miljoen kubieke meter water stroomde terug in de droogmakerij. Het werk kon overnieuw beginnen, maar uiteindelijk werd de polder toch drooggemalen. Nog steeds is dat stuk dijk een zorgenkindje van het waterschap: onlangs nog is de dijk ingrijpend versterkt.

De Bilt

Opeens lijkt het onderwijs in het middelpunt van de belangstelling te staan. De historische vereniging van Bunschoten plaatst in haar tijdschrift de schoolherinneringen van een oude bewoonster, de historische kring in Veenendaal wijdt een geheel nummer van haar tijdschrift aan de diverse scholen in die plaats, terwijl ook in de tijdschriften van De Ronde Venen en De Bilt de geschiedenis van een school wordt beschreven.

Voor De Bilt is dat de St. Theresia van Lisieux-school, beschreven door H. de Groot. Als in de jaren twintig het aantal katholieke gezinnen rond De Bilt, Den Dolder, Bilthoven en Maartensdijk blijkt te groeien, denkt men aan de stichting van een nieuwe parochie. Een stuk land wordt aangekocht voor de bouw van een kerk, een pastorie en een school. De gemeente werkt echter de stichting van een bijzondere school tegen waardoor het tot in 1925 duurt voordat de eerste steen kan worden gelegd. De aan-

was van Biltse katholieken duurde voort: heeft de school in het eerste jaar 50 leerlingen, drie jaar later is dat aantal meer dan verdubbeld. In 1937 zitten de inmiddels 157 leerlingen opgepropt in vier lokalen en is opnieuw een uitbreiding van het gebouw gewenst. Ook de verwarming is hard aan vervanging toe. Ook na de Tweede Wereldoorlog blijft het leerlingaantal groeien. Dat is de reden dat ook in de jaren zeventig en tachtig diverse verbouwingen en uitbreidingen plaatsvinden.

De 'ondeugd' van dominee Buddingh

Het dorp Driebergen omstreeks 1800.

Een boerendorp, met amper 450 inwoners, inclusief de 'zeven man en een paardenkop' van de naastgelegen buurtschap Rijsenburg. Het middelpunt was de kleine dorpskerk, met aan de overkant van de 'landstraat op Utrecht' de herbergen 'De Prins van Oranje (voorground rechts) en 'Het Wapen van Driebergen' (achtergrond, midden). Tegenover de kerk, tussen beide herbergen in - doch op deze prent door de grote inrijshuur aan het oog onttrokken - de pastorie van dominee Buddingh, in de Franse tijd een veel besproken doch weinig geacht man.

Een vroege zomeravond, 13 mei 1802. In het zeskantige dorpskerkje is de Driebergse kerkenraad in vergadering bijeen. 't Zal maar een korte vergadering zijn, want er is maar één agendapunt, de afhandeling van een routinekwestie - het afsluiten van de diaconie-rekening met de 'afgegane diacon' H. Floor. Dat neemt inderdaad niet veel tijd in beslag, en ds Buddingh denkt de vergadering al weer snel te kunnen besluiten. 'Ach dominee, nog even dit'. Ouderling Van Laar heeft nog iets op z'n hart. Hem is ter ore gekomen dat een aanstaande bruid (de datum voor het kerkelijk huwelijk is al aangevraagd) al flink zwanger is. Dat kan zo niet passeren, en hij stelt voor de vrouw in kwestie stante pede in deze vergadering uit te nodigen, teneinde haar ernstig te onderhouden en te ondervragen aangaande het vaderschap. Ds Buddingh verschiet van kleur en wil het onderwerp wegwuiven: er is niets van waar. De bruid in kwestie is - zo drukt hij het uit - 'zo mager als een hond' en bovendien acht hij de vergadering al gesloten. Maar de ouderlingen en diakenen houden aan: hier en nu! Met kwaai kop staat de dominee op, beent de kerk uit en slaat de

kerkdeur achter zich dicht. De kerkenraadsleden zitten daar niet mee, ze hadden zo'n reactie wel verwacht, maar zijn vastbesloten hun zin door te zetten. En aldus wordt koster/schoolmeester Loffelt naar de overkant gestuurd, naar de pastorie. Want de zwangere bruid is... de inwonende dienstmaagd van dominee Buddingh en ze zal eerstdaags gaan trouwen met... jawel, met dominee Buddingh!

Beteuterd komt de koster na een minuut of vijf terug, de a.s. domineese wenst niet te verschijnen. Ze heeft dat ook duidelijk gezegd. De meid van de dominee kan altijd aardig uit haar woorden komen, dat is in Driebergen wel bekend. Maar ja, ze is als Haagse dame dan ook 'in meer dan één opzicht een mensch van meer dan gewoonen stempel', zo heeft ds Buddingh eens geschreven. Haar boodschap aan de kerkenraad getuigt ook nu weer van heldere woordkeus. Loffelt citeert (en zo wordt het ook genotuleerd): 'Zegt tegens den kerkenraad uit mijn naam dat ik wat in haar scheyt, en dat ze mijn gat kunnen kussen, zegt haar dat!' Daar is geen woord Frans bij...

Nadat de kerkenraad koster Loffelt nog eens met uitgestreken ge-

zicht op de pastorie laat informeren of dominee nog even terug wil komen om de vergadering, naar goed gebruik, met gebed te sluiten (dat doet-ie natuurlijk niet) gaan de ouderlingen en diakenen die avond onverrichter zake uiteen. Maar de kous is daarmee niet af. Nog lang niet...

Toen de brave dominee Henricus van Wijck in 1789 het moede hoofd voorgoed ter ruste legde, had hij de gemeente van Driebergen 55(!) jaar gediend. Hij werd in het ambt opgevolgd door de jonge proponent Steven Adriaan Buddingh, die z'n theologische kennis had opgedaan aan de universiteit van Harderwijk. Tijdens zijn bevestiging als predikant van Driebergen hadden de verzamelde gelovigen te horen gekregen dat ze voortaan een heel andere man op de kansel en over de vloer kregen dan ze gewend waren geweest. Maar daar was niemand van ondersteboven, het zou ook wel heel mal zijn geweest als zo'n jonge, vlotte vrijgezel niet anders dacht en sprak dan een 76-jarige grijsaard. Nee, 'gereformeerd' Driebergen vond dat best, al verwonderden velen zich al gauw over zijn vlotte handel en wandel binnen de gemeente. Dat hij graag een goede grap vertelde, à la bonheur, maar een gewaagde grap? Dat hij nog wel eens verkeerde in de plaatselijke herbergen, dat was tot daar aan toe, daar woonden ook schapen die hij had te hoeden. Maar zijn vrijmoedige benadering van de daar aanwezige dienstmaagden...

Erger nog werd het toen de dominee zich ontpopte als een revolutionair, die de Bataafsche Vrijheid met lust omarmde, en zich binnen de kortste keren opwerkte

tot secretaris van het plaatselijk bestuur (1798-1802). Daar was Driebergen - indertijd ook al eens gecombineerd met Rijsenburg - slecht over te spreken. Dat de 'overigheid' moest worden gehoorzaamd, dat sprak vanzelf, maar met zoveel enthousiasme als de dominee aan de dag legde? En als die nou maar z'n herderlijke taak goed vervulde, dan was het nog tot daar aan toe dat hij ook

burgerlijke taken op zich nam. Maar juist op het 'herder- en leeraarschap' van Buddingh viel zoveel aan te merken...

Het is niet de bedoeling van dit artikel heel de groezelige was van de heer en mevrouw Buddingh buiten te hangen. Voor wie alvast de alloop weten wil: het huwelijk werd op de geplande datum gesloten. Ds Buddingh verontschul-

digde zich achteraf nog wel over 'de vroege ontbinding' van zijn vrouw, die - het zijn z'n eigen woorden - 'acht maanden en zes dagen te vroeg in het kinderbed was gekomen'. Voor de kerkenraad was het teveel van het goede (de bekende druppel), en in een schrijven aan de classis, waarin de bezwaren tegen Buddingh breed werden uitgemeten, verlangde de kerkenraad 'te mogen

't Dorp
Driebergen
Afbeelding uit:
Bulthuis en
Bendorp:
Vad. gezichten,
1788.

De 'ondeugd' van dominee Buddingh

worden ontbonden en ontheven van zulk eenen voorganger, die in zijn betrekking als leraar aan deze plaats gene de minste nut kan aanbrengen...'

Tegelijkertijd werd alle geschut in stelling gebracht, werden alle mogelijke koeien uit de sloot gehaald en links en rechts getuigenissen afgelegd over de onheilige handel en wandel van Buddingh. Via woord en weerwoord ontstond een dik 'dossier Buddingh' bij de classis (RAU-Classis Rhenen-/Wijk, inv.nr 22). Met voorbijgaan aan de eigenlijke affaire bieden de ingediende stukken aardige doorzichtigjes op de dorpssamenleving rond 1800, en worden en passant ook wat historische nieuwsfeiten aan onze kennis toegevoegd. Nooit geweten dat in begin 1795 het dorp Driebergen vol zat met franse soldaten (een cantonnement van wel 400 man), en dat er zelfs enige tijd een veldhospitaal moet zijn geweest. En passant wordt kennis aangereikt over een vrij algemeen toegepast middel om ongewenste zwangerschappen te beëindigen: de zevenboom.

Zie het getuigenis van de wagenmaker Cornelis van Elst, wiens dochter in 1795 dienstmeid bij ds Buddingh was. Bij de dominee waren franse officieren ingekwartierd, en 't ging er lustig toe! Van Elst haalde daarom zijn dochter voor alle zekerheid mooi naar huis, waar hij haar op zolder 'verstak'. Maar al spoedig werd ze door franse soldaten teruggehaald naar de pastorie. Waarop Van Elst zich opnieuw met de dominee verstond, die hem verzekerde dat er niets onbehoorlijks met z'n dochter gebeurde. Maar voor het geval dat gaf Buddingh een goede

raad mee: 'Laat ze de zevenboom gebruiken'. Met rood hoofd en zwaar gemoed keerde de arme vader huiswaarts. Schande! In het weerwoord van Buddingh lichte de dominee 't nader toe - een wijd en zijd verbreid middel, de zevenboom stond niet voor niets bij alle boeren in de tuin... (zevenboom= jeneverbes).

In hun bewering dat het moreel in Driebergen omstreeks 1800 te wensen overliet, spraken kerkenraad en dominee elkaar niet tegen. Maar wel zocht de een bij de ander de oorzaak. Buddingh weet het aan kwade inborst en driften van achter de koeien en schapen opgevoede mensen, die hij toch nog zo dikwijls 'tot teugel' was geweest. De kerkenraad zag de predikant zelve als de grote boosdoener, die '...door zijn voorbeeld eene deur opende voor alle onrijnigheid en hoererij die thans in onze gemeente meer dan ooit plaats heeft'. Had nog niet onlangs een jongeman (een aanstaand lidmaat) een proces aan z'n broek gekregen 'in cas van defloratie' van z'n buurmeisje van de Hoendersteeg?

Uit het verweerschrift van Buddingh blijkt ook dat in zijn tijd het vastenavond vieren in Driebergen nog in zwang was. Zich beklagend dat hij - om welke reden dan ook - al jaren geen dienstmeid meer kon krijgen, legde hij uit dat hij in arren moede zich genoodzaakt had gezien 'eene mensch van meer dan gewone stempel' in zijn dienst te nemen (zijn hiervoor reeds geciteerde bruid). Maar ook zij had helaas bloot gestaan aan debauche (vuilspuiterij) en paskwillen (spotliedjes), zoals op een avond, toen hij, Buddingh, zich nog wel in zeer

ordentelijk en geleerd gezelschap bevond. Een stel brooddronken jongekerels had de hele avond lang om de pastorie geruimoerd 'hetgeen men op zijn boersch een vastenavondpartij noemde'.

Hier en daar zullen de bezwaarde Driebergenaren - op vijf na schaarden zich alle manslidmaten achter het 'ontbindingsverzoek' van de kerkenraad - in hun getuigenissen de 'mis-daden' van Buddingh wel wat erg zwaar hebben aangezet. Maar Buddingh had, ondanks zijn wijdlopijge verdeddingen, ook bij de classis geen poot meer om op te staan. Die classis schorste hem dan ook in de bediening van zijn ambt, de provinciale synode was 't er mee eens. Driebergen mocht uitzien naar een andere zielenherder, en vond die in de Werkhovense predikant Johannes Arnoldus Pluijgers.

20 oktober 1803 schudde Buddingh het stof van zijn voeten: met vrouw en zijn ruim één jaar oude zoontje keerde hij Driebergen voorgoed de rug toe. Hij kreeg het heilig kruis na en ... goede papieren mee. Het notulenboek van de kerkenraad bevat de aantekening "De kerkenraad voelt geene zwaarigheid om het verzoek van ds S.A. Buddingh in te willigen en hem getuigenis te geven van onberispelijk gedrag, voor zoveel bekend is, sedert zijne dismissie tot zijn vertrek toe." Het gezin Buddingh reisde naar Holland, naar het dorp Kage. Daar vatte Buddingh de in Driebergen gebroken draad weer op: hij deed er al spoedig zijn intrede als predikant...

W.H. de Beaufort

Vorig jaar is in het september/oktobernummer (86, 1995, 100-104) van dit tijdschrift een artikel verschenen van de hand van Elio Pelzers over Willem Hendrik de Beaufort (1881-1976).

Diegenen onder u, die nieuwsgierig zijn geworden naar het leven en werken van deze natuurbeschermer, worden thans op hun wenken bediend. De in het artikel aangekondigde biografie is inmiddels verschenen.

Dit boek is zowel chronologisch als thematisch van opzet. Het eerste hoofdstuk bevat een overzicht van het leven van De Beaufort, met enige genealogische gegevens over de familie. Daarna worden in een drietal hoofdstukken de belangrijkste elementen uit het leven van De Beaufort besproken: natuurbescherming, jacht en de bosbouw. Deze thema's worden uiteindelijk geïntegreerd in de twee slothoofdstukken over het beheer van de landgoederen van de familie en de betekenis van W.H., zoals hij familie- en vriendenkring werd aangeduid.

Juist de combinatie van verschillende soorten activiteiten van De Beaufort en het feit dat hij zo nauw betrokken was bij vele organisaties, maken zijn leven werken. Zo stond W.H. mede aan de wieg van Het Utrechts Landschap, maakte hij deel uit van het bestuur van de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland en van de Nederlandse Bosbouwvereniging. Het boek geeft zo een goede indruk van de omgeving waarin natuurbeschermers in het begin van deze eeuw elkaar vonden.

E. Pelzers, *W.H. de Beaufort (1881-1976), natuurbeschermer, bosbouwer en jager*. Stichting Treeker Eik 1996, 111 p.

Het boek, dat f 27,50 kost, kan alleen besteld worden via 't Schoutenhuis (het rentmeesterskantoor dat De Beaufort oprichtte), Postbus 13, 3930 EA Woudenberg, 033 - 286 11 66.

(JL)

Euterpe 100 jaar

Een ordinaire ruzie was de aanleiding. Vrijdag 24 juli 1896 besloten negen deftige heren, uit onvrede en ergernis over het bestuur van mannenkoor Fidelio, een eigen mannenkoor op te richten. Resultaat was het Utrechtse mannenkoor Euterpe, dat in 1996 haar honderdjarig bestaan vierde met een boekje over haar geschiedenis. Auteur is dirigent (niet van Euterpe) en student muziekwetenschappen Hans Noyens, die uitgebreid geput heeft uit oude verslagen van het bestuur. Het boekje is verzorgd uitgegeven, in eigen beheer.

(AvdZ)

Hans Noyens, *Geschiedschrijving van 100 jaar Koninklijk Utrechts Mannenkoor Euterpe*. Uitgegeven in eigen beheer, Utrecht 1996, 79 p. Prijs: f 20,-.

Oud-Katholiek

Begin jaren negentig werden in verschillende etappes de archieven van de Oud-Katholieke parochies in Utrecht bij het Utrechtse gemeentearchief in bewaring gegeven. De Oud-Katholieke kerk dankt haar ontstaan aan het schisma van 1723. Het Utrechtse kapittel koos toen priester Cornelis Steenoven tot

haar aartsbisschop, maar deze werd door Rome niet erkend en zelfs geëxcommuniceerd. De Oud-Bisschoppelijke Cleresie ging op eigen houtje verder. Landelijk telt de kerk circa 8000 parochianen, waarvan een relatief groot deel in Utrecht en in de Noord-Hollandse badplaats Egmond aan Zee. Het archief omvat de volgende parochies: St. Gertrudis, St. Marie achter Clarenburg, St. Jakobus, St. Marie op de Kamp en St. Nicolaas.

(AvdZ)

J.G. Riphaagen, *Inventarissen van de archieven van de Oud-Katholieke parochies in de stad Utrecht en van het Collegium Pastorum Ultrajectensium, Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Utrecht 1996, 165 p., prijs f 20,-. ISBN: 90-73190-12-6.*

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- ▶ Aan- en verkoopbegeleiding
- ▶ Taxaties
- ▶ Hypotheken
- ▶ Verzekeringen

Jij Muus & IJzerman
makelaardij in onroerende goederen

Telefoon 030-234 00 08, Fax 030-232 19 70
Plompstorengracht 18, 3512 CD Utrecht

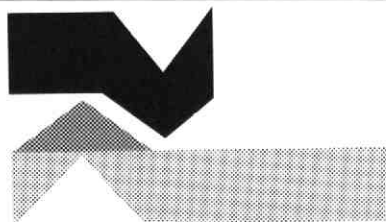
Traditie, tijdschrift over tradities en trends

Je eet van een bord, je begroet iemand door je rechterhand uit te steken, je viert je verjaardag. Zo doet iedereen het en niemand denkt er over na. Het lijkt wel alsof het nooit anders is geweest. Het zijn tradities die van ouders op kinderen over gaan. Er zijn ook gebruiken die pas kort bestaan. Bijvoorbeeld de gewoonte om iemand te feliciteren via een advertentie in de krant. Een paar mensen beginnen er mee, het wordt een modeverschijnsel, een trend.

Over al dit soort oude en nieuwe gebruiken en gewoonten is te lezen in het tijdschrift: **Traditie, tijdschrift over tradities en trends**. Het laat op een heldere en levendige manier zien hoe achter de gewoonste dingen vaak een fascinerende wereld schuil gaat.

Traditie, tijdschrift over tradities en trends is een toegankelijk geschreven tijdschrift dat vier keer per jaar verschijnt. Het is rijk geïllustreerd in full-color en wordt uitgegeven door het Nederlands Centrum voor Volkscultuur. Een jaarabonnement kost f 30,- of Bfrs 600.

Vraag een proefnummer aan bij het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Lucasbolwerk 11, 3512 EH Utrecht (00-31-(0)30-2319997)

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2623866/2626800
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

Hierbij geef ik mij op als lid van de Vereniging Oud-Utrecht

naam _____

adres _____

postcode _____

woonplaats _____

geboortedatum _____

a.u.b. aankruisen wat u kiest:

- met onmiddellijke ingang (u betaalt dan contributie over het lopende kalenderjaar en ontvangt dan alle publikaties die dit jaar zijn verschenen)
- met ingang van het volgende jaar

Maandblad en Jaarboek

Het Maandblad Oud-Utrecht geeft volop informatie over de geschiedenis en het heden van stad en provincie. Het is met zijn artikelen, boekbesprekingen en 'verenigingsnieuws' onmisbaar.

Het Jaarboek Oud-Utrecht is bekend om zijn boeiende wetenschappelijke bijdragen en om de Kroniek: een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit het voorbije jaar.

Wie hart heeft voor Utrecht is lid van Oud-Utrecht.

KERSBERGEN INSTALLATIETECHNIEKEN B.V. UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- Elektra
- Klimaat
- Sanitair
- Beveiliging

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Tel. 030-288 24 64 Fax 030-288 57 33

Voor een gedegen advies in bedrijfsmatig onroerend goed.

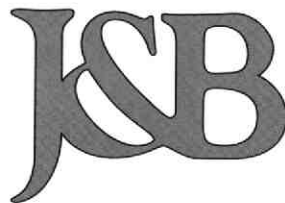
verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projectontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan 39a 3581 CC Utrecht 030-2 334 336

J&B Conseil B.V.

Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheke

oud-utrecht

hier
postzegel
plakken

Vereniging Oud-Utrecht
Pr. Hendriklaan 76
3584 ER Utrecht

Oud-Utrecht

'Vereniging tot beoefening en verspreiding
van de kennis der geschiedenis van stad
en provincie Utrecht' opgericht in 1923

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILHEMARS

**EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES**

MAATKLEDING

**OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74**

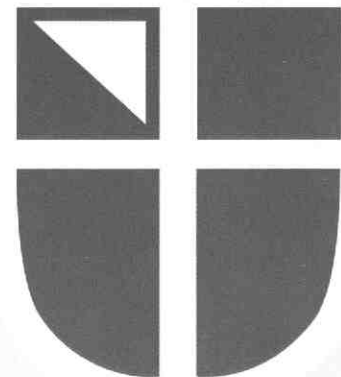
**ER IS EEN BANK
WAAR OUDE WAARDEN
NOG IN ERE
WORDEN GEHOUDEN.**

CENE
CREDIET EN EFFECTEN BANK
Herculesplein 5, Utrecht

U 15 oct 1903

OU
Utrecht

70e jaargang nummer 2

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Tsofouno
1937 - 1943
Een Utrechtse
buurtsynagoge

Bij het afscheid
van C. Dekker
Interview
na 35 jaar Utrecht

Vingerhoeden
van Mariken Pieters
en Antonis van Gesteren

Register 1996

Op 20 september
j.l. nam prof. dr
C. Dekker afscheid
als rijksarchivaris
en als hoogleraar

Boeken over
UTRECHT,
stad en provincie,
hebben wij altijd
ruim in voorraad

Broese Kemink

boekverkopers aan de stadhuisbrug
utrecht 030-2313804

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Eendrachtlaan 260
3526 LB Utrecht
Tel. 030-288 21 31

Daatselaar en Godthelp b.v.

Antiquairs

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Heete Jansstraat 17-19

3512 G. M. Utrecht Tel. 030-231 82 66

JURRIËNS | BOUW

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

Aannemingsbedrijf
H.J. Jurriëns B.V.

Sophialaan 1
Postbus 8110
3503 RC Utrecht
Tel.: 030 - 2412 912
Fax: 030 - 2413 934

Wij drukken
ook
uw kosten

BEL ONS VOOR EEN OFFERTE
VOOR HET MOOIESTE DRUKWERK

CASPARIE UTRECHT

ONDERDEEL VAN BOTO SMEETS DE BOER

TELEFOON 030 2822822

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

**LISMAN
& LISMAN**

BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Colofon

Oud-Utrecht

Tweemaandelijks tijdschrift
70e jaargang nr. 2
maart/april 1997
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: J.W. Lemaier
Secretariaat: Mw. J.C.M. Pennings,
p/a Alexander Numankade 201,
3572 KW Utrecht.
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76,
3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt f 54,= per jaar (26- f 30,=; 65+ f 44,= per jaar).
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, B. van den Hoven van Genderen, J. Leguyt,
M.C. van Oudheusden, P. Rhoen,
B. van Santen, M. van de Vrugt,
en A. van der Zeijden.

Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht

Druk: Casparie Utrecht

Oud-Utrecht. Tweemaandelijks tijdschrift verschijnt zes maal per jaar.

Deadline agenda volgende nummer:
20 april 1997, verschijningsdatum
1 juni 1997.

Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).

Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

Het blad Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht en neemt naast allerlei artikelen natuurlijk ook verenigingsnieuws op. De ene keer is dat meer dan de andere keer, afhankelijk van wat er aan informatie aangeleverd wordt. Er is een hernieuwd streven van bestuur en redactie om meer ruimte te creëren voor dit soort berichten en zo de leden en andere geïnteresseerden beter op de hoogte te houden van wat er te doen is. In de planning is opgenomen dat het blad altijd op of direct na de eerste van de maand bij u in de bus valt. Hoewel ieder onderdeel van het productieproces nauwgezet gepland wordt - van redactie via vormgevers tot aan de drukkerij - kan er af en toe een kleine storing optreden, zodat het blad net één of twee dagen later dan gepland uitkomt en dat kan betekenen dat een aangekondigde activiteit al geweest is. Vandaar dat belangrijke activiteiten ruim van te voren aangekondigd worden. Deze maal is dat de voorjaarsledenvergadering die plaats zal vinden op 10 juni.

Voorts is in dit nummer het register opgenomen, als altijd verzorgd door de heer van Antwerpen. Daarvoor onze dank.

Inhoud

Van de redactie 27

Tsofouno 1937 - 1943 Een Utrechtse buurtsynagoge 28
Henk Reinders

Bij het afscheid van C. Dekker Interview na 35 jaar Utrecht 31
Janna Leguyt en Albert van der Zeijden

Agenda 34

De plek De heks van Oostbroek 36
E.A. Kamp

Van de leestafel 37

Vingerhoeden van Mariken Pieters en Antonis van Gesteren 38
Herman F. Boon en Catherine A. Langedijk

Gouddiefstal uit de Utrechtse Munt 42 27
JanJaap Luijt

Romeinen De bevoorrading van de Romeinse grensforten 44
M. van de Vrugt

Bijlage: Register 1997
R.P.M. van Antwerpen

Tsofouno 1937 - 1943

Een Utrechtse buurtsynagoge

Wie zich als orthodoxe jood aan de regels wil houden, mag op sabbat (dat is tussen de zonsondergangen van vrijdag en zaterdag) niet werken, rijden en dragen. Lopen mag men tot 2000 el buiten de woonplaats, ongeveer 1400 meter. Men mag wel kleding en sieraden dragen, maar bv. geen paraplu, tas of gebedenboek. Het gevolg hiervan is, dat trouwe synagogebezoekers die ook op werkdagen wel tot drie maal toe de synagoge bezoeken om te bidden, bij voorkeur in de buurt van het gebouw gaan wonen. Wie op sabbat uit het eigen gebedenboek wil bidden, dient dit van te voren hebben gebracht.

Het joodse leefpatroon

Een dienst kan pas worden gehouden, als er 10 of meer volwassen mannen bijeen zijn. Ritueel meerderjarig wordt elke jongeman die op zijn 13e jaar bar-mit-zwah oftewel zoon van het gebod wordt tijdens een feestelijke dienst.

Een van de aanwezigende kan de functie van voorbidder, -lezer of -zanger vervullen. De aanwezigheid van een rabbijn is niet vereist en vrouwen hebben geen sabbatsplicht.

De aanleiding om met een groep gelijkgezinden een eigen synagoge in de woonbuurt te stichten kan zijn de te grote loopafstand, maar ook een verschil in opvatting met het bestuur van de officiële synagoge. De meningen kunnen uiteenlopen over bv. orgelgebruik, of kunnen bestaan uit persoonlijke wrijvingen.

De hoogte van de bijdragen voor plaatsengeld of voor het vervullen van een erefunctie tijdens de dienst kan voor minder draagkrachtigen een reden zijn om een eigen bedehuis te stichten.

De synagoge is niet alleen bedehuis en ontmoetingsplaats, maar ook leerhuis en heet daarom ook wel sjoel, een Jiddische term, afgeleid van het Duitse woord Schule.

Omdat het verbod om te werken ook voor de joodse feestdagen geldt, zochten de joden meestal werk bij geloofsgenoten of vestigden zij zich als zelfstandige, tussen de uitersten van straatventer tot zakenman of fabrieksdirecteur.

De joodse gemeente te Utrecht

Utrecht was de laatste van de vier grote steden waar de joden zich vrij mochten vestigen. Wel was er in het naburige Maarssen een joodse gemeente die sedert 1720 een openbare synagoge bezat. Omdat een aantal Maarssense joden hun beroep in Utrecht uitoefende, lag het voor de hand dat de parnassijns bij het bestuur van deze gemeente een verzoek tot vrije vestiging in de stad indienen. Dit gebeurde in het jaar 1788. Omdat de ideeën van de Franse Revolutie ook in onze gewesten weerklank vonden, stond het stadsbestuur de vestiging toe, mits men binnen de singels, dus in de stad zou gaan wonen.

Een pas gevestigde joodse gemeente begint, zoals te doen gebruikelijk, met een huissynagoge, omdat de groep nog klein is. Ook in Utrecht was de eerste vestiging in een woning, nl. in die van I.E. van Lier aan de Korte Nieuwstraat 12.

Het aantal leden was toegenomen tot 24 in 1792 toen men de gelegenheid kreeg om de leegstaande doopsgezinde kerk aan de Jufferstraat (nu Springweg) 164 te huren en als openbare synagoge in te wijden. Het jaar daarna werd het houden van particuliere diensten door het stadsbestuur verboden. In 1796 kregen de joden volledige burgerrechten: de Bataafse Republiek was na Frankrijk het tweede land dat deze belangrijke beslissing nam. Dit wilde overigens nog niet zeggen, dat daarmee de oude vooroordelen en achterstelling op tal van terreinen in het openbare leven van de baan waren. Wel werd de vroegere macht van de parnassijns over de joodse gemeente beperkt en werd het mogelijk om in eigen huis of in een lokaal in de eigen woonbuurt diensten te gaan houden. In Utrecht werd deze mogelijkheid eerst 140 jaar later gebruikt.

In 1809 was het aantal joden in de stad al tot 352 toegenomen. Dit aantal groeide tot 659 in 1849. Van dit aantal woonden slechts 3 personen in de buitenwijken. Deze wijken werden gebouwd na het slechten van de wallen tussen 1832 en 1837.

Het toenemen van de joodse bevolking betekende nog geen gelijke groei in de geloofsbeleving. De toenemende armoede in de 19de eeuw en de opkomst van de industrie werkten de arbeid op de sabbat en andere joodse feestdagen in de hand. In de diamantindustrie werd wel de sabbatrust in acht genomen, maar Utrecht kende deze tak van industrie niet.

De synagoge werd bouwvallig, zodat er tijdelijk huisdiensten gehouden werden, totdat het herstel

1e synagoge Nederl. Isr. Gemeente Utrecht, Korte Nieuwstraat 12
Foto: auteur

en de vergroting van het gebouw in 1849 voltooid waren. De groei van de gemeente noopte pas tot nieuwbouw in de jaren twintig van deze eeuw. Architect H. Elte ontwierp een nieuw complex met kenmerken van de Amsterdamse School, zij het met een Griekse entree. Het nieuwe gebouw bood plaats aan 230 mannen en aan 150 vrouwen op de galerij. Omdat op sabbat geen vuur gemaakt mag worden, werden de diensten 's winters in een bijlokaal gehouden met ruimte voor 150 personen. In 1930 gaf de volkstelling in Utrecht een aantal van 1101 joden aan.

Tsofouno of Noordwaarts in 1937

In de jaren dertig werd ten zuidwesten van het fort Blauwkapel een buitenwijk, Tuindorp genaamd, gebouwd, gelegen binnen de gemeentegrenzen van Maartensdijk. Er trokken veel middenstanders naar de nieuwe huizen, waaronder ook joodse Utrechtenaren. Na verloop van tijd kwamen zij tot de ontdekking dat een loopafstand van ongeveer drie kwartier bij slecht weer en voor bejaarden bezwaarlijk was. Wie zijn plichten trouw wil naleven gaat op vrijdag naar de avonddienst en op zaterdag naar de ochtend- en middagdienst.

Er ontstonden plannen om een synagoge in de wijk te stichten en daarom schreef de heer L. Engelsman een brief mede namens anderen aan de parnassijns op 28 oktober 1937. Men verzocht om twee seforiem (tora- of wetsrollen) en een Aron Hakkodesj, d.i. een heilige arke of wetsrollenkast, te leen. Het bestuur schreef terug dat men wel wilde medewerken aan het houden van diensten in Tuindorp, maar alleen als een vereniging daarom verzocht.

Er werd een vereniging opgericht met een voorlopig bestuur en 17 leden. Op 1 december vroeg deze vereniging of chawre, of het bestuur van de grote synagoge een of meer leden wilde afvaardigen om de eerste dienst op 4 december een officieel aanzien te geven.

Op die datum werd de dienst gehouden in de woning van de heer M. Onderwijzer, Prof. Pulellaan 33. Hierbij fungeerde de heer Onderwijzer als balkoure of voorlezer en de heer A. de Haas, die het officiële bestuur vertegenwoordigde, als sjelie-ech tsibber of voorganger in het gebed.

Op 2 december had het kerkbestuur van de joodse gemeente een overeenkomst gesloten met het voorlopige bestuur van de chawre. Hierin stond o.a. dat twee Heilige Wetsrollen met bijbehorende mantels, omwindsels en een Jad (handwijzer) ter waarde van f. 1000,- in bruikleen werden gegeven. De chawre diende zich aan de reglementen van de grote gemeente en aan de aanwijzingen van de opperrabbijn te houden. Zoniet of hield men niet voldoende diensten, dan verviel de inbruikleengeving.

Eveneens op 2 december werd d.m.v. een advertentie in het Centraal Blad voor Israëlieten in Nederland om steun 'in natura' gevraagd in de vorm van torarollen, een Estherrol, versiering voor torarollen, gebedskleden, die men omslaat tijdens het gebed, een achtarmige kandelaar en borden met het gebed voor het koningshuis.

Tsofouno 1937 - 1943

Een Utrechtse buurtsynagoge

Op 5 december werd het voorlopige bestuur aangevuld tot 5 leden en definitief benoemd. Als naam koos men Tsofouno, d.i. Noordwaarts, duidend op de ligging van de nieuwe wijk.

Het bezoek aan de huissynagoge nam gestadig toe en toen in 1938 de hoge feestdagen naderden, die altijd meer mensen trokken dan een sabbat, zocht men naar een grotere ruimte. De hoge feestdagen vallen in de maanden september en oktober en betreffen: Rosj Hasjana of Nieuwjaar, Grote Verzoendag, het Loofhuttenfeest, het Slotfeest en Simchath Torah of Vreugde der Wet.

Willem van Noortplein

De Hervormde gemeente had omstreeks 1927 een dubbel pand op de hoek van het Willem van Noortplein en de Pieter Nieuwlandstraat gebouwd als wijkgebouw voor verenigingswerk en zondagsschool. Volgens het Nieuw Israëlitisch Weekblad van 23 september 1938 kon men voor de hoge feestdagen en de tussenliggende sabbatdagen de beschikking krijgen over de grote zaal. Deze zaal was gebouwd in de vorm van een cirkelsegment met een gebroken zijde van 16 m. aan de buitengevelkant. De zijwanden waren 7,5 m. lang en de korte wand aan de tuinzijde was een boog van 5 m. met 5 ramen. Halverwege de zaal stonden twee smalle pilaren. Men schuttede voor de diensten een rechthoekige ruimte af in het midden van de zaal, met afmetingen van ca. 6 bij 4 m. Omdat een vrouwen galerij ontbrak, zaten de vrouwen achter een dik tule gordijn aan de westkant, de heilige arke stond aan de oostzijde bij de tuinkant.

Na de feestdagen mocht men op de sabbat over de zaal blijven beschikken. Van de opgeheven synagoge in Oudewater kreeg men een torarol in bezit, vier particulieren gaven torarollen te leen en de Hoofdsynagoge in Amsterdam gaf een grote heilige arke in bruikleen. Het aantal leden was na twee jaar opgelopen tot 40.

Er waren enige wrijvingen met de grote gemeente. Zo was de chewre niet vertegenwoordigd bij het 150-jarig bestaan van de grote synagoge en bij bar-mits-wahvieringen hield men geen ruggespraak met het synagogebestuur. Op 11 augustus 1941 bericht Het Joodsche Weekblad uit de notulen van de grote gemeente dat er weer overleg komt. Het aantal leden van de chewre is dan 60 en ook niet-leden bezoeken de diensten. De duitse telling van 1 oktober 1941 vermeldt in Maartensdijk 166 joden, waaronder 67 buitenlanders.

Er was wel een commissie om bouwplannen te maken, maar het bleef bij plannen. In het bovenvermelde Weekblad van 17 april 1942 staat een voorstel van het synagogebestuur om de chewre-sjoel tot wijksynagoge te bestemmen voor de bewoners van Tuindorp en de aangrenzende wijken. Op 8 mei kreeg de buurtsynagoge deze hogere status en de heren L. Leefsma, L. Engelsman, B. de Vries en M. Onderwijzer van het chewrebestuur werden tot gabbaj of bestuurders van de wijksynagoge benoemd. De ambtenaren en het zangkoor van de Springweg zouden waar nodig hun diensten verlenen.

De vreugde onder de leden van Tsofouno om als tweede synagoge

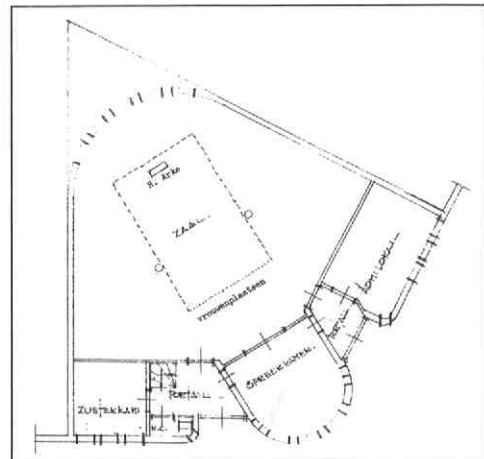
van de stad te worden beschouwd heeft nog geen jaar mogen duren. Op 23 april 1943 werd aan de joden het recht ontzegd om in de provincie Utrecht te mogen verblijven. Aan burgerrechten van de joden had de bezetter geen boodschap. Bij de volkstelling van 1947 lieten zich in Maartensdijk nog maar 61 personen registreren, en van de 1866 joden die de stad Utrecht in 1941 telde, nog maar 381.

Omdat van de grote gemeente de jaarverslagen uit de jaren dertig en veertig spoorloos zijn en van de chewre geen reglement of notulen bewaard zijn gebleven, was het moeilijk om gegevens te verzamelen. Dank zij de medewerking van het stadsarchief, van enkele informanten en met berichten uit joodse weekbladen kon een beknopte geschiedenis worden vastgelegd.

Bronnen:

- Beem, J. De Utrechtse synagoge, NIGUN, Utrecht, 1986
- Informanten: mevr. H. Romijn Luter aan te Utrecht; mevr. S. Vorst te Capelle aan de IJssel en de heer M. de Vries te Utrecht.

Plattegrond wijkgebouw Willem van Noortplein. Gemeente Archief Utrecht

Bij het afscheid van C. Dekker

Interview na 35 jaar Utrecht

Op 20 september j.l. nam prof. dr C. Dekker afscheid als rijksarchivaris in de provincie Utrecht en als hoogleraar in de archiefwetenschap, alsmede de paleografie van de 14de tot en met de 17de eeuw aan de Universiteit van Amsterdam.

Dit najaar verschijnt onder zijn redactie de grote provincie-geschiedenis van Utrecht. Reden genoeg voor een terugblik en een vooruitblik...

Archivaris

Waarom archivaris?

Toen ik 14 jaar was ben ik in de laatste week van 1949 met twee vriendjes naar het rijksarchief in Middelburg gegaan om mijn stamboom uit te zoeken. Ik ben dus via de genealogie tot de historische wetenschap gekomen. Van het een kwam het ander. Ik ging in Gent studeren, waar een toonaangevende medievistische school was in de traditie van Pirenne en Ganshof. Na mijn studie kreeg ik twee aanbiedingen om leraar te worden in Goes, maar ik heb toch voor het archiefwezen gekozen. In 1959 toog ik naar Den Haag voor mijn archiefstage en dat was toen nog onbetaald. Mijn vrouw heeft ons van een klein salaris onderhouden, dat was echt armoe. Het liefst was ik daarna, toender-tijd althans, naar Middelburg gegaan, maar Utrecht was ook heel aantrekkelijk, door de centrale ligging en zijn prachtig middeleeuws archief.

U bent benoemd in april 1961. Waaruit bestond uw taak?

Het archief was gevestigd in een gebouw aan de Drift. Dit was veel te klein, ook omdat Muller in zijn eigenwijzigheid vond dat er wel een verdieping afkon. Aan de ene kant zat de gemeente, aan de andere kant het rijk en dat was toen

strikt gescheiden. Van Campen, de gemeentearchivaris was een beminnelijk man, Van de Ven, de rijksarchivaris had tirannieke trekken. Daar had ik geen enkel geestelijk contact mee. Ik heb zo'n twee jaar met hem moeten samenwerken. Mijn taak was het geven van inlichtingen en het inventariseren van archieven. Er waren de nodige vaste klanten, zoals een juffrouw die steevast boven de stukken in slaap viel. Daarnaast kwamen toen ook al veel genealogen en was er nog niets verfilmd. Bovendien moesten alle genealogische brieven uit en te na beantwoord worden. Dan krijg je wel werk!

Globaal gezien komen er in archieven zo'n 60-90% genealogen. In het ene archief wat meer, in het andere wat minder. Bij het RAU lag en ligt het aantal genealogen betrekkelijk laag, dichterbij de 60%. Daarnaast kwam er een categorie voor de middeleeuwse en de kerkelijke archieven, zoals studenten die bezig waren met een scriptie en een enkele keer ook een hoogleraar. Het aantal bezoekers en bezoeken is sindsdien vervijfvoudigd. (In 1961 kwamen er 503 bezoekers die het archief 2278 maal bezochten, het aantal bezoeken is nu ongeveer 10.000 per jaar) De outillage is daarbij achter gebleven. Door de explosieve groei van de bezoekersaantallen gaat de slijtage van de stukken en met name van de verpakking veel sneller dan toen. Alle verfilmingsprojecten kunnen niet voorkomen dat dit proces verder gaat.

Inventarisatie heb ik altijd als een heel belangrijk aspect van het werk gezien. Een hoop papier opslaan en bewaren is niet voldoende.

**Janna Leguyt
en Albert van
der Zeijden**

*Aan het bureau
in het nieuwe
gebouw aan de
Alexander
Numankade, 1969*

Bij het afscheid van C. Dekker

Interview na 35 jaar Utrecht

Het archief moet toegankelijk gemaakt worden voor het publiek. Tegenwoordig komen vele archivariissen niet aan meer inventarisatie toe. Ik zet daar vraagtekens bij.

Acquisitie

Er waren in 1961 natuurlijk minder archieven dan nu?

Dat is waar, maar de middeleeuwse kern was al aanwezig. Sindsdien geacquireerde archieven gaan zelden verder terug dan de 17de eeuw. De collectie is zeker toegenomen. Ik heb bijvoorbeeld de acquisitie van kerkelijke archieven sterk bevorderd. De tijd was er rijp voor. In de jaren '60 en '70 heerste er een bepaalde mentaliteit bij de kerken. Kijken

naar de toekomst was modern. Beelden, kruizen en ook archiefstukken werden in de uitverkoop gedaan. Bij de katholieken was dit nog sterker dan bij de protestanten. Ik heb hier wel met drie bisschoppen aan tafel gezeten. We hielden voorlichtingsbijeenkomsten voor kerkelijke autoriteiten. Alles zat daar naast elkaar: oud-gereformeerd, vrijzinnig en rooms. Je moest de mensen overtuigen dat er voor het archief een mogelijkheid was. Er was sprake van een soort sneeuwbal effect.

Is de rol van de archivaris veranderd?

Ja, men richt zich nu veel meer op de eigenlijke taak, dat wil zeggen het beheer van overheidsarchieven. Terwijl ik altijd de mening heb gehad: wat fijn dat wij in onze collectie zulke belangrijke particuliere archieven mogen opnemen ten behoeve van wetenschappelijk onderzoek en het algemeen belang. Tegenwoordig zijn de eisen die de archivaris aan de archiefvormer stelt veel hoger. De fixatie op management, een woord dat vroeger onbekend was, is hand over hand toegenomen. Dat is allemaal opgeklopt en vergroot. Met name het centraal niveau, de centrale directie van de Rijksarchiefdienst, is enorm gegroeid. Men gaf de archivariissen managementtaken: rapporten schrijven en nog eens rapporten schrijven! Het personeel is wel toegenomen, maar dit kwam niet ten goede aan het publiek. Dit is overigens een internationale trend. Om begrijpelijke redenen, want de hele maatschappij is ingewikkelder geworden.

De onderzoeker

U heeft indertijd (1977) een

pleidooi gehouden voor het doen van wetenschappelijk onderzoek door archivariissen, het zogenaamde grondslagonderzoek.

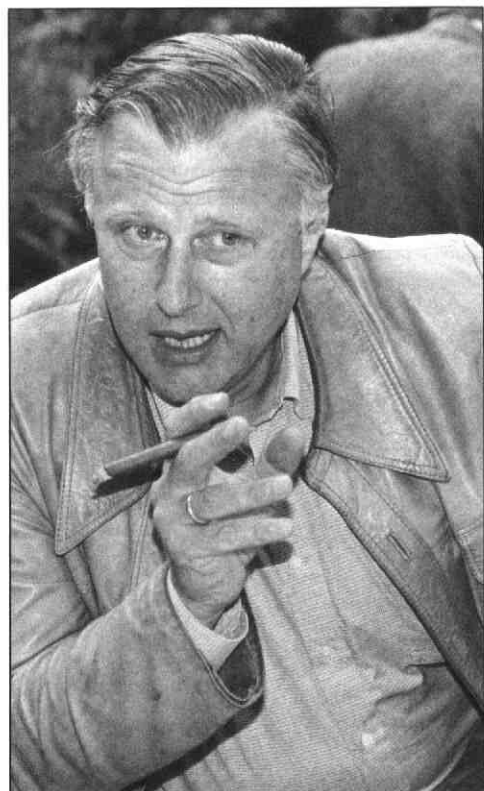
Er werd betwijfeld of archivariissen zelfstandig onderzoek moesten doen. Dat heeft te maken met de twee stromingen in het archiefwezen. De een legt de nadruk op het historisch-culturele wetenschappelijke aspect van het archief. De ander ziet het archiefwezen als een verlengstuk van de administratie. De administratieve stroming heeft overigens gewonnen, hoewel er nu langzamerhand een soort tegenbeweginkje op gang is gekomen. Mijn hart zit bij de wetenschap en ik zie daar een grote taak voor het archiefwezen.

Uw eigen wetenschappelijk werk kent een aantal zwaartepunten: kerkelijke instellingen, historische geografie en paleografie.

Institutionele geschiedenis wordt bijna niet meer gedoceerd, dus als je daar een beetje vanaf weet, is het fijn om er over te publiceren. Mijn werk over Zuid Beverland was institutioneel en sterk historisch geografisch. Dat ik het landschap kende, ik ben er geboren, speelde ongetwijfeld een rol. Dat was ook het geval bij het Kromme Rijn gebied, waar ik woon. Je ziet de vorm van de percelen en dat werpt vragen op. Het geldt niet voor dat laatste boekje over Eemland, want dat landschap kende ik zeer slecht.

Waarin ligt uw affiniteit met kerkelijke instellingen?

Ik ga altijd een beetje steigeren als mij dat gevraagd wordt. Als het over waterschapsgeschiedenis gaat, wordt mij nooit gevraagd of ik affiniteit heb met watergangen of sloten! Degene die al jaren bezig

Midden jaren '70.

is met het uitgeven van de werken van Calvijn is een boeddhist. Die kerkelijke affiniteit geldt maar voor één boek, dat over dominee Budding. Dat was een studie waarvan ik wist dat mijn voorouders erin voorkwamen. Ik ben al vroeg begonnen met het maken van aantekeningen, niet wetend dat ik daar nog iets mee zou doen. Na mijn hartinfarct in 1985 moest ik totaal iets anders doen. Er is geen werk geweest, waar ik met zo veel plezier aan gewerkt heb. Ook nu krijg ik soms nog vragen over Budding en dan zeg ik, dat weet ik niet meer, ik ben nu teruggekeerd tot de watergangen in de 12de eeuw!

Provinciegeschiedenis

Hoe bent u betrokken geraakt bij de provinciegeschiedenis van Utrecht?

Door een samenloop van omstandigheden. Omdat ik mij in de provincie op historisch terrein bewogen heb, veel onderzoek heb gedaan en een grote parate kennis heb, is het vrij logisch dat ik bij zo'n project wordt ingeschakeld. Over een breed scala aan onderwerpen kan ik een woordje zeggen. Als archivaris krijg je natuurlijk een overzicht. De ene keer behandel je een probleem uit de 18de, de andere keer de 19de of de zoveelste eeuw. Bovendien zijn er niet zoveel archivariissen die zoals ik vanaf 1961 - hoe lang is dat - in hetzelfde archief hebben gezeten.

Tien jaar geleden hebben we al gesproken over de mogelijkheid van een boek over de provincie, maar toen waren er teveel lacunes. Toen is door professor Van Winter, dr. Berents en mij een lacunelijst opgesteld. Dat had een groot resultaat. Er is de afgelopen

10 jaar enorm veel gedaan aan de geschiedenis van Utrecht.

Wat heeft de lezer te verwachten?

Het boek komt in het najaar van 1997 uit. Drie delen van ongeveer 1000 pagina's totaal, die een overzicht geven van de geschiedenis van de provincie in zijn huidige vorm. De opzet is chronologisch-thematisch. Elk deel begint met het landschap en daarna volgen economie en staatkundige geschiedenis. Het boek is gebaseerd op de literatuur die voorhanden is. Dat is een bewuste keus. Het is een samenvatting van wat er nu bekend is. Tot nu toe is er veel gepubliceerd over de stad Utrecht, maar het is lang geleden dat er iets over de provincie als geheel verschenen is.

Struick wilden we niet overdoen. Wij hebben ons de moeilijke taak gegeven, om een provinciegeschiedenis met nadruk op de provincie te schrijven. De stad, die in de werkelijkheid zo gedomineerd heeft, mag in het verhaal niet domineren.

We werken met een beredeneerde bibliografie en niet met noten. Als je historici en zeker medievis-ten kent, die geen twee woorden kunnen schrijven zonder dat dit door een noot gerechtvaardigd is, begrijp je dat dit niet zonder meer gepasseerd is. Het werd door de praktijk ingegeven. Sommige auteurs maken veel noten, anderen weinig. Het wordt dan een hybridisch geheel. We pretenderen een geschiedenis te schrijven, niet voor historici, maar voor gewone mensen. Die hebben meer aan een beredeneerde bibliografie. Het werk is bedoeld als een synthese voor een groter publiek.

Agenda

Voorjaarsledenvergadering 1997

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Voorjaarsledenvergadering op *dinsdag 10 juni 1997* om 19.30 uur in het SNK-gebouw, Plompe-torengracht 3 te Utrecht.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de najaarsledenvergadering op 29 oktober 1996 (ter inzage)
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Presentatie jaarrekening 1996
5. Mededelingen vanuit de Vereniging
6. Bestuurswisseling
De bestuursleden Hennie Zoon-tjes en Lotty Broer treden af. Voorgesteld wordt Ilse de Wit en Jacqueliën Vroemen te benoemen tot nieuwe bestuursleden. Tegenkandidaten kunnen worden gesteld door tenminste tien leden, die hiervan tot drie dagen voor deze vergadering schriftelijk mededeling doen aan de secretaris.
7. Jubileum Vereniging in 1998
8. Rondvraag
9. Sluiting

Na afloop van deze voorjaarsledenvergadering zal er een veiling plaats vinden van boeken en tijdschriften van een oud-lid van onze Vereniging, dr A.H. Holtz. Deze boeken en tijdschriften met betrekking tot de geschiedenis van stad en provincie Utrecht werden door de heer Holtz aan Oud-Utrecht nagelaten. Het bestuur meent met deze veiling, waarvan de opbrengst bestemd is voor het lustrum in 1998, een goede bestemming te hebben gevonden voor deze collectie. Ook le-

den kunnen ten bate van het lustrum ter plekke boeken ter veiling aanbieden over de geschiedenis van stad en provincie of plaatsen in de provincie. Dit kan per exemplaar (in geval van dure boeken) of gebundeld per onderwerp (maximaal 5). Ook kan men op een papertje een aanduiding van de inhoud geven, bijvoorbeeld '5 boeken over de geschiedenis van de Bilt'.

Als veilingmeester zal optreden de heer Jos Lemaier, voorzitter van Oud-Utrecht. De boeken en tijdschriften liggen vanaf 19.00 uur ter inzage.

Afsluiting met een drankje.

Lezing en toneel over dagelijks leven Utrechters

Op *zaterdag 5 april* houdt bijzonder hoogleraar Utrechtstudies dr. P.D. 't Hart een lezing getiteld: *Wie het kleine niet eert...*

Zijn uitgangspunt is 'verhalen'. Met verhalen kun je proberen de sfeer van de tijd te doorgronden en ze kunnen dienen om bepaalde structuren of mechanismen te illustreren.

Illustreren doet ook de instant-theatergroep die na de lezing een speciaal voor deze gelegenheid gemaakt stuk genaamd *Utrecht zegt* voor u zal opvoeren.

Na de voorstelling is er gelegenheid om te borrelen.

Tijd: *zaterdag 5 april* om 14.30 uur
Plaats: Parnassos, Kruisstraat 201, Utrecht
Toegang: f 10,- voor leden, niet-leden f 15,-.

Er zijn nog enkele kaarten te koop. U kunt zich telefonisch opgeven bij de fam. De Wit, tel. 030-2617274, bij voorkeur tussen 19.00 en 20.00 uur 's avonds.

'Franse' wandeling en historisch concert in Utrecht

Op *zondag 25 mei* organiseert de Vereniging Oud-Utrecht i.s.m. het Historisch Platform en de Alliance Française een ochtend-wandeling die ons voert langs plaatsen waar de sporen zijn te vinden van de Fransen die door de eeuwen heen Utrecht hebben aangedaan. Tijdens de wandeling zal natuurlijk ook uitgebreid ingegaan worden op gebeurtenissen en personen die voor het onderwerp van belang zijn.

De Franse invloed steeg tot een hoogtepunt in de zeventiende en achttiende eeuw, onder andere door de komst van veel Franse protestanten na het Edict van Nantes in 1685. De Franse tijd bracht ook veel Fransen naar de stad, onder wie Lodewijk Napoleon, die in 1807 een paleis liet bouwen aan de Voorstraat.

Isabella van Tuyll van Serooskerken, beter bekend als Belle van Zuylen, is een goed voorbeeld van de Franse culturele invloed. Zij was tweetalig, evenals de meeste Stichtse adel en het patriciaat, en zij schreef uitsluitend in het Frans.

De wandeling begint bij de Dom, een product van de Noordfranse gothiek, en zal eindigen op de Drift, niet ver van het voormalig paleis van Lodewijk Napoleon.

Het geheel wordt verzorgd door rondleiders van 't Gilde: de heer J.E.A.L. Struick, oud-archivaris van de stad Utrecht, mevrouw W. Winkelman en de heer R. Vermeer.

De wandeling eindigt in de statige Renaissance-hal van het Letteren-gebouw aan de Drift 21, waar U een kopje koffie of thee en een broodje kunt gebruiken.

Leden van het ensemble *Pont de la Virtue* zullen hier vervolgens een voorstelling geven van Nederlandse muziek uit de Revolutietijd. Onder het motto 'Rein zedelijk vermaak bevordert deugd en smaak' brengt het trio het stichtelijke, politieke en vermakelijke lied uit de tijd van de Revolutie.

Het ensemble heeft zijn naam te danken aan het project Nederlandse muziek uit de Revolutietijd, 1795. Dit project resulteerde vorig jaar in een mini-festival in de Utrechtse Geertekerk en een dubbel CD. De instrumentalisten die hieraan meewerkten kwamen uit het *Orkest van de achttiende eeuw*, dat onder leiding staat van Frans Bruggen. *Pont* verwijst naar diens naam, maar ook naar het thema van vele van de liederen: brug van -of naar- de deugd. Want:

*De Deugd groeit bij dien luister,
verdrijft wanorde in 't duister.*

Maar 't is niet allemaal zo zoet.
Wat te denken van de *Tweede Marche van het Exercitie Genootschap Pro Patria et Libertate* van O. Gordon:

*Het wapen past in onze vuist,
Wat avertering Schelden:
't Zwaard steunt vrijheids hoed
Best door 's-Burgers moed;
schoon heerzucht woed,
Zij ziet haar vuist, tot stof vergruist.*

*'t Oude Utrecht ziet 's Lands helden
herleven in zijn kring;
de Vrijheid scherpt de kling,
Der Burgerij, Die Dwinglandij,
Naar Regt en wet, Den kop versplet.*

Pont de la Virtue brengt deze en nog vele andere werken die te

maken hebben met Utrecht, met de Drift en de Franse Revolutie, waaronder:

- instrumentale en vocale muziek van Utrechtse Domorganisten;
- liederen op teksten van Hiëronymus van Alphen, die woonde op Drift 21;
- spotliederen op stadhouder Willem V;
- marsen van Stads Schutterijen;
- een Nederlandse versie van de Marseillaise.

De leden van het ensemble zijn Mirjam Beumer, sopraan; Leo van der Plas, tenor; Gert Oost, klavierinstrumenten.

Tijd: zondag 25 mei om 10.30 uur

Plaats: begin van de wandeling op het Domplein

Toegang: f 7,50 voor leden, niet-leden f 15,-.

U kunt zich telefonisch opgeven bij de fam. De Wit, tel. 030-2617274 van 1 tot 10 april tussen 19.00 en 20.00 uur 's avonds.

Stadswandeling 'Utrecht door de eeuwen heen'

Utrecht is een van de oudste steden van Nederland. In 47 na Chr. bouwden de Romeinen een fort op het huidige Domplein als onderdeel van een verdedigingslinie langs de Rijn. Tussen 47 na Chr. en nu is er op bouwkundig gebied heel wat gebeurd in Utrecht. In de Middeleeuwen werden grachten gegraven en vele kerken gebouwd. In de 17de en 18de eeuw kregen veel van oorsprong middeleeuwse woonhuizen een nieuwe voorgevel in een op dat moment actuele bouwstijl. De wandeling voert U langs kerken, woonhuizen, stadskastelen en winkelpuien in het centrum van Utrecht. Vele bekende en

vooral minder bekende gebouwen zullen we nader gaan bekijken.

Tijd: zondag 13 april van 14.00 tot 16.00 uur

Opgeven en informatie: Watteyn Kunstproducties, tel. 030 - 2 71 53 83

(werkdagen van 12.00 tot 18.00 uur)

Kosten: Oud-Utrecht-leden f 17,50 (incl. syllabus); overigen f 25,-.

Stadswandeling 'Historisch Amersfoort'

De huidige Amersfoortse middeleeuwse binnenstad is vrijwel perfect bewaard gebleven. Het centrum telt maar liefst 350 monumenten. In feite is de gehele binnenstad één groot monument en ze is dan ook aangewezen als beschermd stadsgezicht. Ook het stratenpatroon is nog net als in de Middeleeuwen, met zijn vele steegjes en pleinen. De wandeling zal gaan door deze middeleeuwse binnenstad, die omgeven is door restanten van de middeleeuwse stadsmuren en -poorten en zal zo veel mogelijk de historische groei van de stad laten zien.

Tijd: zondag 4 mei van 14.00 tot 16.00 uur

Opgeven en informatie: Watteyn Kunstproducties, tel. 030 - 2 71 53 83 (werkdagen van 12.00 tot 18.00 uur)

Kosten: Oud-Utrecht-leden f 17,50 (incl. syllabus); overigen f 25,-.

Historisch café

Iedere 2de vrijdag van de maand, vanaf 17.00 uur. Als inleiding een korte lezing over een Utrechts onderwerp.

Plaats: Weeshuis, Domplein

De heks van Oostbroek

Nabij Oostbroek woonde een weduwe die een groot huis en veel land in pacht had van de abdij (afbeelding). Ze werd voor zeer bemiddeld aanzien en haar knechten behoorden tot de geziene lieden van de streek. Eén van hen kwam op een ogenblik tot een merkwaardige ontdekking.

Het gebeurde vooral in het najaar herhaaldelijk dat zijn meesteres 's nachts afwezig was. De knecht, nogal nieuwsgierig uitgevallen, besloot de gangen van de weduwe na te gaan. In het holst van de nacht verliet zij haar woning, ging naar een schuur,

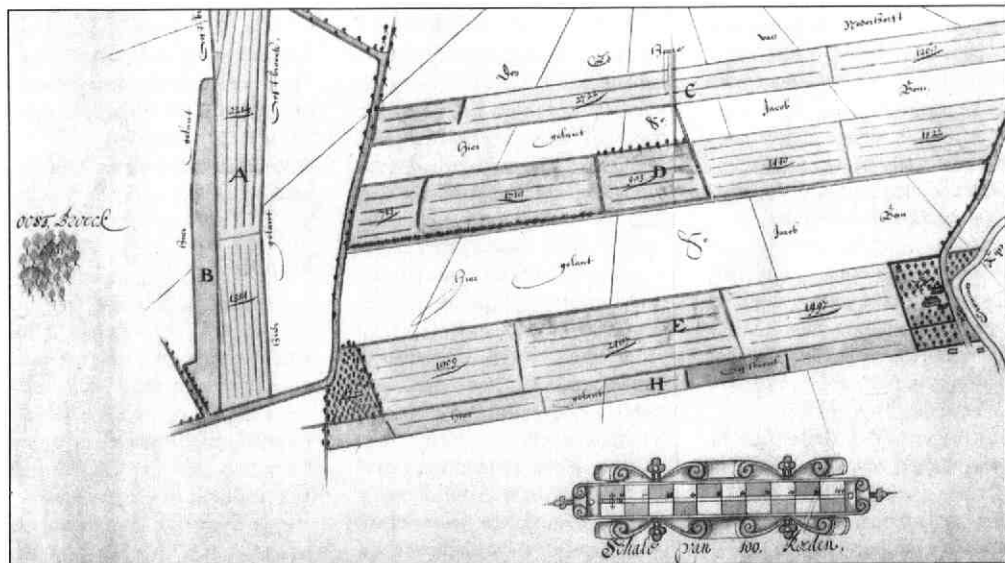
greep een balk van de hooizolder vast en was dan ineens verdwenen. De knecht stelde zich de daarop volgende keer verdekt op. Na de verdwijning van zijn meesteres pakte hij eveneens de balk beet, voelde zich plotseling opgetild en door de lucht weggevoerd. De luchtreiziger belandde nabij Wijk bij Duurstede in een verborgen en onderaardse schuilplaats, te midden van een samenkomst van heksen, door zijn meesteres voorgezeten.

Het gezelschap was zeer verbaasd de ongenode gast te zien binnenvallen. Hij moest vertellen hoe hij hier was gekomen. Zijn meesteres wilde haar nieuwsgierige knecht op staande voet doden, maar de anderen hielden haar tegen. Wanneer de man beloofde een volkomen stilzwijgen in acht te nemen, zou hem geen leed worden aangedaan. De knecht deed de gewaagde toezegging en kon de vergadering als stomme getuige bijwonen. Na afloop gebood zijn meesteres hem met haar mee te gaan. Samen op

een stok gezeten, reisden ze door het luchtruim huiswaarts. Onderweg passeerden ze een diep moeras met riet begroeid. De heks besloot zich van de lastige getuige te ontdoen. Ze gooide hem naar beneden. Gelukkig belandde hij aan de rand van het moeras en bleef daar met een gebroken been liggen. Daar werd de ongelukkige gevonden door enkele veenarbeiders die hem naar Culemborg brachten. Aan de schout deed hij een uitgebreid verhaal van zijn belevenissen. Onmiddellijk werd het bisschoppelijk gerecht op de hoogte gebracht. Die toog onmiddellijk naar Oostbroekerland om de heks te vangen. Ze werd gegrepen en in de kettingen gelegd. Na enkele pijnlijke verhoren bekende ze en werd tot de brandstapel veroordeeld.

(Bron: *Utrechts Katholiek Dagblad*, 08 januari 1949. Oorspronkelijk verhaal van Dirk Corneliszoon, burgemeester van Gouda gedaan in het jaar 1540.)

Uitsnede uit een kaart van enkele landerijen van de Sint Laurensabdij te Oostbroek (1648). Links het 'bos' van Oostbroek, rechts de Kromme Rijn met een boerderij. Foto: Rijksarchief Utrecht, Archief St. Laurensabdij.

Woerden

In de negentiende eeuw werd er een duidelijk onderscheid gemaakt tussen stadsheermeesters en geneeskundigen-ten-plattelande. Als dorp mocht je al blij zijn een eigen dokter onder de inwoners te tellen. Dat merkten ook de gemeenten Waarder en Driebruggen. In 1883 overleed Jan J. Rombach, die al decennia daar de heilkunde uitvoerde. Een opvolger kon niet snel worden gevonden. Omliggende gemeenten deden het voorstel, een gezamenlijke geneesheer aan te stellen. Omdat Driebruggen de eis stelde, dat de arts in dat dorp diende te wonen, werd het een kostbare zaak. Er was nl. geen dokterswoning, dus die moest speciaal gebouwd worden. De gemeenteraden overlegden regelmatig met elkaar, maar na iedere overeenstemming schrok men toch weer terug voor de kosten en kwamen de besluiten op losse schroeven te staan. Pas toen de burgemeesters de koppen bij elkaar staken kon er een gemeenschappelijke geneeskundige dienst worden opgericht. R. Alkemade beschrijft in het december 1996-nummer van Heemtijdinghen de geschiedenis van deze dienst en de artsen, die er voor gewerkt hebben. Belangrijk was Wilhelm Poolman, die in 1896 werd aangesteld. Hij was de oprichter van Het Groene Kruis, een provinciale vereniging voor ziekenverzorging.

Loenen

In de Vechtkroniek van december vorig jaar komt ook een arts voor: Henricus B. Valkenhoff. Deze met een nazaat van Oldenbarnevelt getrouwde medicus vestigde zich in 1852 op de bui-

tenplaats Bijdorp nabij Loenen. De uit Brabant afkomstige dokter zag zijn gezin snel uiteenvallen. In 1871 overleed zijn vrouw, terwijl twee zoons toen net het ouderlijk huis hadden verlaten om carrière te gaan maken in Nederlands-Indië. Heimwee verteerde vooral de oudste zoon, die echter zijn post op een plantage niet durfde te verlaten, uit angst ontslagen te worden. Twee dochters van Valkenhoff maakten weinig aanstalten een 'amant' te gaan zoeken: liever plukten ze fruit in de tuin en hielden ze zich onledig met handwerkjes en het verzorgen van papa. Zus Marie echter zocht het avontuur en vertrok naar Indië om haar broers te bezoeken. De reis eindigde anders dan ze zich had voorgesteld: binnen het jaar maakte tyfus een einde aan haar leven. Daarmee waren de rampen niet voorbij: broer Josef, die voor Marie vlakbij zijn huis in Indië een tombe had opgericht, stierf in 1890 aan cholera. Vader Valkenhoff volgde zijn zoon vier jaar later in het graf.

Hoogland

In het laatste nummer van de tweede jaargang van De Bewaarsman, het tijdschrift van de Historische Kring Hoogland, wordt de geschiedenis verhaalt van dominee J. Riemens. Hoogland, een overwegend katholieke gemeente, vervulde in het nogal orthodox-protestante noordoosten van onze provincie de functie van vrijplaats. Dat paste goed bij Riemens, die niets moest hebben van starheid en scherpstijperij. Sommige conservatieve gemeenteleden vonden de jonge dominee en zijn plagerijtjes -zo zette hij moderne gezangen op het programma- te

licht, maar door regelmatig huisbezoek won Riemens ook het vertrouwen van deze Hooglanders. Van 's morgens vroeg tot 's avonds laat was hij met de fiets onderweg om mensen te bezoeken en onderweg praatjes te maken. Op afgelegen boerderijen organiseerde hij bijbellezingen, waarvan soms de nieuwsgierige koeien verwijderd moesten worden. Door de grote afstanden in de gemeente konden begrafenissen nogal eens uitlopen: soms was de stoet meer dan anderhalf uur onderweg. In 1908 verliet Riemens Hoogland voor een beroep elders.

Maarssen

Begrafenissen zijn het onderwerp van de herinneringen van G.J. van Vliet, die van jongs af aan betrokken was bij het begrafenismark. Zijn vader, een mandenmaker, werd rond 1900 steeds vaker gevraagd om te helpen bij begrafenissen: het werk van 'aanzeggen', het verzorgen van de kist, aangifte doen op het gemeentehuis en het opstellen van de rouwcirculaires. De een zijn dood, de ander zijn brood bleek ook op te gaan in de concurrentiestrijd met de doodgraver in het naburige Tienhoven. Toen vader Van Vliet aangaf, te willen stoppen, liet deze concurrent meteen weten dat hij het bedrijf van Van Vliet had overgenomen. Van Vliet antwoordde met een circulaire waarin hij liet weten dat er van overname geen sprake was. Het eind van het liedje was dat er twee begrafenisverenigingen ontstonden, aldus het artikel in het februari-nummer 1997 van Historische Kring Maarssen.

F. Vogelzang

Vingerhoeden

van Mariken Pieters en Antonis van Gesteren

De put aan de Bergstraat

In een afvalput aan de Bergstraat in Utrecht werden in 1991 enkele messing voorwerpen gevonden¹. Het bleken gesoldeerde vingerhoeden te zijn, die nog niet af waren (zie foto). Sommige zagen eruit als probeersels of mislukkingen. De maker ervan had het solderen kennelijk nog niet onder de knie. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat ter plaatse een vingerhoedmakerij gevestigd was. Gezien de vondsten zou dit in de zeventiende eeuw geweest moeten zijn².

De put lag achter het pand Bergstraat 14 tegen de grens met nr. 12. Het moest mogelijk zijn te achterhalen wie in de 17de eeuw de eigenaren van dit perceel waren. Ze worden vermeld in de transportakten, vaak met hun beroep erbij. Helaas bleek het beroep vingerhoedmaker in de akten van de Bergstraat niet voor te komen. Wel werd duidelijk dat niet zelden een perceel aan de Bergstraat verkocht werd samen met het erachter gelegen perceel aan de (Lange) Koestraat.

De vingerhoedmakersfamilie Schot

In de Koestraat blijkt wel een vingerhoedmaker te hebben gewoond. Op 15 augustus 1659 sloot Maria Losser een plecht (hypotheek) van f 2000 af op haar huis in de Koestraat, dat zich uitstrekte tot aan de Bergstraat³. Maria was de weduwe van Jacob Claesz Schot, in leven vingerhoetmaecker. Vermeld werd dat het oorspronkelijk twee eigendommen waren geweest, die nu vertimmerd waren, en voorts dat Jacob het ene verkregen had van Thonis Hendricksz van Geesteren, zijn stiefvader, en van zijn

zuster en broers bij akte op 4 juli 1643 en het andere van Claes Aertsz van Sweserengh op 25 januari 1638 bij transport.

De familie Schot eigenaren van de put?

De plaats van de put is aan te wijzen op de oudste kadastrale kaart van 1832. Bergstraat 14 heeft het kadastrale nummer 803 (zie kaart), dat het kreeg bij de invoering van het kadaster. De eigen-

naar in 1832 was Jacobus Berbers, een ijzerkoper, die meer onroerend goed bezat. Het achterliggende huidige perceel Koestraat 41 bestond in 1832 uit de kadastrale nummers 886 (aan de straat) en 804, 805 en 806 (ertussenin). De nummers 804 en 805 hoorden eveneens aan Jacobus Berbers, 886 en 806 waren eigendom van een andere ijzerkoper Pieter Barbas. Opmerkelijk is dat aan de Koestraat (op 886) toen alleen een stal stond.

Om zeker te weten of Jacob Schot of wellicht nog een andere vingerhoedmaker heeft gewoond op de plaats, waar de vingerhoeden in de afvalput werden gevonden,

is het nodig de achtereenvolgende eigenaren, te beginnen bij de beide ijzerkopers, in de tijd terug te volgen, want huisnummers bestonden nog niet. Wel werden in transportakten de belendingen opgegeven. Aftellen van de hoek van de straat zou tot een verkeerde conclusie kunnen leiden, omdat af en toe panden zijn samengevoegd of gesplitst.

Eigenaren van Koestraat 41

De koop van de stal aan de Koestraat door Pieter Barbas werd gevonden op de datum 12 april 1813⁴. In de akte werden enkele voorafgaande transporten genoemd. Vroegst genoemde eigenaar was Gerrit van Meurs, die het op 30 december 1756 verkocht⁵. Hij bezat ook het aangrenzende pand aan de westzijde, dat hij behield, evenals een erf direct achter de stal.

Op 12 augustus van dat jaar had van Meurs de twee naast elkaar liggende percelen gekocht uit de boedel van de overleden Ida van Wijck⁶. Op beide stond toen een huis. In nauwelijks 4½ maand moet hij dus het oostelijke huis hebben verbouwd tot of vervangen door een stal. Aan de achterzijde liepen de erven van de twee huizen door tot aan de achterzijde van de stal of grutterij van Gijsbert van Lochorst aan de Bergstraat. Wel had van Meurs nog een gang die uitkwam op de Bergstraat. Deze gang is op de kadastrale kaart nog te zien als onderdeel van nummer 804 en liep precies over de afvalput, die toen natuurlijk gedempt was.

Wanneer en van wie de familie Van Wijck de beide naast elkaar gelegen huizen in bezit had gekregen is niet bekend. Om toch

verder in de tijd terug te kunnen gaan moeten we de transportakten van de buurhuizen bestuderen. Voor het huis ten westen ervan komen we op 29 mei 1660 als oostelijke belending tegen: *van outs Henrick van Wijck en nu de weduwe van Claes Schot*. De broers Jacob en Claes zijn hier met elkaar verward. Claes woonde ook in de Koestraat maar tegenover de stadsmuur. Met Jacobs weduwe wordt Maria Losser bedoeld, zijn tweede vrouw. Zij had het huis nog maar sinds 31 maart van dat jaar in eigendom. De omschrijving luidde toen: *huysinge en cameran ende het secreet daarinne, leggende achter het huis*. Het gaat hier dus om het westelijke van de twee, dat nooit in het bezit van Jacob is geweest.

Ook met het pand ten oosten van de twee percelen konden we zo teruggaan en dan blijkt dat op 8 augustus 1655 de westelijke belending ervan inderdaad van Jacob Schot was. Dit is het oostelijke pand dat hij op de al eerder genoemde datum 4 juli 1643 verkreeg door vererving, het huidige nummer 41.

Hiermee is bewezen dat de afvalput, waarin de vingerhoeden en halffabrikaten werden gevonden zich op of achter het perceel van Jacob Schot bevond.

Eigenaren van Bergstraat 14

Voor de erachter gelegen erven aan de Bergstraat kan een zelfde zoektocht gedaan worden. Hierbij hoeven we niet uit te gaan van het jaar 1832, want we weten inmiddels dat grutter Gijsbertus van Lokhorst ze in 1756 in eigendom had. Van hem teruggaande komen we op 4 november 1718 uit bij Johan van Wijck, koopman in paarden, met de omschrijving: *een huis en een stal met omtrent 6 voeten erf uitkomende in de Koestraat*. Deze Johan van Wijck bezat tot 1718 twee panden naast elkaar aan de Koestraat met de erachter liggende percelen aan de Bergstraat.

Omdat het net als bij de percelen in de Koestraat ook nu niet duidelijk is wanneer en van wie van Wijk ze in bezit had gekregen, moeten we naar de westelijke belending in 1718 kijken. Als we hiermee teruggaan in de tijd, vinden we inderdaad dat op 23 oktober 1651 het perceel aan de oostzijde van Mr. Jacob Schot was. De aanduiding Mr. geeft aan dat hij een belangrijk man was. Dit perceel, het westelijke van de twee aan de Bergstraat, had hij bij transport op 25 januari 1638 verkregen van Nicolaes Aertsz van Sweserenge, blauwverver, en diens zuster en zwager. Het ging hier om een huis en daarachter gelegen stallinge, poort, poortweg en schuer. Het huis had in 1584 de naam *'t Hof ter Wey*. Als woonplaats van Jacob werd opgegeven: buiten bij Vianen. Hijzelf werd hierbij ook als eigenaar van de oostelijke belending genoemd.

Dit oostelijke perceel met *huysse ende hofstede* aan de Koestraat (nu nr. 41) en de erachter gelegen *camere* (woning) aan de Bergstraat (nu nr. 14) werd echter pas aan hem getransporteerd op de genoemde datum 4 juli 1643. Hiervóór was het weliswaar van zijn stiefvader Antonis Hendricksz van Gesteren, maar het was Jacob al toegekend op 22 maart 1633 na de dood van zijn moeder Mariken Pieters. Dit was toen vastgelegd in een z.g. *maeckgescheyt* met zijn stiefvader, zijn broers Samuel, Jan, Claes en Isaack en zijn zuster Adriaentgen. Zijn moeder en stiefvader hadden het op 22 juli 1630 gekocht van Mathijs van Lienden, een lakenkoper. Er stonden toen een huis en een schuur op. Van Lienden had het op 16 mei 1626 bij willig decreet gekocht van Claes Jansz van Cuylenborch⁶, die het sinds 1584 bezat en wiens beroep niet bekend is.

Al met al bezat Jacob, en zeker zijn weduwe, een heel complex van huizen en bijgebouwen.

Het octrooi van Jacob Schot

De Staten Generaal verleende Jacob Schot op 27 januari 1632 octrooi op het maken van vingerhoeden⁷. Uit de beschrijving blijkt, dat het om een gietproces ging. Bijzonderheden werden niet gegeven. Als woonplaats van Jacob werd Vianen opgegeven. Het octrooi was geldig in de Verenigde Nederlanden voor een periode van negen jaar. Des te opvallender is het dat de gevonden vingerhoeden niet zijn gegoten, maar gesoldeerd. Het is onwaarschijnlijk dat Jacob later in Utrecht nog gesoldeerde vingerhoeden heeft gemaakt, te meer omdat de Staten Generaal zijn octrooi op 5 januari 1641 nog met vijf jaar verlengden⁸, een teken dat hij het gietproces ook werkelijk toepaste.

Als de vingerhoeden door Jacob Schot gemaakt zouden zijn, zou dat vóór 1632 geweest moeten zijn, maar toen woonde hij nog in of bij Vianen. De conclusie is dat zijn moeder Mariken Pieters en Antonis van Gesteren ze gemaakt moeten hebben tussen 1630 en 1632.

Dezelfde vingerhoeden zijn voorzover bekend nooit elders gevonden. Dit wijst erop dat ze slechts kort geproduceerd zijn of misschien niet eens in productie genomen.

Vestiging van de familie Schot in Utrecht

Mariken Petersdochter, Jacobs moeder, was afkomstig uit Dordrecht. Daar trouwde zij op 18 mei 1597 in de Hervormde Augustijnenkerk met Claes Jacobssoon Schot, die uit Brussel kwam. Aanvankelijk woonden zij in Dordrecht, waar in januari 1600 zoon Jacob werd gedoopt. Op 16 juli 1601 werd vader Claes

*De vingerhoeden.
Foto: auteurs*

Vingerhoeden

van Mariken Pieters en Antonis van Gesteren

poorter van Schoonhoven. Daarbij en bij de doop van enkele andere kinderen gaf hij als beroep *sweertveger* (wapensmid) op.

Mogelijk dat door het 12-jarig bestand (1609-1621) de hoeveelheid werk te wensen overliet, want, toen hij op 29 november 1621 burger van Vianen werd door aflegging van de *borgereedt*, was hij vingerhoedmaker⁹. Het ligt voor de hand, dat hij de kunst van het maken van vingerhoeden in Schoonhoven had geleerd. Daar woonde sinds 1612 Baptista van Regemorter¹⁰, een van de oudst bekende vingerhoedmakers in de Nederlanden¹¹. Claes Schot heeft in Vianen niet lang geleefd, want op 14 januari 1625 bij het afgeven van een procuratie was Maria Petersdr zijn weduwe¹². Drie jaar later woonde Mariken vlak bij Utrecht buiten de Weerd aan het Zwarte Water. Op 14 januari 1628 vroeg zij als *vingerhoetmaeckster* aan Burgemeester en Vroedschap van Utrecht vergunning om *besijden hare huisse aent Swarte Water te mogen stellen een schepradt omme doort verval vant water vingerhoeden te maken*¹³. Zij zette dus het ambacht voort, wellicht met hulp van enkele zoons, die allen bedreven waren in het maken van vingerhoeden. Drie zoons, Jacob, Samuel en Jan werden bijna altijd vingerhoedmaker genoemd, Claes en Isaack soms; meestal werd als hun beroep trompetmaker opgegeven.

De vergunning werd na inspectie ter plaatse verleend onder voorwaarde dat de scheepvaart niet gehinderd zou worden en het eraan gelegen schut geen schade zou lijden. Drie maanden later, op 21 april 1628, stond Mariken alweer voor de vroedschap met de klacht dat de boeren van Oost-

veen de goot en het rad onklaar hadden gemaakt door er mest op te gooien. In de vroedschap ontspan zich daarop een discussie over de vraag of de gegeven vergunning niet in strijd was met het akkoord, dat met de Oostveners over deze vaart was gesloten. Kennelijk was de toestemming te lichtvaardig gegeven, want de stadsadvocaat werd met de zaak belast¹⁴. Hoe de zaak afliep, is niet bekend.

Antonis Henricksz van Gesteren

Een jaar later, op 20 april 1629 lieten Mariken Pieters en Antonis Henrickssoon van Gesteren door de notaris huwelijksvoorwaarden opmaken¹⁵. Beiden woonden op dat moment aan het *Swarte Water*. Bepaald werd dat, als hij het eerst zou sterven, al het vingerhoedsgereedschap aan haar zou komen.

Het huwelijk werd op 6 mei 1629 gesloten in de gereformeerde Jacobskerk. Vermeld werd dat *Theunis Heyndricx* uit Gaesteren kwam¹⁶. Welke plaats hiermee bedoeld werd is niet zonder meer duidelijk. In Schoonhoven werd een attest voor het huwelijk te Utrecht afgegeven, waarin stond dat *Teunis Hendrickss van Geesteren* uit Brabant kwam¹⁷. Dan zou het Limburgse Geijsteren bedoeld moeten zijn, omdat dit deel van Limburg toen bij Brabant hoorde. Dit is echter moeilijk te rijmen met een uitkoopakte van 26 november 1644³, waarin vijf zusters van Antonis werden genoemd. Van hen woonden er drie in Baak, een in Bathmen en een in (Gees)teren, dus alle vijf binnen een straal van 12 km. De eerste letters van de laatste plaatsnaam zijn onleesbaar, zodat het in theorie ook om een

andere plaats zou kunnen gaan. Dat hier Geesteren in Gelderland bedoeld wordt blijkt uit de procuraties, waarvan er een is gepasseerd voor de bewindslieden over het ambt *Steenler* in het graafschap Zutphen (= Steenderen bij Baak) en de andere in de stad *Borckeloo*, waarbij Geesteren ligt. Het meest waarschijnlijk is dat Antonis uit dit laatste Geesteren, dus uit Gelderland kwam. Niet uitgesloten is dat het gezin van Antonis' ouders uit Brabant verhuisd is naar Geesteren en daarna de naam van dit dorp heeft aangenomen. In de betreffende archieven in Gelderland zijn geen akten uit die tijd bewaard gebleven.

Het conflict met de boeren in 1628 dwong Antonis en Mariken naar een andere behuizing uit te zien, maar twee jaar later, op 26 februari 1630, toen het paar een testament liet maken, woonde het nog steeds aan het *Zwarte Water*¹⁸. Maar dat zelfde jaar nog kochten ze de panden van Mathijs van Lienden aan de Koe- en Bergstraat. Waarschijnlijk hebben zij van 1628 tot 1630 wel vingerhoeden geproduceerd, maar dit hoeft niet per se aan het *Zwarte Water* geweest te zijn.

Het nieuwe bedrijf aan de Koe-straat had tenminste één nadeel: er was geen stromend water om een rad aan te drijven; er moest altijd van paardenkracht gebruik gemaakt worden. De watermolen of rosmolen was nodig om draibanken aan te drijven. Hierop werden de werkstukken na het rondbuigen van een reepje metaal en aan elkaar solderen van de einden afgedraaid. Zoals aan de vondsten te zien is, waren de te solderen randen afgeschuind, een bekende techniek om de smelthitte beter te concentreren op de soldeerplaats en tevens een minder dikke naad te krijgen. Door het afdraaien kregen de vingerhoeden pas echt een regelmatige ronde vorm. Daarna werden ze in een draibank rondom geput met een wielstempel. De top werd vervolgens erin gesoldeerd.

Antonis weduwnaar

Antonis en Mariken hebben niet lang samen plezier gehad van hun bedrijf binnen de stadsmuren. Op 18 december 1632 liet Mariken bij haar thuis haar testament veranderen¹⁸. De notaris beschreef haar als *zieckelych van lichame op 't bedde sittende*. Haar zes kinderen benoemde zij tot erfgenamen. Korte tijd later stierf ze, waarna op 22 maart 1633 het genoemde *maeckgescheyt* werd opgesteld. Zoon Jacob zou daarbij de vingerhoedmakerij voortzetten. Een dag later, bij het afsluiten van een huurcontract voor het huis *de Drye Hammen* in Schoonhoven, dat van Mariken en haar eerste man Claes Schot geweest was¹⁹, werd Antonis vingerhoedmaker genoemd. Toen Mariken nog leefde werd hij voorzover bekend nooit zo aangeduid. Mariken was de vingerhoedmaakster en het lijkt erop dat hij het vak in de zaak van zijn vrouw geleerd heeft.

Het lag voor de hand dat Antonis vooralsnog het bedrijf voortzette. Jacob woonde nog bij Vianen. Samuel was verhuisd naar Aken en oefende daar blijkens een akte van 4 juni 1633 het beroep van vingerhoedmaker uit¹⁹. Jan woonde in ieder geval tot zijn huwelijk in 1633 aan de Koestraat²⁰. Hij verhuisde naar de Weerd, waar ook zijn schoonouders woonden, en ging daar vingerhoeden maken, zoals blijkt uit enkele dienstcontracten met knechten, die hij afsloot in april 1638²¹.

De behuizing aan de Koestraat en de Bergstraat (aan elk nog pas één perceel) bleek toch te klein om allen en ook het bedrijf te huisvesten, want Jacob, die er zou komen wonen, had een gezin gesticht met Gijsbertjen van Sunderen. Zij had bovendien al een kind, Joris Ettison, uit een eerder huwelijk. Maar ook Antonis hertrouwde binnen 1½ jaar na de dood van Mariken met Dirckgen Peters van Royen, die sinds 9 januari 1632 verderop in de Koestraat woonde³. Zij was weduwe

van Sander Jansz Ogelbee en bracht een jonge dochter Johanna mee. Verder woonden Marikens twee jongste kinderen Isaack en Adriaentgen nog bij hem.

Aan de Korte Viesteeg

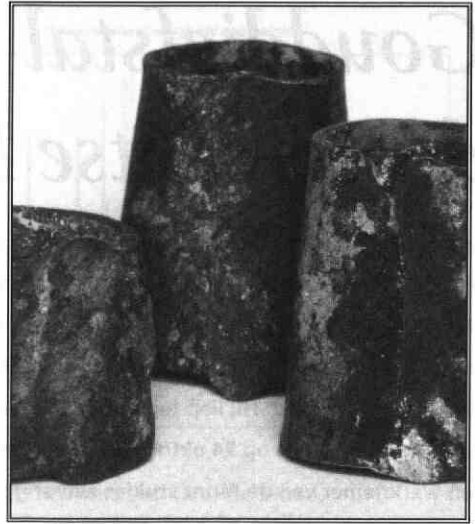
Antonis kocht daarom op 4 juni 1636 voor zijn gezin 't *Ver-gulde Peert* aan de oostzijde van de Korte Viesteeg, wat tegenwoordig de Sint Jacobsstraat loopt³. Op 17 mei van dat jaar had hij al een akkoord gesloten met zijn nieuwe buurman over een loden afvoergoot²². Ook aan deze steeg was hij volgens een akte van 19 juli 1639 nog steeds vingerhoedmaker²³.

Antonis was niet onbemiddeld. Verscheidene buurtbewoners waren hem bedragen schuldig, die aangewend waren om een huis te kunnen kopen²⁴. Een deel van dat geld kan van zijn echtgenotes gekomen zijn, die beiden weduwe waren. De vingerhoedmakerij zal echter ook lucratief geweest zijn, vooral omdat het octrooi van Jacob hem, evenals zijn stiefzoons, vanaf 1632 een voersprong op concurrenten gaf.

Antonis moet gestorven zijn in de periode mei tot juli 1644. Omdat zijn dood niet in Utrecht geregistreerd is, zal hij ergens anders overleden zijn. In hetzelfde jaar nog, op 21 oktober, werd zijn weduwe Dirckgen van Royen begraven.

Noten

1. Oud-Utrecht, januari-februari 1994, 9
2. Met dank aan de heer T. Pot
3. GA Utrecht inv. nr. 3243 Transporten
4. Notaris Daniel Rother NAU293 a20 nr 218
5. Notaris Jacob Smit NAU201 a6 nr. 134
6. GA Utrecht inv. nr. 207, Decreetboeken 1626, 633
7. ARA 1.01.02 Staten Generaal 1632: 12304, fol. 99v; G. Doorman: Octrooien voor uitvindingen in de Nederlanden uit de 16e-18e eeuw ('s Gravenhage 1940)
8. ARA Staten Generaal 12306, fol. 134v

9. RA Zuid-Holland Vianen DTB 15
10. GA Haarlem Coll.DTB inv.nr. 48, 304
11. C.A. Langedijk: *Antiek* januari 1995, 4-15 Nederlandse zilveren vingerhoeden vanaf de 16de tot het einde van de 18de eeuw
12. RA Zuid-Holland Vianen 7
13. Utrecht Arch. 2, Inv. 121, 62v
14. G. van Klaveren Pz: *Economisch-historisch jaarboek 3* (1917), 3-69 Bescheiden betreffende een verdwenen Nederlandsche nijverheid: de vingerhoed-industrie
15. Notaris Gerrit van Waey NAU19 b1
16. GA Utrecht DTB 94-331
17. GA Schoonhoven Trouwen 7 II
18. Notaris Gerrit van Waey NAU19 c3
19. Notaris Nicolaes van Lostadt NAU10 a15
20. Utrecht Huwelijksboek 95, 127
21. Notaris Nicolaes van Lostadt NAU10 a21
22. Notaris Gerrit van Waey NAU19 a7 fol. 77
23. Notaris Gerrit van Waey NAU19 a10 nr. 95
24. GA Utrecht inv. nr. 3243 Transporten 1.4.1634, 141: f 400,- à 5½% ZZ Koestraat 25.1.1636, 28-31: f 400,- à 6% bij St. Catharynepoort 18.4.1638, 158-159: f 200,- ZZ Koestraat 29.5.1640, 159-160: f 300,- à 6% NZ Koestraat 18.3.1644, 112-113: f 300,- ZZ Koestraat 1.5.1644, 192-193: f 100,- NZ Koestraat alle plechten t.b.v. Antonis Hendricksz van Gesteren

De vingerhoeden.
Foto: auteurs

Gouddiefstal uit de Utrechtse Munt

Goud en zilver hebben op de mens altijd een grote aantrekkingskracht gehad. Diefstal van deze metalen heeft in de geschiedenis dan ook meer dan eens plaats gehad. Sommige dieven kwamen er mee weg, doch anderen liepen door onachtzaamheid tegen de lamp. Johan Adam Matthijsze behoorde tot de dieven van de tweede soort. Hij liep tegen de lamp nadat de Utrechtse zilversmid Johannes de Brieder op 24 oktober 1800 tegenover de Schout verklaarde dat een werknemer van de Munt stukjes zuiver goud te koop had aangeboden. Naar aanleiding van deze verklaring stelde de Schout een onderzoek in dat leidde tot de aanhouding van de smeltersknecht Johan Adam Matthijsze.

Smelterknecht Matthijsze

Johan Adam Matthijsze, bijgenaamd Matthijs de Hoezaar, werd rond 1764 in Walstein in de Pfalz geboren. Zijn opleiding was waarschijnlijk beperkt, zodat hij als huzaar dienst nam in het leger. In 1792 lag Johan Mathijsze's garnizoen gelegerd in Utrecht, de stad waar hij in hetzelfde jaar in de Catharijnekkerk met de rooms-katholieke Hendrika Mastwijk trouwde. Hendrika was voor Johan Mathijsze de reden zich in Utrecht te vestigen en voor 25 gulden het burgerschap te verwerven. Als smeltersknecht kreeg Johan Mathijsze een aanstelling bij de provinciale Munt, in welke hoedanigheid hij de verantwoordelijkheid droeg voor het goud en zilver dat geraffineerd moest worden.

De jaren negentig van de achttiende eeuw werden gekenmerkt door economische achteruitgang, die zijn weerslag vond in een afnemende vraag naar nieuwe munten. Als gevolg van de terugloop in werkzaamheden, zag muntmeester Langerak du Marchie Sarvaas in juli 1797 zich genoodzaakt een aantal van zijn werknemers te ontslaan. Onder de ongelukkigen bevond zich ook Johan Matthijsze. Toen in oktober 1798

de werkzaamheden voor het muntbedrijf weer toenamen, mocht Johan Matthijsz op zijn aanhoudend verzoek, wederom als smeltersknecht zijn werk hervatten. Hij bleef dit werk doen tot 15 maart 1800, de dag waarop hij zelf ontslag nam. Naar zijn zeggen zag hij af van zijn werk aan de Munt om zijn vrouw te kunnen helpen in de huishouding. Ruim een week na zijn ontslag kocht de gewezen smeltersknecht de herberg 't Schot'. In deze bij de Catharijnepoort gelegen herberg begon hij een tapperij in sterke drank en dun bier.

Onverklaarbaar verlies

Gedurende het laatste dienstverband van Jan Matthijsze aan de Munt, had de muntmeester ondervonden dat het verlies bij het opwerken van oud goud onverklaarbaar hoog was. Het verlies aan goud was zelfs zo groot dat de muntmeester op het punt had gestaan de Munt stil te leggen. Het verlies over iets meer dan een jaar bedroeg 1.175 mark goud tegen ongeveer 400 mark over vergelijkbare perioden in het verleden (het verschil van ca. 800 mark komt overeen met

ca. 200 kg.). Dit grote verschil werd door de muntmeester aanvankelijk geweten aan de slechte kwaliteit van de grondstoffen, maar dat veranderde toen na het vertrek van Matthijsze de verliezen weer binnen de gestelde marges vielen (afb. 1).

Muntmeester Langerak du Marchie Sarvaas begon Matthijsze te verdenken van diefstal van goud uit de smelterij van de Munt. Zijn verdeningen jegens Matthijsze werden versterkt door enkele in het oog lopende transacties die Jan Matthijsze deed na zijn vertrek van de Munt. Zo kocht hij diverse onroerende goederen, wat in zijn omgeving aanleiding gaf tot geroddel. Jan Matthijsze's plotselinge rijkdom gecombineerd met de goudverdwijningen bij de Munt, gaven de muntmeester aanleiding om de algemene aanklager te verzoeken een onderzoek naar de gewezen smeltersknecht in te stellen. Jan Matthijsze moest voor het gerecht verschijnen dat hem aan een verhoor onderwierp. Uit deze verhoren bleek dat hij in 1800 voor een gewezen smeltersknecht zeer wel bemiddeld was. Hij bezat een huis buiten de Catharijnepoort ter waarde van 2.194 gulden, twee kamers in de Catharijnestraat van respectievelijk 550 en 582 gulden en 15 stuivers en de genoemde herberg aan het Vredenburg, goed voor nog eens 1.175 gulden. Daarnaast hadden verscheidene personen geld van hem geleend voor een totaal van 3.100 gulden en had Matthijsze in het voorgaande jaar een lening van 400 gulden afgelost. Tot slot had hij over het lopende jaar reeds voor 1.100 gulden aan diverse rekeningen betaald. Voor het gerecht verklaarde Matthijsze dat zijn spontane rijkdom voortkwam uit een prijs van 5.000 gulden die hij in de loterij had gewonnen. Het gerecht geloofde dit niet en arresteerde hem op grond van de verklaring die de zilversmid Johannes de Brieder eerder had afgelegd.

De bekentenis

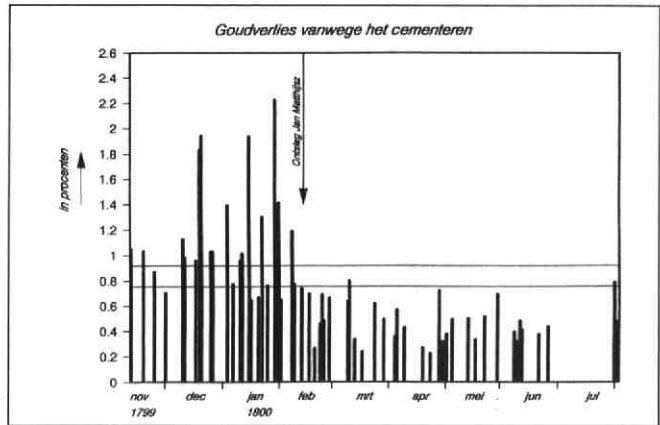
Bij een tweede verhoor bekende Johan Matthijsze dat hij verscheidene malen goud en zilver had gestolen van de Munt. Hij verklaarde dat hij hiermee al was begonnen gedurende zijn eerste dienstverband en toen had geprobeerd het gestolen goed te verkopen bij de goud- en zilversmeden in de stad. De Utrechtse goud- en zilversmeden hadden de zaak echter niet vertrouwd en geweigerd het in te kopen. De weigerachtige houding van de goud- en zilversmeden had Matthijsze genoodzaakt zich te wenden tot Samuel Israël Boas, een opkoper in oude kleren en galon (lint voor het versieren van kleding), waarmee hij in het verleden al eerder zaken had gedaan. De broeders in het kwaad troffen elkaar in twee buiten de stad gelegen herbergen genaamd 'De Halve Maan' en 'Het Fortuin'. In die herbergen droeg Matthijsze het goud over aan Boas, die het gestolen goed verkocht in Amsterdam. Na een geslaagde verkoop in Amsterdam kon Matthijsze zijn geld bij Boas komen halen. Deze manier van handelen ging goed totdat Samuel Israël Boas werd aangehouden voor het helen van gestolen paarden. Boas werd veroordeeld tot tien jaar gevangenschap, zodat Matthijsze genoodzaakt was zich te wenden tot een nieuwe heler. In de processen-verbaal ontbreekt de naam van deze heler.

Johan Matthijsze verklaarde dat hij in ieder geval 840 gulden en 5 stuivers had ontvangen voor het gestolen goud, maar later ook nog een onbekende som geld, waarvan hij zich de hoogte niet kon herinneren. Dat deze onbekende som geld een groot kapitaal vertegenwoordigde, blijkt uit de bekentenis waarin Jan Matthijsze verklaarde dat de helft van zijn bezittingen afkomstig waren van de diefstal van goud uit de Munt. In een van de processen-verbaal gaf de overheidscontroleur aan de Munt, de waardijn, op hoe groot de verliezen op de

raffinage van het goud waren gedurende de aanwezigheid van Johan Matthijsze aan de Munt. Op basis van deze gegevens blijkt dat in die periode voor ongeveer 10.000 gulden aan goud van de Munt verdween.

De veroordeling

In de rechtzaak die volgde werd Johan Matthijsze 'diefstal van iemand bij wie men inwoont' ten laste gelegd. De filosofie achter de terlastelegging was dat Matthijsze de diefstallen had gepleegd, terwijl het goud door de muntmeester aan hem was toevertrouwd. Aangezien het goud en zilver voor het vermunten door vele handen ging, was de muntmeester genoodzaakt vertrouwen te stellen in zijn werknemers. Dat Johan Matthijsze dit vertrouwen had geschaad, werd als extra misdadig beschouwd, te meer omdat bij dergelijke vergrijpen nauwelijks viel na te gaan wie de diefstal had gepleegd. In de stad Utrecht konden dergelijke diefstallen worden bestraft met de doodstraf. De openbare aanklager eiste deze straf, doch het gerecht vonnisde aldus: '[Hij zal] ... met een strop om den hals, aan de galg vastgemaakt, strengelijk met roeden worden gegeeseld en gebrandmerkt, en voorts te worden gebracht in het dezer stads werkhuis, om aldaar gedurende den tijd van veertien achter eenvolgende jaaren met zijner fianden arbeid den kost te gewinnen ... bannende hem gev[angenne] wijders na expiratie van voors[chrevel] tijd, zijn leven lang ...'. Daarnaast moest Johan Matthijsze het gestolen goud aan de muntmeester retourneren of de waarde van dien vergoeden.

afbeelding 1

De muntmeester vorderde direct zijn vergoeding, maar die lag hoger dan wat Matthijsze kon terugbetalen. Aangezien Matthijsze in het gevang zat, viel niet te verwachten dat hij alsnog snel de schuld zou kunnen voldoen. De muntmeester liet daarom Johan Matthijsze failliet verklaren. Doordat Matthijsze in gemeenschap van goederen was getrouwd, trof dit faillissement ook zijn vrouw, Hendrika Mastwijk. Over hoe het haar verging gedurende de gevangenschap van haar man is weinig meer bekend.

Tot twee keer toe kreeg Johan Matthijsze verkorting van zijn gevangenschap. De uiteindelijke datum waarop hij in vrijheid gesteld zou worden was 3 januari 1811. Hij zou de smaak van de vrijheid echter niet meer proeven; hij stierf in gevangenschap in april 1810.

Simon Schoenmaker

In het jaar van de aanhouding van Matthijsze vond nog een diefstal plaats aan het Utrechtse munthuis. Voor die diefstal werd ene Simon Schoenmaker, arbeider op de Munt, aangehouden. Hij verklaarde bij het schoonmaken van een hal in de Munt enkele stukken ongemunt goud en zilver te hebben gevonden. Deze stukken goud en zilver had hij meegenomen en bij verschillende goud- en zilversmeden in Utrecht te koop aangeboden.

Gouddiefstal uit de Utrechtse Munt

ROMEINEN

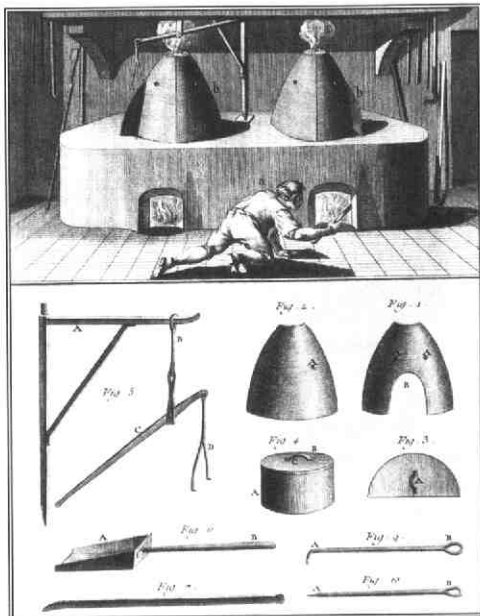

Foto:
Het Nederlands
Muntmuseum,
Utrecht

Pas de vijfde goudsmid, Abraham Rutgers, had interesse in het aangeboden edelmetaal en was tot aankoop over gegaan. Tegenover het gerecht verklaarde Simon Schoenmaker dat hij van de zilversmid 48 of 50 stuivers voor het spul had gekregen. Rutgers kon wel herinneren dat hij het gestolen goed had gekocht, maar was vergeten voor welke prijs. Schoenmaker verklaarde tijdens het verhoor een persoonlijke vriend te zijn van Jan Matthijsze. Simon Schoenmaker werd voor de eenmalige diefstal veroordeeld tot te pronk staan en 6 jaar gevangenis. Hij zat zijn volledige straf uit en kwam vrij in 1806.

Bronnen:

- Gemeentearchief Utrecht, Stadsarchief II, inv. 380, 2244, 3243 en 3245.
- Gemeentearchief Utrecht, Stadsarchief III, inv. 469, 470 en 524.
- Gemeentearchief Utrecht, Retro-acta van de Burgelijke Stand, inv. 106

De bevoorrading van de Romeinse grensforten

De Romeinse expansiepolitiek ten noorden en ten oosten van de Beneden-Rijn kende enige tijdelijke successen. De tegenslagen overheersten echter en dit leidde ertoe dat keizer Claudius in 47 n. Chr. deze politiek definitief liet varen. Hij schakelde over van een offensieve op een defensieve strategie ten opzichte van de Germanen. Deze omschakeling leidde tot de organisatie van een verdedigingsstelsel langs de Rijn, bestaande uit een gordel van wachtposten en kampen. Van dit limes-systeem dat zich geleidelijk ontwikkelde in de 250 jaar van zijn bestaan, zijn in ons land met name de meest westelijke kampen Valkenburg, Zwammerdam, Utrecht en Vechten door stelselmatige opgravingen goed bekend.

Claudius en zijn opvolgers streefden naar rust en orde en zetten daartoe de al door Augustus met succes gevoerde politiek voort. Zij lieten de inheemse sociale structuren in stand. Ook verleenden zij aan gewillige leden van de bovenlaag het Romeinse burgerrecht en gebruikten zij op ruime schaal lokale hulptroepen ter ondersteuning van de legioenen. De bevoorrading van de grotere en kleinere legereenheden kon niet met deze politiek in strijd zijn. Zij moest dus niet door rooftochten en afpersing van de plaatselijke bevolking, maar op correcte wijze geschieden.

Sommige producten, als wijn en olijfolie moesten over lange afstand worden aangevoerd; andere konden ter plekke worden verbouwd of moesten worden aangekocht in de wijde omgeving. Een bewijs voor de ordelijke aan-

koop van vee, bedoeld voor consumptie, levert de zogenoemde koopakte van Tolsum.

Tolsum was een terp, even zuidelijk van het huidige Franeker, die omstreeks 1910 is afgegraven. Tijdens de werkzaamheden vond men een groot aantal interessante vondsten die nu in het Fries Museum in Leeuwarden bewaard worden. Daaronder ook een Romeins schrijftafeltje dat een in het Latijn gestelde koopakte bevat.

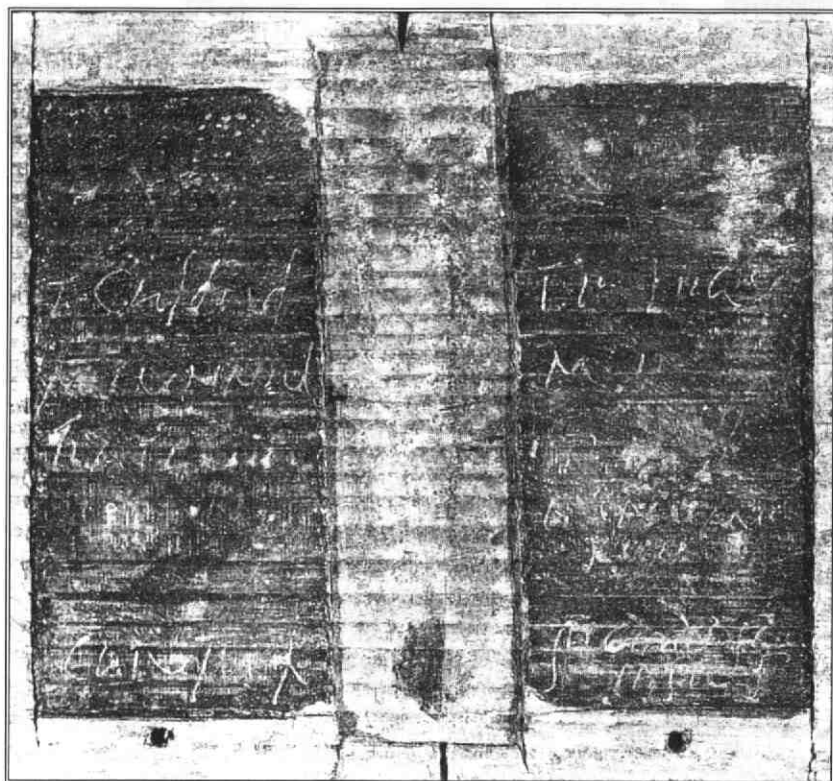
Er is wel aan de echtheid van dit stuk getwijfeld, maar eind 1994 is door het Centrum voor Isotopen-onderzoek te Groningen met behulp van de versnelde ¹⁴C-methode aangetoond dat de akte stamt uit de Romeinse periode. Nadere technische datering is vanwege diverse oorzaken onmogelijk.

Nu over de echtheid geen twijfel meer bestaat, zou gedacht kunnen worden dat de inhoud van de akte gebruikt zou kunnen worden om de datering nader te verfijnen. Dit is echter maar beperkt het geval. Er zijn inderdaad twee getuigen bij de transactie, waarvan niet alleen de naam, maar ook het legioen waarin zij dienden, wordt genoemd. Deze twee legioenen I (Germanica) en V (Alau-dae) waren slechts gedurende de periode van 10 tot 70 tegelijkertijd in Germania Inferior gelegerd. Dit lijkt de datering te beperken, doch verdere gegevens zijn niet voor handen. De vermelding aan het slot van de acte van de datum 9 september tijdens het consulaat van C. Fufius en Cn. Minicius zou het hele probleem van de datering kunnen opheffen, ware het niet dat dit consulaat niet te dateren valt.

Wat kenschetst verder de inhoud van de acte? De overgeleverde ro-

meinsrechtelijke koopakten stammen uit ver van elkaar verwijderde gebieden. Toch blijken zij te worden gekenmerkt door een vast patroon, waarvan die uit Tolsum slechts op twee punten afwijkt. Voorop in iedere acte treft men de namen van de koper en de verkoper, de koopprijs en de omschrijving van het gekochte aan. In de akte van Tolsum is het object een rund. Indien nu een transactie slaven of vee betrof, volgde standaard een tweede onderdeel, waarin de verkoper verklaarde dat het gekochte vrij was van verborgen gebreken. Dit element en het gebruikelijk instaan door de verkoper voor uitwinning ontbreken in deze acte. Verder volgen nog in iedere acte de vermelding van de plaats waar en de datum waarop het contract is gesloten. Een koopakte tenslotte eindigt met de namen en zegels van de getuigen, alsmede die van de verkoper.

Hoe kan nu het niet vermelden van de vrijwaring tegen verborgen gebreken en uitwinning worden verklaard? Uit het vervolg van de akte kan worden afgeleid dat zij is opgemaakt nadat al aan de hoofdverplichtingen uit de koopovereenkomst, te weten de levering van het rund enerzijds en de betaling van de koopsom anderzijds, was voldaan. Voorts moet ook gekeken worden naar de functie van de akte. Zou de koper, Gargilius, een veeboer zijn geweest, dan had hij een duidelijk belang bij de vrijwaring voor verborgen gebreken gehad. Geen boer die op melkproductie is gericht, wil zijn veestapel uitbreiden met een koe die niet meer kan kalveren! Is de koper echter iemand die verantwoordelijk is voor de aanvoer van vlees dat be-

stemd is voor onmiddellijke consumptie in een legerplaats, dan is slechts de algemene gezondheid van een koe van belang.

Het kunnen beschikken over een akte is voor zo'n leverancier van grote betekenis. Hij kon er immers mee bewijzen dat hij het rund op correcte wijze had verkregen en bovendien kon hij aantonen hoeveel hij ervoor betaald had. Dit laatste is van belang indien hij een voorschot had mee gekregen om zijn aankopen te betalen. De akte uit Tolsum voldoet dus - juist in zijn afwijkingen van het algemene patroon - aan wat van een akte voor de aankoop van een rund voor vleesconsumptie in een Romeinse legerplaats mag worden verwacht.

Of de koop ook werkelijk in het Friese gebied waar de akte is gevonden, is gesloten, blijft onbekend. Als dat wel het geval zou zijn geweest, dan moet het rund nog wel of op de hoef of (gedeeltelijk) per schip naar één van de dichtsbijzijnde legerplaatsen (Utrecht?) zijn vervoerd.

Voor uitgebreide documentatie zie: E. Slob, *De koopakte van Tolsum*, in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 1997 (nog te verschijnen).

De koopakte van Tolsum, achterzijde.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- ▶ Aan- en verkoopbegeleiding
- ▶ Taxaties
- ▶ Hypotheken
- ▶ Verzekeringen

Jij Muus & IJzerman
makelaardij in onroerende goederen

Telefoon 030 - 234 00 08, Fax 030 - 232 19 70
Plompelorengracht 18, 3512 CD Utrecht

Maandblad en Jaarboek

Het Maandblad Oud-Utrecht geeft volop informatie over de geschiedenis en het heden van stad en provincie. Het is met zijn artikelen, boekbesprekingen en 'verenigingsnieuws' onmisbaar.

Het Jaarboek Oud-Utrecht is bekend om zijn boeiende wetenschappelijke bijdragen en om de Kroniek: een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit het voorbije jaar.

Traditie, tijdschrift over tradities en trends

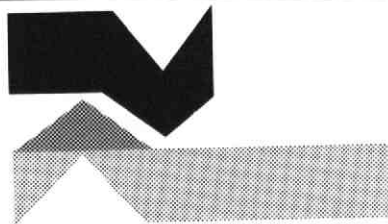
Je eet van een bord, je begroet iemand door je rechterhand uit te steken, je viert je verjaardag. Zo doet iedereen het en niemand denkt er over na. Het lijkt wel alsof het nooit anders is geweest. Het zijn tradities die van ouders op kinderen over gaan. Er zijn ook gebruiken die pas kort bestaan. Bijvoorbeeld de gewoonte om iemand te feliciteren via een advertentie in de krant. Een paar mensen beginnen er mee, het wordt een modeverschijnsel, een trend.

Over al dit soort oude en nieuwe gebruiken en gewoonten is te lezen in het tijdschrift: **Traditie, tijdschrift over tradities en trends**. Het laat op een heldere en levendige manier zien hoe achter de gewoonste dingen vaak een fascinerende wereld schuil gaat.

Traditie, tijdschrift over tradities en trends is een toegankelijk geschreven tijdschrift dat vier keer per jaar verschijnt. Het is rijk geïllustreerd in full-color en wordt uitgegeven door het Nederlands Centrum voor Volkscultuur. Een jaarabonnement kost f 30,- of Bfrs 600.

Vraag een proefnummer aan bij het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Lucasbolwerk 11, 3512 EH Utrecht (00-31-(0)30-2319997)

Wie hart heeft voor Utrecht is lid van Oud-Utrecht.

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2623866/2626800
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

Hierbij geef ik mij op als lid van de Vereniging Oud-Utrecht

naam _____

adres _____

postcode _____ woonplaats _____

geboortedatum _____

a.u.b. aankruisen wat u kiest:

- met onmiddellijke ingang (u betaalt dan contributie over het lopende kalenderjaar en ontvangt dan alle publikaties die dit jaar zijn verschenen)
- met ingang van het volgende jaar

De minimum-contributie is / 54,-
voor leden jonger dan 26 jaar / 30,-
voor leden ouder dan 65 jaar / 44,-
voor bedrijven, instellingen en leden in het buitenland
geldt bijzondere tarieven.
Betaling na ontvangst van een acceptatiekaart.
Inlichtingen: schriftelijk bij het
Secretariaat Oud-Utrecht
p/a Gemeentelijke Archiefdienst
Alexander Numankade 199
3572 KW Utrecht

Onderhoudsbedrijf

J.P. de Rijk

VOOR DEGELIJK
VAKKUNDIG ONDERHOUD
AAN HUIS EN TUIN

J.P. de Rijk
G.v.Walenborchstraat 18
3515 BT UTRECHT
Tel. 030-2718901

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- Elektra
- Klimaat
- Sanitair
- Beveiliging

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Tel. 030-288 24 64 Fax 030-288 57 33

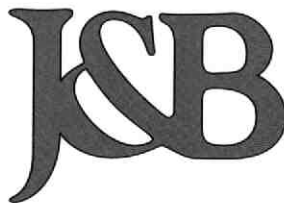

Voor een gedegen advies in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan 39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

FINANCIËEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheke

oud-utrecht

hier
postzegel
plakken

Vereniging Oud-Utrecht
Pr. Hendriklaan 76
3584 ER Utrecht

Oud-Utrecht

'Vereniging tot beoefening en verspreiding
van de kennis der geschiedenis van stad
en provincie Utrecht' opgericht in 1923

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILHEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

**ER IS EEN BANK
WAAR OUDE WAARDEN
NOG IN ERE
WORDEN GEHOUDEN.**

CENE
CREDIET EN EFFECTEN BANK
Herculesplein 5, Utrecht

15 oct 1903

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

OUDE Utrecht

70e jaargang nummer 3

**Het Koninklijk
Nederlands
Meteorologisch
Instituut
1854 - 1951**

**Het dienstpersoneel
op de Zeister
buitenplaatsen**

**Romeinen
Van haver tot gort**

**Jaarverslag en
jaarrekening**

Het KNMI gebouw
in 1910.

Boeken over
UTRECHT,
stad en provincie,
hebben wij altijd
ruim in voorraad

Broese Kemink

boekverkopers aan de stadhuisbrug
utrecht 030-2313804

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssebroeksedijk 15A
3606 AG Maarsse
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam Laren
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 020-6208100 Tel. 035-5381454

JURRIËNS | BOUW

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

**Aannemingsbedrijf
H.J. Jurriëns B.V.**
Sophialaan 1
Postbus 8110
3503 RC Utrecht
Tel.: 030 - 2412 912
Fax: 030 - 2413 934

Wij drukken
ook
uw kosten

BEL ONS VOOR EEN OFFERTE
VOOR HET MOOISTE DRUKWERK

CASPARIE UTRECHT
ONDERDEEL VAN ROTO SMEETS DE BOER
TELEFOON: 030-2822822

**Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling**

**LISMAN
& LISMAN**
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Colofon**Oud-Utrecht**

Tweemaandelijks tijdschrift

70e jaargang nr. 3

mei/juni 1997

ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: J.W. Lemaier

Secretariaat: Mw. J.C.M. Pennings,

p/a Alexander Numankade 201,

3572 KW Utrecht.

Penningmeester: P. Kroes

U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:

Oud-Utrecht,

Pr. Hendriklaan 76,

3584 ER Utrecht.

De contributie bedraagt f 54,= per

jaar (26- f 30,=; 65+ f 44,= per jaar).

Contributie- en ledenadministratie:

P. Kroes.

Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfijn, B. van den Hoven

van Genderen, J. Leguyt,

M.C. van Oudheusden, P. Rhoen,

B. van Santen, M. van de Vrugt,

en A. van der Zeijden.

Redactieadres:

Alexander Numankade 199,

3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht

Druk: Casparie Utrecht

Oud-Utrecht, Tweemaandelijks tijdschrift verschijnt zes maal per jaar.

Deadline agenda volgende nummer:

20 juni 1997, verschijningsdatum

1 augustus 1997.

Uw bijdragen kunt u toesturen aan de

redactie, Alexander Numankade 199,

3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2

inch floppy (WordPerfect, versies 4.2,

5.0 of 5.1).

Aanbevolen omvang tussen de 2000

en 4000 woorden, waarbij het aantal

noten zo beperkt mogelijk gehouden

moet worden. Het gebruik van tussen-

kopjes wordt aangeraden; illustratie-

suggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

Ook dit keer is het nummer van Oud-Utrecht gevuld met veel verenigingsnieuws. Allereerst is een uitgebreide toelichting opgenomen van de komende ledenvergadering op 10 juni a.s. Naast de agenda treft u ook het jaarverslag en de jaarrekening aan. Maar er is nog veel meer te melden vanuit de vereniging: bijvoorbeeld de Oud-Utrechtprijs en het lustrum '75 jaar Oud-Utrecht'. Het lustrum wordt op dit moment voorbereid door een speciaal daartoe opgerichte feestcommissie.

De eerste berichten van de commissie treft u aan in dit nummer en er zullen er ongetwijfeld nog vele volgen. En dan is er ook een enthousiast verslag van één van de vele activiteiten van de vereniging. Mocht u zich soms afvragen of het de moeite loont om een verenigingsactiviteit bij te wonen, dan zal dit verslag u daar zeker van overtuigen.

Inhoud

Van de redactie	51
Het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut 1854- 1951	52
Peter van Beek	
Voorjaarsvergadering	57
Agenda	57
Het dienstpersoneel op de Zeister buitenplaatsen aan de Dribergseweg 1850 - 1940	58
Mr. Dr. V.A.M. van der Burg	
Boekenschouw	60
De plek Kasteel Stoutenburg	61
J. Verduin	
Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht	62
M. van de Vrugt	
Oud-Utrecht prijs 1998	65
Lustrum Oud-Utrecht	65
Van de activiteitencommissie	66
Romeinen Van haver tot gort	68

51

Het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut 1854-1951

Al lang voor de officiële oprichting van het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut (KNMI) werden in ons land waarnemingen van het weer uitgevoerd. Mensen zijn altijd al gefascineerd geweest van de wisselende weersomstandigheden. Al eeuwenlang probeert men hier een duidelijke lijn in te vinden en mee hierdoor het weer te kunnen voorspellen. Voor veel beroepsgroepen is het weer van groot belang. Te denken valt dan bijvoorbeeld aan boeren en zeevarenden. Reeksen waarnemingen van temperatuur, luchtdruk en windrichting kennen we al vanaf de zeventiende eeuw. In het begin van de vorige eeuw verrichtte professor R. van Rees op de Utrechtse Domtoren regenwaarnemingen. Van zijn vele studenten aan de Utrechtse Universiteit werden vooral twee van hen geïnspireerd tot het zich verdiepen in de weerkunde, de meteorologie. Deze twee, C.H.D. Buys Ballot en F.W.C. Krecke, zouden later aan het begin van het KNMI staan.

De tijd van particulier initiatief

De officieuze start van wat later het KNMI zou worden, gaven Buys Ballot en Krecke door vanaf 1 december 1848 te beginnen met geregelde waarneming. Zij deden dit op het bolwerk Zonnenburg in Utrecht. Zij werden bij dit particuliere initiatief gesteund door het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, het Koninklijk Instituut van Ingenieurs en het Bataafs Genootschap van Proef-ondervindelijke Wijsbegeerte. Op dat moment werd in Nederland door meer mensen meteorologie bedreven en bestonden meerdere waarnemingsstations. Een van de wensen van beide initiatiefnemers was het om deze stations te stimuleren tot onderlinge samenwerking. Als blijk van eigen inzet publiceerden zij in 1851 voor de eerste maal een meteorologisch jaarboek. Deze uitgave bevatte waarnemingen over de jaren 1849 en 1850 uit grote delen van Nederland.

Het instituut krijgt vorm

In deze jaren ontstond er een intensief contact met luitenant-ter-zee M.H. Jansen, één van de grote stimulators achter het maritiem meteorologisch onderzoek. Tijdens een conferentie over maritieme meteorologie te Brussel in 1853 werd besloten een standaard jaarnaam te ontwerpen voor weerwaarnemingen. Het ontwerp hiervan was ontwikkeld door Jansen en de Amerikaan Maury. Door de werkzaamheden van Buys Ballot en Krecke en de activiteiten op het gebied van de maritieme meteorologie kreeg de voorloper van het instituut een geweldige kans zich te ontwikkelen. Zo zelfs dat Buys Ballot in 1852 zich per brief richtte tot de regering in Den Haag. Zijn bedoeling was het verkrijgen van financiële steun om een solide basis voor het instituut te verkrijgen. Als gevolg hiervan bracht de toenmalige minister van Binnenlandse Zaken Thorbecke een bezoek aan het observatorium

in Utrecht. Door de overtuigingskracht van beide oprichters en het belang van meteorologie voor de scheepvaart liet Thorbecke zich overtuigen van het nut van een meteorologisch instituut in Nederland. Een financiële toezegging volgde dan ook spoedig. Nadat met een aanvraag tot erkenning als rijksinstituut werd ingestemd was bij Koninklijk Besluit van 31 januari 1854 de totstandkoming van het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut een feit.

Het KNMI onder leiding van Buys Ballot

In de eerste jaren van het KNMI is een voortzetting van de activiteiten van vóór de officiële erkenning te zien. Buys Ballot onderhield als hoofd-directeur voornamelijk de contacten met buitenlandse waarnemingsstations en bewerkte de gegevens. Krecke onderhield de binnenlandse contacten en verwerkte deze gegevens onder meer in de jaarboeken. M.H. Jansen onderhield als directeur van de afdeling waarnemingen ter zee de contacten met reders en gezagvoerders van de grote vaart. Deze laatste hielden nauwkeurige weerjournalen bij tijdens hun reizen en stelden die aan het KNMI beschikbaar. Een belangrijk moment in de geschiedenis van het KNMI was de oprichting van de stormwaarschuwingsdienst op 20 februari 1864. In het begin werd gewerkt met publikatieborden in de zeehavens. Hierop werden de nodige gegevens vermeld. In de praktijk functioneerde dit echter niet goed. In 1866 ontwikkelde Buys Ballot de aëroklinoskoop. Van dit ingenieuze apparaat, dat er uit zag als een seinpaal, kon men de te verwachten wind-

De Nederlandse Noordpool-expeditie 1882-1883. De schepen "Varna" en "Dymphna" ingeklemd in het poolijs, eind 1882. Foto: KNMI

kracht en het luchtdrukverschil tussen twee plaatsen aflezen. Een ander hulpmiddel bij het waarschuwen voor stormen was sinds 1867 de telegraaf. Hiermee konden snel gegevens worden doorgezonden en naar de diverse havensteden. Ook weerkaarten waren in deze tijd belangrijk; al in 1890 werden deze kaarten dagelijks uitgegeven. Dit was een van de sterke kanten waardoor het nut van een instelling als het KNMI onomstotelijk vaststond. De jaarboek werden al snel uitgebreid met gegevens vanuit buitenlandse waarnemingen. Mede hierdoor nam het takenpakket van de medewerkers sterk toe. Als gevolg hiervan werd in 1877 opnieuw een fysicus aan het instituut verbonden.

Deze, dr. M. Snellen, kwam als directeur van de afdeling waarnemingen te land in dienst. Onder zijn bezielende leiding breidde het aantal waarnemingsstations voor regenmetingen en onweerswaarnemingen aanzienlijk uit. Vrijwel al dit werk gebeurde door vrijwillige medewerkers, waarvan er bijvoorbeeld rond 1880 al vierhonderd waren. In die tijd waren de hoofdwaarnemingsstations ge-

vestigd in Groningen (vanaf 1839), De Helder (1843), Maastricht (1851) en Vlissingen (1854).

Aangezien hier behoefte toe was werd in 1881 in Amsterdam een filiaalinstelling opgezet en in 1889 eveneens in Rotterdam. De belangrijkste doelstelling was het geven van inlichtingen aan gezagvoerders en stuurlieden van de koopvaardij. Daarnaast werden instrumenten, zoals kompas en meetapparatuur, door medewerkers van de afdeling geleverd. In de jaren 1882-1883 werd deelgenomen aan het eerste Internationale Pooljaar. In internationaal verband werden in het poolgebied waarnemingen verricht, waarbij ook Nederland (lees: het KNMI) een waarnemingsstation kreeg toegewezen.

De periode 1890 tot 1940

Tot opvolger van Buys Ballot werd M. Snellen benoemd. Toen in 1892 door het ministerie geld beschikbaar werd gesteld voor de nieuwe bouwplannen - noodzakelijk vanwege een groot ruimtegebrek - en vervolgens in 1893 het landhuis Koelberg in De Bilt werd aangeboden, werd daar de kans gezien. Het voormalige landhuis

werd aangepast aan de eisen en er werden onder meer twee waarnemingspaviljoens en een 30 meter hoge toren voor windwaarnemingen gebouwd. Op 1 november 1896 kon een start worden gemaakt met de waarnemingen in De Bilt. Op 1 mei 1897 werd het nieuwe KNMI-gebouw officieel in gebruik genomen. Op dat moment waren er 15 personeelsleden die in het nieuwe gebouw hun werkplek kregen. Aangezien het KNMI voornamelijk draaide op rijkssteun was de minister van mening dat er toch sprake van toezicht zou dienen te zijn. Hierom opperde hij de gedachte om een curatorium in te stellen. Doel was om samen met de hoofd directeur ervoor te zorgen dat het instituut aan de wetenschappelijke doelstelling zou beantwoorden. In 1899 werd een start gemaakt met het College van Curatoren. De leden van het college waren voornamelijk wetenschappers. De gebouwen van het KNMI werden in de eerste decennia regelmatig uitgebreid om in de ruimtebehoefte te kunnen voorzien. Gerealiseerd werden een instrumentenmakerswerkplaats, een laboratorium voor ijking en onderzoek van de instrumenten,

Het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut 1854-1951

54 uitbreiding van werkruimte en meer bergruimte. In 1911 werd een paviljoen voor seismologische waarnemingen gebouwd en in 1914 een nieuw magnetisch paviljoen. In 1916 werd de houten toren vervangen door een nieuwe en werd er een nieuwe directeurswoning geplaatst. De waarnemingen en het wetenschappelijk onderzoek concentreerde zich op een aantal specifieke onderzoeks-terreinen. Vanaf 1890 werden dagelijks weerkaarten verspreid, waarbij het gebruik van de telegraaf een belangrijk hulpmiddel vormde. In 1896 ging de hoofd-zetel van de telegrafische weerdienst over vanuit Amsterdam naar De Bilt. De stormwaarschu-

wingsdienst bleef wel in Amsterdam. De weerkaarten werden niet alleen gemaakt voor de scheepvaart. Ook de luchtvaartmeteorologie was een belangrijke taak voor het KNMI. Veel weerkundig personeel is in de loop van de jaren werkzaam geweest op de vliegvelden Schiphol, Eelde, Beek en Zestienhoven. De taak van de klimatologische afdeling richtte zich vooral op de controle van de waarnemingsposten. De ontvangen waarnemingen werden na ontvangst bewerkt en meestal ook gepubliceerd. In de jaren dertig ontwikkelden zich binnen de klimatologie bijzondere aandachtsvelden zoals de landbouwmeteorologie en de microklimatologie. Ook het doen van

seizoenverwachtingen dateert uit deze tijd. De afdeling oceanografie en maritieme meteorologie hield zich met name bezig met het bewerken van de ontvangen scheepsjournalen en het uitwisselen van gegevens met buitenlandse instituten. Als resultaat hiervan werden regelmatig atlassen gepubliceerd. Ook werd deelgenomen aan internationaal oceaonderzoek en bijvoorbeeld ijswaarnemingen langs de kust. Onderzoek werd gedaan naar getijden, stormvloed, waterbewegingen en bodemonderzoek. Hiernaast werden in de magnetische paviljoens in De Bilt gegevens verzameld over aardmagnetisme en seismologie. In 1938 moest deze

*Gezicht op het
bolwerk
Zonnenburg,
1859.*

*Lithografie door
P.W. van de Weijer.
Foto: Gemeente-
archief Utrecht*

tak van dienst overigens verhuizen naar Witteveen. De oorzaak hiervan was de toenemende storing van de waarnemingen door de electrificatie van de Nederlandse Spoorwegen.

Het KNMI en de Tweede Wereldoorlog

Tijdens de mobilisatie in 1939 werd afgesproken dat in geval van oorlog de weerdienst zou worden uitgevoerd in de filiaalinstelling Amsterdam. In overleg met de militaire instanties bleek een school in Badhoevedorp een geschiktere plek. Tijdens de voorbereidingen werden onder meer goede afspraken gemaakt met land- en zeemacht. Toen op 10 mei 1940 de oorlog dan werkelijk uitbrak, vertrok de weerdienstgroep onmiddellijk naar Badhoevedorp. In verband met de onveilige toestand daar werd al snel besloten te verhuizen naar een school in Osdorp. Na de capitulatie keerde elke afdeling weer terug naar zijn eigen plek. In de eerste oorlogsjaren kon het werk van het KNMI vrij normaal doorgang vinden. De weerdienst werd uiteraard verboden, omdat ook de vijand hier profijt van zou kunnen hebben. Al het wetenschappelijke werk mocht van de bezetter worden voortgezet, evenals de klimatologische en magnetische waarnemingen. In deze tijd werden allerlei cursussen gegeven ten behoeve van de uitbreiding van de wetenschappelijke staf. Ook werd veel tijd gestoken in het bewerken van diverse studies. Het personeel kreeg wel te maken met de arbeidsdienst en de tewerkstelling in Duitsland. De solidariteit onder het personeel nam in deze periode sterk toe, niet in het minst door

de oprichting van een personeelsvereniging. Uiteraard gingen de activiteiten van het KNMI niet ongemerkt aan de bezetter voorbij. In januari 1943 werd een Duits meteoroloog op het instituut gedetacheerd. De controle nam allengs toe. Mede hierdoor werd het geleidelijk onmogelijk om nog enige illegale activiteiten te verrichten, zoals het doorzenden van berichten. Observator A.J. van Ginkel en de joodse bibliothecaresse C.H. Koperberg mochten de oorlog niet overleven. In september 1944 roofde een groep "Wetterdienst-personal" op doorreis vanuit Frankrijk enkele waardevolle meteorologische instrumenten. In dezelfde tijd verdween ook de Duitse meteoroloog. De bezetter nam zo'n acht miljoen ponskaarten in beslag, evenals ongeveer twintigduizend scheepsjournalen. Deze laatste waardevolle verzameling werd na de oorlog helaas niet meer teruggevonden en verwacht moet worden dat ze zijn vernietigd. Door de oorlogsomstandigheden werd het werk vrijwel onmogelijk. In oktober 1944 werd de stroomvoorziening gestaakt. Op 26 maart 1945 werd het bevel ontvangen om het instituut te sluiten en de gebouwen werden tot verboden terrein verklaard. Na de bevrijding op 5 mei 1945 kon het gebouw weer in gebruik worden genomen en kon de periode van wederopbouw van start gaan.

Wederopbouw vanaf 1945

Besprekingen op 14 mei 1945 tussen de toenmalige curatoren prof. J.D. van der Waals jr. en prof. F.A. Vening Meinesz leidden ertoe dat de laatste per 1 juli 1945 de leiding van het instituut overnam. De vorige

directeur, H.G. Cannegieter, had in 1944 de pensioengerechtigde leeftijd bereikt. In veel opzichten werd bij de wederopbouw afgezien van de werkwijze van vóór de oorlog. De organisatie kon hierdoor worden opgebouwd volgens nieuwe bedrijfsmatige eisen. Hiernaast werd rekening gehouden met de moderne vorm en ontwikkelingen van het wetenschappelijk onderzoek. Door de oorlogservaring waren de weerdienst en de luchtvaartmeteorologie revolutionair veranderd. De nieuwe technische uitrusting, de moderne communicatiemiddelen en de uitbreiding van de wetenschappelijke staf op vliegveld Schiphol vereisten een geheel nieuwe structuur. Hierdoor ontstond een explosieve groei van het personeelsbestand.

Tussen 1945 en 1951 steeg het aantal personeelsleden van 89 tot ruim 300. Het hierbij inbegrepen wetenschappelijk personeel groeide van 24 tot ongeveer 70. Een groot probleem was wel de huisvesting. Wegens de na-oorlogse schaarste van bouwmaterialen duurde het tot september 1950 voordat met nieuwbouw begonnen kon worden. Hoofddirecteur Vening Meinesz werd per 1 maart 1951 opgevolgd door C.J. Warners. Dit vertrek betekende tevens het afsluiten van een periode van wederopbouw en het ingaan van een geheel nieuwe fase in het bestaan van het KNMI. Hiermee eindigen we dan ook dit historisch overzicht.

Archieven en mogelijkheden van raadpleging

De aangelegenheid voor het schrijven van dit artikel was de officiële aanbieding op 17 april 1996 van de Inventaris van de

Portret van
prof.dr.
C.H.D. Buys Ballot.
Foto: KNMI

archieven van het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut (1852)1854-1951, samengesteld door P. van Beek. De inhoud van het voorgaande artikel is voornamelijk afkomstig uit de inleiding van de inventaris. In deze inleiding is voor geïnteresseerden nog meer te lezen over ondermeer de organisatie van het KNMI en de internationale contacten. In een handleiding voor de gebruiker wordt aangegeven hoe de structuur van de archieven is opgebouwd.

De beschreven archieven van het KNMI, met een omvang van 67 strekkende meter, zijn in z'n geheel openbaar en te raadplegen in het Rijksarchief in Utrecht, Alexander Numankade 201. Naast archiefstukken wordt in de inventaris ook een belangrijk stuk documentatie beschreven. Zo treft de onderzoeker de complete serie meteorologische jaarboeken aan, evenals de vrijwel volledige wetenschappelijke publicatierijks van het KNMI. Tal van interessante studies passeren de revue. Voor ieder die zich bezig houdt met de geschiedenis van het KNMI of met de historie van de weerkunde in het algemeen is het raadplegen van dit materiaal onontkoombaar. Hiernaast bevinden zich bij het rijksarchief nog meer archiefbescheiden van het KNMI, die buiten het bestek van deze inventarisatie bleven. De medewerkers op de studiezaal van het rijksarchief kunnen hierover meer inlichtingen verstrekken. De gepubliceerde inventaris van de KNMI-archieven is bij het rijksarchief aan te schaffen.

C.H.D. Buys Ballot

Christophorus Henricus Diedericus Buys Ballot, zoon van de hervormde predikant Anthony Jacobus Buys Ballot en Geertruida Françoise Lix Raaven, werd op 10 oktober 1817 geboren in Kloetinge. Hij werd na zijn jeugd in 1835 ingeschreven als student in de letteren aan de hogeschool in Utrecht. Naast deze opleiding volgde hij ook de colleges wis- en natuurkunde. Na een jaar maakte hij de definitieve keuze voor het laatste. Als student van de hoogleraar Van Rees werd zijn grote belangstelling gewekt voor de meteorologische verschijnselen en de weerkunde. Hij was achtereenvolgens praeses (1839), senator (1840) en ab-actis (1842-1843) van de filosofische faculteit van het studenten-corps "Utile Dulci". In 1844 promoveerde hij op de dissertatie "De Synaphia en Prosaphia". Vervolgens werd hij in het jaar daarna benoemd tot lector in de mineralogie en de geologie. In 1846 werd hij tevens lector in de theoretische chemie. In 1847 volgde zijn aanstelling als buitengewoon hoogleraar in de wiskunde. In 1857 werd Buys Ballot hoogleraar in de mineralogie en de geologie en vanaf 1867 in de natuurkunde. Buys Ballot stierf in Utrecht op 3 februari 1890. Tien jaar na zijn overlijden, in 1900, werd in De Bilt een standbeeld te zijner gedachtenis onthuld. Aan zijn naam is de bekende wet van Buys Ballot (1857) verbonden. In deze wet beschreef hij het verband tussen luchtdruk en wind. De Amerikaan William Ferrel was vanuit de theorie enkele jaren daarvoor al tot de zelfde conclusie gekomen, maar Buys Ballot kon de wet op praktische gronden aantonen. Hierdoor bleef zijn naam aan de wet verbonden. Buys Ballot was vanaf de oprichting in 1854 tot aan zijn overlijden in 1890 hoofd-directeur van het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut.

Voorjaarsleden- vergadering 1997 Agenda

In het vorige nummer van het Tijdschrift verscheen reeds een uitnodiging van het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht aan alle leden tot het bijwonen van de voorjaarsledenvergadering op dinsdag 10 juni 1997 om 19.30 uur in het SNK-gebouw, Plompetorengracht 3 te Utrecht. Hierbij volgt nogmaals de agenda voor deze vergadering.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de naajaarsledenvergadering op 29 oktober 1996 (ter inzage)
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Presentatie jaarrekening 1996
5. Mededelingen vanuit de Vereniging
6. Bestuurswisseling
De bestuursleden Hennie Zootjes en Lotty Broer treden af.
Voorgesteld wordt Ilse de Wit en Jacquelin Vroemen te benoemen tot nieuwe bestuursleden.
Tegenkandidaten kunnen worden gesteld door tenminste tien leden, die hiervan tot drie dagen voor deze vergadering schriftelijk mededeling doen aan de secretaris.
7. Jubileum Vereniging in 1998
8. Rondvraag
9. Sluiting

Na afloop van deze voorjaarsledenvergadering zal er een veiling plaats vinden van boeken en tijdschriften van een oud-lid van onze Vereniging, dr A.H. Holtz. Deze boeken en tijdschriften met betrekking tot de geschiedenis van stad en provincie Utrecht werden door de heer Holtz aan Oud-Utrecht nagelaten. Het bestuur

meent met deze veiling, waarvan de opbrengst bestemd is voor het lustrum in 1998, een goede bestemming te hebben gevonden voor deze collectie. Ook leden kunnen ten bate van het lustrum ter plekke boeken ter veiling aanbieden over de geschiedenis van stad en provincie of plaatsen in de provincie. Dit kan per exemplaar (in geval van dure boeken) of gebundeld per onderwerp (maximaal 5). Ook kan men op een papiertje een aanduiding van de inhoud geven, bijvoorbeeld '5 boeken over de geschiedenis van de Bilt'. Als veilingmeester zal optreden de heer Jos Lemaier, voorzitter van Oud-Utrecht. De boeken en tijdschriften liggen vanaf 19.00u ter inzage.

Afsluiting met een drankje.

Voorjaarsledenvergadering

Zie aankondiging hiernaast

Lezing over historisch Amersfoort

Op 31 juli zal de heer B.G.J. Elias, directeur van museum Flehite te Amersfoort een dialezing houden over de rijke Amersfoortse geschiedenis.

Plaats : Evangelische Broedergemeente, Zusterplein 20, Zeist

Nadere informatie :

Mevr. M.A. Hofman - Roggeveen,
tel. 030 - 6920561

Gewijzigde openingstijden Waterleidingmuseum

Van 1 april t/m 16 november zullen de openingstijden van het Waterleidingmuseum te Utrecht zijn:

dinsdag t/m vrijdag en zondag :

13.30 - 17.00 uur

zaterdag : 11.00 - 16.00 uur

maandag : gesloten

Adres : Lauwerhof 29, Utrecht

Historisch café

Iedere 2e vrijdag van de maand, vanaf 17.00 uur.

Als inleiding een korte lezing over een Utrechts onderwerp.

Plaats: Weeshuis, Domplein

Het dienstpersoneel op de Zeister buitenplaatsen aan de Dribergseweg 1850-1940

Het Zeister Historisch Genootschap Van de Poll-Stichting organiseerde in 1988 de tentoonstelling 'Van Goede Huizen', Zeister buitenplaatsen aan de Dribergseweg 1850-1940. Naar aanleiding van deze tentoonstelling verschenen bij deze stichting twee uitgaven: één over de architectuur van de hand van Mw. Drs. D. Hamer en één over de bewoners van enkele grote buitenplaatsen ('Beek en Roijen', 'Hoog Beek en Roijen', 'Sparrenheuvel', 'Het Molenbosch', 'Schoonoord', 'Heerewegen', 'Nieuw Beerschoten', 'De Breul'¹, 'Tallyho Cottage') en al die andere kleinere villa's van de hand van de gemeentearchivaris van Zeist R.P.M. Rhoen². Over de hoofdbewoners van deze buitenplaatsen en villa's, die voor een deel tot de adel behoorden, is reeds veel geschreven, over het dienstpersoneel niets.

Hoeveel personeel was er nu op zo'n buitenplaats?

Deze vraag laat zich aan de hand van de bewonerslijsten beantwoorden. Gemiddeld drie: een tuinman (tuinbaas), een dienstbode en een (huis)knecht/palfrenier. De tuinman/tuinbaas woonde in de tuinmanswoning. De dienstbode en de knecht intern op het buiten. Buiten deze drie vaste personeelsleden waren er ook anderen. Op de villa 'Noordberch', Dribergseweg 24, bijvoorbeeld woonde van 1925-1926 een gezelschapsjuffrouw. Waren er kleine kinderen op een buiten dan was er een kinderjuffrouw, liefst uit Zwitserland, zoals op de Tweede Dorpsstraat 58, maar ook wel uit Duitsland. Een oriëntatie wat personeel betreft op Frankrijk ontbrak geheel. De grote buitens hadden in de 19e eeuw een aparte palfrenier (koetsbediende/stal-knecht) in dienst. In de huidige eeuw werd dat de chauffeur. Werde de villa niet op permanente wijze bewoond, dan treffen we een huishouder aan, zoals in 1926 op 'Nieuw Beerschoten'. De verzekeringsmaatschappij 'De Kosmos' (thans het gebouw waarin de sector Stadsbeheer van de gemeente Zeist is gevestigd), aan de Tweede Dorpsstraat 60, had

een conciërge in dienst. Op 'De Breul' was tussen 1937-1940 een linnenmeisje werkzaam.

De villa 'Nye Wilp', Dribergseweg 16C, huisvestte tussen 1937-1938 een kapster.

Het dienstpersoneel kwam behalve de kindermisjes (Zwitserland en Duitsland) uit het Sticht zelf of daarbuiten en meestal van het platteland. Een uitzondering is de gouvernante op 'De Breul' van 1859-1861 die uit Berbice (Guyana) afkomstig was.

De burgerlijke staat van het personeel

Het interne personeel op het buiten was meestal ongehuwd. Een uitzondering hierop vormde het echtpaar Detollenaere-Demets, op 'De Breul' tussen 1892-1909, toen daar de r.-k. familie Verduyjsse-Bonniker³ uit Kortrijk (B.) gevestigd was. Het nageslacht van dit echtpaar is te Zeist blijven wonen.

De tuinlieden/tuinbazen daarentegen waren over het algemeen gehuwd en woonden in de tuinmanswoning op het buitengoed. Soms van generatie op generatie (bijvoorbeeld Van Burken op 'Het Molenbosch'). Veel nakomelingen van dit tuinpersoneel behoren thans tot de Zeister middenstand

en zijn werkzaam in de bloemisterij, kwekerij en tuincentra's.

De duur van het dienstverband

Te oordelen naar de vestiging en het vertrek uit de gemeente was één dienstbode gemiddeld tussen de een en vier jaar op een buiten aanwezig. De kinderjuffrouw bleef een periode van vier à vijf jaar, al zijn er ook die al binnen een jaar weer zijn vertrokken. Charlotte Ott uit Zwitserland (Bazel) verbleef van 1860-1866 bij de familie Van de Poll op 'Beek en Roijen'.

De huisknecht, die meestal jong en ongehuwd was, verbleef op 'Het Molenbosch' van 1919-1924 (A. Veldhuizen), maar vertrok soms ook hetzelfde jaar weer. De palfrenier en later de chauffeur op de buitens die eigen rijtuigen en eigen auto's hadden, hebben in het algemeen ook maar een dienstverband van enkele jaren.

Geheel anders is het patroon bij de tuinlieden/tuinbazen. Deze personeelsleden woonden met hun gezin voor een langere periode op het buiten. Op 'Schoonoord' bijvoorbeeld C. van der Weerd (ook wel Van der Weerd) van vóór 1872 tot aan zijn overlijden in 1898. Tuinknechts waren ongehuwd en bleven korter.

De gezelschapsjuffrouw was een enkele keer gehuwd, zoals C.M. Goenee op de villa 'Noordberch', Dribergseweg 24, maar bleef vaak maar een jaar.

Tuinpersoneel van
Hoog Beek & Royen

Elders typeert de schrijver de huisknecht/palfrenier van een adellijke familie als volgt: "Toen Jan, de huisknecht der freules Van Lakervelde, dienst doende als palfrenier, die namiddag aan de pastorie had gebeld, verzette hij, die toch wist wat deftig geduld is, vijf malen het, in een glanzig geribde schaftlaars gevatte rechterbeen van het trottoir op de stoepree en van de stoepree op het trottoir; en enkele malen lichtte hij de, op de rug in de linker rustende, rechter glacé-hand tot op een derde van de hoogte der huisbel, voordat hij, bij de derde aandrang, werkelijk voor de tweede keer belde."⁷

Wie de sfeer wil proeven van Zeist in 1912 leze deze hele roman, die een fel realistisch beeld geeft van het leven in dit deftige dorp ontdaan van alle uiterlijke glans van de buitenplaatsen, waar het dienstponeel in de schaduw van de families leefde en werkte.

Personeel Van de Breul tijdens de bruiloft van een
dienstbode. Foto: C. G. C. Detollenaere

'Hoog Beek en Roijen' had meerdere malen een kamenier in dienst die als ongehuwde juffrouw zéér lang bleef (bijvoorbeeld F. Caspersen van 1898-1929).

De personeelsvertrekken waren in het souterrain of in de kelder van het buiten. Op de zolder bevonden zich de bedsteden van het personeel.

De kleding van het dienstponeel

Aan de kleding was duidelijk herkenbaar dat men behoorde tot het dienstponeel. De huisknecht had een katoenen huisjasje met rode en witte streepjes⁸ aan. De dienstbode had altijd een wit gesteven schort voor. Het tuinpersoneel liep in bruine of groene manchesterbroek. Bij een enkele grote buitenplaats met equipages had de koetsier een livrepot op en een jas aan versierd met livreknoppen met een familiewapen getooid⁹.

Johan de Meester, die als jongen in Zeist gewoond heeft, spreekt in zijn boek "De zonde in het deftige dorp" uit 1912, herhaaldelijk over het dienstponeel op de buitens. De vrouw van de dominee laat hij klagen over de boersheid van het personeel uit Zeist: "Als domineesvrouw in dit dure dorp

had Aleida met de dienstboden déboires (=teleurstellingen schr.) gehad. Zij was een deftiger boden gewoon dan er voor de pastorie hier bereikbaar bleken. Een meisje als Neeltje, hoe gewillig, was van een soort, met welke het Aleida moeilijk viel, te huishouden, te leven"¹⁰

In deze roman, waarvan de basisgegevens aan historische feiten zijn ontleend, bezwangert overigens de zoon van de dominee het inwonend dienstmeisje. Vandaar de titel: "De zonde in het deftige dorp".

Bijlage

Bekende Zeister namen onder het dienstpersoneel op de buitens waren:

Aalten, Achterbergh, Van Barneveld, Van den Berg, Van Bielen, Bloemheuvel, Bouwman, de Bruijn, Buddingh, Van de Burgt, Van Burken, Coljee, Van Delft, Van Denderen, Van den Dolder, Dorrestein, Van Driel, Van Dijk, Dijkhorst, Dijkhuizen, Dijkland, Van Ee, Van Ek, Van Essen, Van de Flier, Geijtenbeek, Van Ginkel, Van der Grift, Gussekloo, ten Haaft, ten Ham, Heger, Hendrikse, Hootsen, Jacobse, Jansen, de Jong, de Jonge, Van de Kamp, Klomp, Koetsier, Van Koetsveld, Koster, Kruiswijk, Van Laar, Lagerweij, Van Lingen, Lodder, Lodewijks, Van Lunteren, Van Maanen, Maaswinkel, de Man, Van Maastricht, Meijer, Nebbeling, Van Nimwegen, Van Ooik, Oskam, Overeem, Pennin, Van Reenen, Van Renen, Renes, Van Rheenen, de Ridder, Van Schaik, Schneider, Schoemaker, Smit, Van Soest, Van der Steenhoven, Van Strooe, Struve, Van Tellingen, Uijlenbroek, Versteeg, Visee, Van der Vliet, Voermans, Van Vonno, Voorneveld, Van der Weerd, Van Wermeskerken, Wernsen, Wessels, Westening, Wildschut, Willem(sen), Wolleswinkel, Zeldenrijk, Van Zeijl, Zirkzee, Van Zoest.

Aantekeningen.

1. Alleen 'De Breul' werd in de behandelde periode tijdelijk van 1892-1909 door een r.-k. geslacht bewoond. Het dienstpersoneel was daar ook in die tijd r.-k. en afkomstig uit Vlaanderen (B.). De overige buitenplaatsen werden bewoond door de heersende elite van N.H. huize en hadden dienovereenkomstig personeel. Van de kleinere villa's werd alleen 'Nye Wilp', Dribergseweg 16C, door een R.-K. vanaf 1923 bewoond: Ir. A.F.C. de Pont (Tilburg 1885-Zeist 1968).
2. Z.pl. z.j. (1988). Te verkrijgen bij het Zeister Historisch Genootschap Van de Poll-Stichting, Postbus 342, 3700 AH Zeist à f 5,— per deel.
3. Nederland's Patriciaat 1988, blz. 152.
4. Johan de Meester, *De zonde in het deftige dorp*, (Utrecht/Antwerpen 1982), blz. 35.
5. Idem, blz. 37.
6. Idem, blz. 120.
7. Idem, blz. 160.

BOEKENSCHOUW

Monumenten in Nederland: Utrecht.

Het eerste deel van de nieuwe reeks 'Monumenten in Nederland' is aan de provincie Utrecht gewijd. De reeks wordt aangekondigd als de opvolger van het 'Kunstreisboek voor Nederland', waarvan de achtste druk in 1987 is blijven steken nadat vier provinciale delen waren verschenen. Bijna een halve eeuw heeft dit Kunstreisboek door zijn opzet en omvang in een grote behoefte kunnen voorzien. Het was bedoeld om 'onderweg' te worden gebruikt en om ter plekke beknopte informatie over de aanwezige monumentale bebouwing te verschaffen. Vooral met de afzonderlijke provinciale delen van de laatste druk werd een internationaal niveau bereikt, te vergelijken met dat van het fameuze 'Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler' van Georg Dehio. Om onbegrijpelijke redenen heeft men thans deze beproefde formule verlaten. De prestigieuze nieuwe reeks verschijnt in groot formaat en is voorzien van uitgebreide inleidingen en talrijke illustraties. Voor gebruik buitenshuis heeft het boek daarmee alle nut verloren. Als opvolger van het vertrouwde Kunstreisboek kan men het derhalve met de beste wil van de wereld niet beschouwen. De vraag is, welk doel dan wel met deze uitgave is gediend. De illustraties zijn fraai, maar alleen zwart-wit en toch weer te beperkt in omvang en aantal om met populaire salontafelboeken te kunnen concurreren. Als naslagwerk in de studeerkamer kan het niet wedijveren met vollediger inventarisaties. Voor de provincie zal men al

gauw de lopende 'gele reeks' van het Monumenten Inventarisatie Project prefereren en voor de oude huizen van de stad zijn er natuurlijk de twee delen 'Utrecht, de huizen binnen de singels' uit de 'Geïllustreerde Beschrijving'. Het recente provinciale kastelenboek is ook al van een veel hoger gehalte, dan het hier aangekondigde werk. Door het ontbreken van noten met literatuurverwijzingen, schakelt het zich zelfs uit als geschikt vertrekpunt voor nadere kennisverwerving.

Zo blijven we zitten met een hybride product, waarvan de bescheiden inhoud de opgeblazen vorm geenszins rechtvaardigt. En dat is dubbel jammer. Vooral voor de vele monumentenliefhebbers, die voorlopig een bevredigende veldgids moeten ontberen. Maar ook voor de auteurs, die hun op zichzelf verdienstelijke inspanningen om een actueel overzicht van het Utrechtse monumentenbestand te vervaardigen, nauwelijks zullen zien renderen.

Ch. Kolman, B. Olde Meierink e.a.,
Monumenten in Nederland: Utrecht.
Zeist-Zwolle 1996 (352 p., geïll., ISBN 90
400 97577, f 95,-)

P.C. v.d. Eerden

Kasteel Stoutenburg

Halverwege de Stoutenburgerlaan ligt een haakse bocht. Precies op deze plek heeft het middeleeuwse kasteel bestaan. In het weiland naast de bocht ligt als zichtbare herinnering een restant van de oude slotgracht. Forse libellen vliegen heen en weer en waterhoentjes zoeken een schuilplaats tussen de weelderige overbegroeiing. Het is lang geleden dat hier gewapende ridders uitreden en schone jonkvrouwen toefden. Oude rekeningen kunnen veel vertellen.

Het kasteel werd rond 1330 versterkt. We kunnen het al lezend herscheppen, met zijn stenen hoofdgebouw van twee verdiepingen en zijn grote, met eikenhout betimmerde zaal. Er was een kleinere voorburch met een poortgebouw, een binnenplaats met een rosmolen en turfschuur. Het geheel werd beschermd door een dubbele grachtengordel met bruggen. Er waren vensters van waaruit je de Cnordeniip (de huidige de Korte Niep) kon zien liggen. Daar woonde Ghyselbrecht Falyen, die met zijn 15 bewapende boeren uit de directe omgeving te hulp kon schieten als er gevaar dreigde. Zo'n dreiging was nooit ver weg. De bisschop Jan van Diest was een zwakke figuur en het wél zeer nabije Gelre lag constant op de loer. De slotheer Arnoud van Yselsteyne moest dan wel met zijn mannen de eerste klappen opvangen. In 1334 was het weer zover. Dit keer was Amersfoort de boosdoener. De middeleeuwse mens was een ras-opportunist en trouwbreuk was aan de orde van de dag. De latere bisschop David mocht dit aan den lijve ervaren toen men hem

in 1483 op een mestkar de Keistad binnenvoerde. Maar dat is een ander verhaal. Ons oorlogje begon omtrent St. Margrieten en duurde tot St. Katrinen, met zo nu en dan een kort bestand. Er werd wat extra volk ingehuurd, 6 soldaten, een torenwachter en een poortwachter. Dat stelde nog niet veel voor. Men trok 's zondags na St. Andries op tegen Amersfoort, kennelijk zonder het gewenste resultaat. De wijnrekening van die dag mocht er best wezen.

De krijgskansen wisselden en de bezetting met vreemd soldatenvolk werd constant aangepast. Ná St. Odolph werd het menens. Otto van Yselsteyne schoot zijn bloedverwant te hulp en bracht 40 voetsoldaten en 8 ruiters mee. Er werd een volledige wapensmidse ingericht, er werden bogen vervaardigd en gerepareerd en men construeerde 2 werptoestellen. Amersfoort zou er dit keer van lusten. Niet alleen Otto was voor de afrekening uitgenodigd. Arnoud had persoonlijk wat vrienden gevraagd om mee te doen. De rest van de invitaties werd door boden, zowel te voet als te paard, rondgebracht. Het buitenkansje om een stad te plunderen mocht je niet laten schieten. Voor het brandstichten waren twee vaklieden ingehuurd om leiding te geven. 't Zou zonde zijn als de rode haan te vroeg ging kraaien. Eerst moesten de goeie spullen de stad zijn uitgeslept.

Aan proviand was gedacht. De heren aten geen roggebrood zoals de boeren. Er is sprake van 150 mud tarwe en van even zovele vaten Homburgs bier. Daarnaast 50 schapen, een koe, wijn en andere levensbehoeften. De beek was

goed bevaarbaar en men huurde schepen voor het transport. Je kon de goede dingen des levens niet achterlaten als je ten strijde trok. De Stoutenburgse boeren onder Ghyselbrecht Falyen lijken zich tijdens de oorlog kranig te hebben geweerd. Goeïskens de schut (schutter van schapen ?) werd van zijn paard gestoken. Zijn rode hengst liet daarbij het leven. Ook het paard van Willaem van Achtevelde bleef dood achter. Over de boeren zelf wordt in de rekeningen niet gerept. Een dood paard moest worden vergoed, maar wat moest je met een dooie boer ? Amersfoort is er genadig van af gekomen. Vlak voordat de stad zou worden aangepakt, koos men eieren voor zijn geld en werd er een bestand gesloten. Dat heeft de stad veel geld gekost.

Geen middeleeuws kasteel zonder jonkvrouwen. Zij mochten - dat was nog vóór de oorlog met Amersfoort - bij hun vader op de kamer slapen toen er minderbroeders op bezoek kwamen. Er werd nog druk verbouwd en dan zat je wel eens onthand met de logeergelegenheid. Men was destijds niet preuts maar je kon je dochters niet bij die broeders te slapen leggen. Dat ging ook heer Arnoud te ver. Het bezoek heeft één pond aan kosten met zich meegebracht: 'Item dien Minrebroederen, doe die joncfrouwen in mins heren camer waren'. De klerk wist het zich nog goed te herinneren toen hij de kosten noteerde.

Bron: Mr. S. Muller: "De Registers en Rekeningen van het bisdom Utrecht", pag. 466 t/m 508.

J. Verduin

Jaarverslag vereniging Oud-Utrecht over het jaar 1996

1996 vormde voor de historische vereniging Oud-Utrecht een mijlpaal op een aantal terreinen. Zo werd na jarenlange inspanningen een bijzonder hoogleraarstoel Utrecht Studies ingesteld door het Provinciaal Utrechts Genootschap en de vereniging Oud-Utrecht. Op 1 december werd dr P.D. 't Hart voor een periode van drie jaar in deze functie benoemd. Een ander historisch moment vormde de goedkeuring door de ledenvergadering in oktober van de nieuwe statuten, waardoor de vereniging zich nu met rechte kan opwerpen als de bewaarder van het cultuur-historisch erfgoed in de stad en provincie Utrecht. Een ander belangrijk verschil met de oude statuten betreft een wat meer eigentijdse verenigings- en bestuursstructuur.

In vogelvlucht vonden in het jaar 1996 de volgende activiteiten plaats.

Het Tijdschrift

Naast de vaste rubrieken en de ingezonden artikelen bevatte het Tijdschrift in 1996 twee nieuwe rubrieken: De Keuze en Nijverheid. In de eerste rubriek kregen medewerkers van een aantal provinciale musea de gelegenheid een museumstuk dat hen om bepaalde redenen ter harte gaat eens extra in de belangstelling te plaatsen. De tweede rubriek hing samen met het feit dat 1996 werd uitgeroepen tot het Jaar van het Industrieel Erfgoed.

Het Jaarboek

In het Jaarboek 1996 werd onder andere een artikel opgenomen van Martin de Bruijn over het ontstaan van de Utrechtse Gemeenteraad in 1196. Dit artikel

werd als overdruk gepresenteerd aan de deelnemers van de feestelijke viering van 800 jaar Utrechtse Gemeenteraad in de Stadschouwburg. Hiervoor ontving Oud-Utrecht een financiële bijdrage van de gemeente. Carla Gijskens werd aangetrokken als nieuwe samenstelster van de Kroniek voor het Jaarboek.

De activiteiten

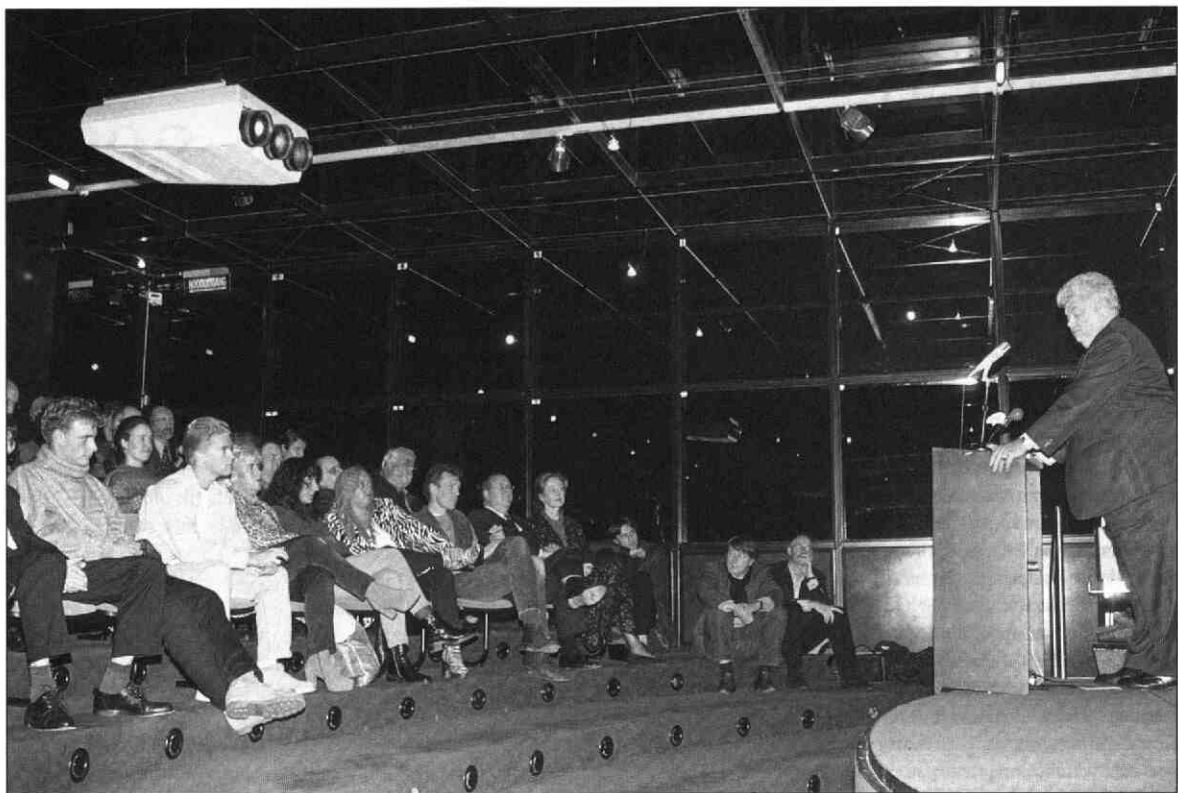
In de eerste helft van het jaar viel de geringe opkomst bij de door de activiteitencommissie georganiseerde lezingen op. Het bezoek aan het historisch café - telkens op de tweede vrijdag van de maand in café Het Weeshuis - liep echter goed. De activiteitencommissie besloot in het najaar de koers enigszins te verleggen door ook activiteiten op zondagmiddag aan te bieden en op dit terrein meer te gaan samen werken met andere cultuur-historische instanties. Dit bleek een gouden greep. Zo werden in oktober op twee zondagmiddagen excursies georganiseerd naar de begraafplaatsen Soestbergen en Kovelswade, die goed werden bezocht. De lezing over het Utrechts Psalter was ook een succes, vooral dankzij de samenwerking met de Alliance Française. Een dergelijke vorm van samenwerking met andere cultuur-historische instellingen zal in de toekomst vaker worden beproefd.

Actuele ontwikkelingen

De vereniging Oud-Utrecht acht het van groot belang de blik niet alleen op het verleden, maar ook op de toekomst te richten. Het streven is allerhande ontwikkelingen en plannen die de historische omgeving in het Utrechtse ingrijpend dreigen te veranderen

nauwgezet te volgen en hierover de verantwoordelijke beleidsmakers van advies te dienen. Hierin wordt het bestuur van de vereniging geadviseerd door een drietal zeer actieve leden van de commissie actuele ontwikkelingen. In 1996 was er een aantal actuele zaken, waarover zij verslag uitbrachten. In sommige gevallen was dit aanleiding voor een schrijven van het bestuur aan het college van B&W van de stad Utrecht. De commissie actuele ontwikkelingen bracht advies uit over:

- Situatie op de begraafplaats Soestbergen.
- Plannen met betrekking tot de aanleg van een fietspad langs de Leidsche Weg.
- De geschiedenis achter de verdwenen poort van het Duitse Huis.
- Plannen met betrekking tot de herinrichting van de Neude. Het bestuur richtte zich tot wethouder Rijckenberg met een pleidooi om vooral het uitzicht op het gaafte gedeelte (het zuiden) te bewaren.
- Plannen met betrekking tot de aanleg van een busbaan door de stad Utrecht. In een brief aan B&W heeft het bestuur aandacht gevraagd voor de gevolgen van deze werkzaamheden voor de vele waardevolle historische panden die hier zijn gelegen en de effecten voor het bodemarchief. Verder is gewezen op het feit dat er ons inziens sprake zal zijn van een visuele en ruimtelijke aantasting van een beeldbepalend deel van de historische binnenstad.
- Verder volgde de commissie de ontwikkelingen rondom het Domplein en het Museumkwartier en de ondergrondse

parkeergarage Lepelenburg. Tenslotte werd er geëxperimenteerd met het fenomeen historische schouw, waarbij de bedoeling is een wijk of een straat op een historisch verantwoorde manier te onderzoeken.

De Stichting Publicaties Oud-Utrecht (SPOU)

Deze "dochter" van de vereniging Oud-Utrecht bracht ook in 1996 vele uitgaven met betrekking tot de Utrechtse geschiedenis op de markt. In 1996 verschenen in de gemeentelijke monumenten-reeks delen over De Bilt en over Amerongen. In de monumenten-reeks van de stad Utrecht kwamen in 1996 vertalingen van de deeltjes over de Domtoren en de Aula en Pandhof uit. De uitgave over de volkstaal van de stad Utrecht was in korte tijd uitverkocht. In de reeks uitgaven Kadastrale Atlas kwam in december het deel over Zeist uit. Van de Utrechtse Bio-

grafieën verscheen deel III. Dit deel werd in het Centraal Museum feestelijk aangeboden aan oud-burgemeester Vonhoff, die zelf in deze bundel een biografie verzorgde over oud-burgemeester De Ranitz. (zie afbeelding). Van de Provinciale Archeologische Kroniek verschenen de delen over de jaren 1970/1979 en 1988/1989. De SPOU werd in 1996 versterkt door een bureaumedewerkster, mevrouw Jozé Rutten te Bilthoven.

Voorbereiding lustrum 1998

In 1998 hoopt de vereniging haar 75-jarig bestaan te vieren. Om een en ander groots en meeslepend te kunnen vieren werd een Stichting Oud-Utrecht 75 jaar in het leven geroepen en een comité van aanbeveling samengesteld. Commissaris Beelaerts van Blokland toonde zich bereid het voorzitterschap van dit comité op zich te nemen. Het thema van het lustrum luidt: Utrecht en het

water. De eerste plannen voor de uitwerking van dit thema werden in 1996 gesmeed.

Samenstelling bestuur en commissies

In 1996 trad Joop Baars als penningmeester af en werd hij opgevolgd door Peter Kroes, die tevens het verzorgen van de ledenadministratie op zich nam. Deze werd vele jaren verzorgd door Constance de Leeuw. In het bestuur werd verder Resl Rive benoemd als tweede secretaris en Hennie Zootjes als bestuurslid belast met PR-zaken. In de najaarsledenvergadering trad Arend Pietersma af als bestuurslid. De redactie van het Tijdschrift werd in 1996 versterkt door twee nieuwe redactieleden, Janna Leguijt en Pierre Rhoen, beiden afkomstig uit het archiefwezen. Tot de activiteitencommissie traden drie nieuwe leden toe: Hubert Luijsterburg, Jacqueline Vroemen en Ilse de Wit. De nieuwe Stichting Oud-Utrecht 75-jaar kreeg

Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht over het jaar 1996

drie bestuursleden, te weten Resl Rive, Peter Kroes en Nelleke Schimmelpenninck van der Oye.

Toelichting bij de jaarrekening 1996

Hierbij bied ik U de jaarrekening van het verenigingsjaar 1996 in verkorte vorm aan. Exemplaren van de volledige door de accountant getekende jaarrekening zullen op de Voorjaarsledenvergadering aanwezig zijn. Het financiële jaar 1996 is nogal rustig verlopen. Een batig saldo van f 5880,—, zoals te verwachten veel minder spectaculair dan in 1995, verstevigt onze financiële situatie enigszins. Dit was zeer wenselijk na de negatieve saldi van bijvoorbeeld 1993 en 1994. De baten geven een lichte teruggang te zien ten opzichte van 1995 met als exponent de nog sterker dan verwachte terugval van de inkomsten uit advertenties. Er wordt thans gewerkt aan het aantrekken van een groter aantal adverteerders. Wat de lastenkant betreft constateer ik een geringe toename van vrijwel alle lastenposten. Met betrekking tot de "Activiteiten e.d." is dit een verheugend verschijnsel en de activiteitencommissie bij monde van haar voorzitter heeft mij toegezegd dit in komende jaren nog te zullen verbeteren. De Jaarboekredactie en de Tijdschriftredactie bleven keurig binnen hun begroting en zowel de Kosten van Beheer als de Algemene Kosten vertonen gelukkig maar een zeer geringe toename. De twee Archeologische Kronieken van de Provincie Utrecht die U tesamen met het Jaarboek heeft ontvangen, hebben dit jaar slechts verpakings- en verzendkosten met zich mee gebracht.

Naar verwachting zullen er in 1997 weer twee verschijnen die echter wel betaald zullen moeten worden. De Oud-Utrecht prijs is dit jaar niet uitgereikt en de gelden daarvoor zijn dus ook niet uitgegeven maar gereserveerd om in ons lustrumjaar, 1998, één of meer prijzen feestelijk te kunnen uitreiken. De Leerstoel Utrechtstudies zijn aanloopkosten van deze instelling die in december j.l. een feit geworden is. Over de omvang van ons ledental maak ik mij enigszins zorgen. Ultimo 1995 waren er ca. 1750 leden ter-

wijl er op 31 december 1996 nog maar ca. 1690 waren. Naar mijn gevoel een te sterke teruggang. Ik wil dan ook gaarne van deze gelegenheid gebruik maken U aan te moedigen in Uw omgeving nieuwe leden te werven zodat Uw vereniging versterkt kan toegroeien naar ons driekwart-eeuwfeest in 1998.

Utrecht, 17 april 1997

P. Kroes, penningmeester

	Begroting 1995	Jaarrekening 1995	Begroting 1996	Jaarrekening 1996	Begroting 1997
Baten					
Contributies	90.000	89.281	90.000	89.851	90.000
Donaties en legaten	11.000	16.630	10.000	12.791	13.000
Advertenties e.d.	13.000	16.100	12.000	10.800	10.000
Verkopen	p.m.	1.335	p.m.	1.282	1.000
Div. finan.baten	5.000	5.803	6.000	6.773	6.000
Totaal	119.000	129.149	118.000	121.497	120.000
Lasten					
Tijdschrift O.U.	50.000	46.777	50.000	47.840	50.000
Jaarboek O.U.	40.000	37.375	40.000	39.034	40.000
Activiteiten e.d.	10.000	3.161	5.000	3.665	5.000
Gem. Arch. Kron	13.000	125	0	0	0
Prov. Arch. Kron			0	1.595	3.000
Utr. Biografieën	0	1.910	0	1.200	2.500
O.U.-prijs	2.500	3.633	2.500	2.500	2.500
Leerstoel U-studies	0	1.242	0	3.751	5.000
Kosten beheer	16.500	11.063	16.500	11.440	12.000
Alg. kosten	5.000	4.369	5.000	4.592	5.000
Jubiläum 1998					10.000
Totaal	137.000	109.655	119.000	115.617	140.000
Resultaat	-18.000	19.494	-1.000	5.880	140.000
Eigen vermogen		96.073		101.953	

Oud-Utrechtprijs 1998

In 1998 wordt voor de derde maal de Oud-Utrechtprijs uitgereikt voor de beste publicatie over de geschiedenis van Utrecht in de ruimste zin van het woord. We spreken dan uiteraard over de stad én provincie Utrecht. De prijs van f 3000,- wordt beschikbaar gesteld door de Vereniging Oud-Utrecht, die in 1998 haar 75-jarig bestaan viert. De feestelijke uitreiking van de prijs vindt plaats in mei 1998.

De rijke Stichtse historie is een onuitputtelijke bron van interessant onderzoek. De Vereniging Oud-Utrecht wil door deze prijs mensen stimuleren dit onderzoek uit te voeren. Maar niet alleen dat: zij wil zorgen dat dit onderzoek onder de aandacht komt van een breed publiek. Pas dan krijgt de geschiedenis de aandacht die zij verdient.

De prijs is daarom niet beperkt tot professionele historici. Ook mensen die in hun vrije tijd een onderzoek hebben gedaan, amateur-historici, journalisten, publicisten en studenten die bezig zijn met onderzoek worden van harte uitgenodigd mee te dingen naar de prijs van f 3000,-.

Het onderzoek mag daarom een breed terrein bestrijken: historisch-geografische studies, rechts-historische studies en sociale geschiedenis zijn even welkom als politieke of kunsthistorische onderwerpen. Zolang het vanzelfsprekend over stad of provincie Utrecht gaat. Indien de winnende inzending nog niet eerder in druk is verschenen, neemt het bestuur van Oud-Utrecht een inspanningsverplichting op zich het stuk alsnog te doen publiceren.

De jury van de Oud-Utrechtprijs 1998 is als volgt samengesteld: Voorzitter prof. dr. P.D. 't Hart (bijzonder hoogleraar Utrechtstudies), secretaris L.C.M. Peters (archivaris van het Streekarchivariaat Rijnstreek in Woerden) en lid mevrouw drs B. van Santen (medewerkster van de afdeling Monumenten van de gemeente Utrecht).

Er zijn enkele voorwaarden:

- * De inzending moet minimaal een lengte hebben van 3000 woorden en maximaal 20.000 woorden.
- * De inzending moet vóór 1 januari 1998 worden ingeleverd bij de jury.
- * Het moet - uiteraard - eigen werk van de inzender zijn.
- * Indien de inzending reeds gepubliceerd is, dient deze publicatie tussen 1 januari 1996 en 1 januari 1998 verschenen te zijn.

Inzendingen (in drievoud) moeten worden gestuurd aan de heer L.C.M. Peters, p/a Streekarchivariaat Rijnstreek, Postbus 45, 3440 AA Woerden. Voor uitgebreide informatie en een uitgebreid reglement kunt u telefonisch contact met hem opnemen: 0348-428846.

Lustrum Oud-Utrecht

In 1998 hoopt de Vereniging Oud-Utrecht haar 75-jarig bestaan te vieren. Inmiddels is een lustrumcommissie benoemd, die tot taak heeft het lustrum gestalte te geven. Op 20-12-96 is de Stichting Oud-Utrecht 75 jaar in het leven geroepen met als doelstelling 'Het op bijzondere wijze aandacht besteden aan het vijfenzeventigjarig bestaan van de vereniging en de organisatie van de feestelijkheden dienaangaande en voorts al hetgeen met één en ander rechtstreeks of zijdelings verband houdt of daartoe bevorderlijk kan zijn, alles in de ruime zin des woords'. Natuurlijk worden er door de lustrumcommissie nu al plannen gemaakt om dit een heuglijk jaar voor de leden te laten zijn. De voornaamste drijfveer is: de vereniging meer bekendheid te geven en het aantal leden te vergroten. Het ligt in de bedoeling dit jaar een jaar vóór leden en dóór leden te laten zijn. Verdere ontwikkelingen en het programma worden gepubliceerd in een volgend nummer. Op dit moment is er vooral nog behoefte aan leden die zich willen inzetten voor het werven van sponsors en personen met kennis op het gebied van PR. Een ieder die tijd en belangstelling heeft, melde zich aan bij: Paulien van Hesik, tel. 030-2753275.

Van de activiteitencommissie

Naar aanleiding van de lezing van dr. Piet 't Hart 'wie 't kleine niet eert...' met aansluitend toneelstuk 'Utrecht Zegt' door theatergroep Instant 1, georganiseerd door Oud-Utrecht, Historisch Platform en Alumnivereniging VIGU van de Universiteit Utrecht. Op 5 april jl. in Parnassus.

'Petite histoire' in woord en beeld, of: is 'human interest' historisch relevant?

Volgens bijzonder hoogleraar Utrecht-studies dr. Piet 't Hart kun je met anekdotes een aantal vensters openen op de werkelijkheid van vroeger. Hij kreeg de kans deze stelling te bewijzen tijdens de lezing die hij zaterdag 5 april jl. in Parnassus hield.

Tijdens de inleiding op zijn lezing waarschuwde hij zijn gehoor alvast: "Misschien verwacht u wel dat ik een geleerd verhaal afsteek

over het narrativisme, over de voor- en nadelen van de micrologische benadering van het verleden of over evenementieel versus structureel. Ik moet u op voorhand teleurstellen: ik weet van die dingen veel te weinig en vertel alleen maar een paar verhalen die ik zelf interessant vind." Een deel van het publiek lachte opgelucht. Fijn, tenminste geen zwaar verhaal.

De professor is er echter niet uitsluitend op uit zijn publiek te vermaken, hoewel hij dat mooi meegenomen vindt. Ontroerende of grappige anekdotes kunnen aan de luisteraar een lach en een traan ontlokken en dat mag ook. Geschiedenis moet immers leven. En iedereen zal beamen dat verhalen-van-vroeger een beeld geven van sfeer en omstandigheden waarin de mensen leefden. Maar dr. 't Hart wil meer. Hij bejijvert zich ervoor de zogenaamd alledaagse verhalen van zogenaamd onbelangrijke mensen een prominenter plaats in de geschiedenis te geven. De term 'petite histoire' wordt vaak enigszins badinerend gebruikt en 't Hart is het daar niet mee eens.

Zo vertelde hij van een ingezonden brief in een UD van 1871. De schrijver beklagde zich over de wrede manier waarop jonge kalveren, volgepakt op karren, vervoerd werden naar de plaats waar het vee gekeurd werd. "Is het zoals het behoort, dat zulke gruwelijke dierenmartelingen geregeld plaats kunnen hebben onder de oogen der politie zelve?", zo vroeg hij zich af. Een interessant punt, want het vee werd daar al jaren gekeurd en het akelige schouwspel was dus niets nieuws. Het kan natuurlijk dat de brieveschrijver daar pas was

komen wonen. De klacht kan echter ook een teken zijn dat de tijden aan het veranderen waren. 't Hart haalde in dit verband de beschavingstheorie van Norbert Elias aan.

Een ander voorbeeld uit 't Harts lezing, die overigens vooral bestond uit wat hijzelf noemde 'vieze verhalen' (Elias heeft natuurlijk gelijk met zijn stelling dat vuiligheid en wreedheid in vroeger jaren veel meer onderdeel van ieders leven waren). Uit een krant van rond 1870 haalde 't Hart een verhaal van een armendokter die een visite bracht bij een patiënt en bij de deur terugdeinsde voor de walgelijke stank. Dat wil wat zeggen voor een armendokter, die wel het een en ander gewend was op het gebied van stinkende mensen. De oorzaak lag dan ook niet bij de patiënt, een oude man die op een laag vies stro lag. De échte stank kwam van onder de bedstee. Daar lag een paardekop waarin de man maden fokte, die hij aan vissers verkocht. Een verhaal om lekker bij te griezen en tegelijk voer voor vragen. Bijvoorbeeld: hoe was de medische zorg voor de armen georganiseerd? Was vissen een vrijetijdsbesteding of een poging om het menu aan te vullen? Door op deze wijze met het bronnenmateriaal om te gaan kan de historicus belangrijke ontwikkelingen op het spoor komen of ten minste illustreren. Het is daarbij wel zaak voorzichtigheid te betrachten. De onderzoeker moet, in het geval van de bovengenoemde brieveschrijver, weten of het "gaat om een eenzame klager, een zonderling, of dat hij een gedachte onder woorden bracht die toen bij veel mensen leefde." Als je het materiaal zorgvuldig behandelt kan de geschiedenis

van het dagelijks leven veel meer zijn dat een aaneenrijging van anekdotes. Piet 't Hart vindt zichzelf dan ook absoluut geen "folklorist met een amateuristische belangstelling voor de geschiedenis van de horlepiep en de driekusman." Zijn lezing heette niet voor niets "Wie 't kleine niet eert...". Een waarschuwing aan vakbroeders die liever over De Grote Structuren praten?

Het publiek, dat met meer dan honderd personen de zaal letterlijk tot de nok toe vulde, genoot duidelijk van 't Harts luchtige lezing met een serieuze ondertoon. Echt aanschouwelijk werd de geschiedenis in het hieropvolgende toneelstuk 'Utrecht Zegt'. Instant 1, een zevenkoppige amateurgroep verbonden aan cultureel centrum ParnassΩs, speelde de geschiedenis van een denkbeeldige familie Achterberg uit Wijk C. Het stuk was speciaal voor deze gelegenheid geschreven, gebaseerd op anekdotes van 't Hart. Leuk in de voorstelling was de wisseling tussen actualiteit en verleden. Het verhaal werd verteld door de overleden oma van het gezin, die komt spoken bij haar kleindochter. Deze gaat oma's spullen opruimen en stuit zo op diens oude opbergkist. Aan de hand van verschillende voorwerpen die kleindochter Beppie vindt, vertelt oma geschiedenissen van haar ouders, haar opa en haar

tante. Een fraai stel was dat. Piet 't Hart had al verteld dat het volksleven in vroeger dagen lang niet zo romantisch was als sommigen tegewoondig wel willen doen geloven en daar was deze familie een goede illustratie van. Een oude waterpomptang die uit de kist tevoorschijn komt heeft toebehoord aan opa Gerrit. Deze was bierpompenreparateur en altijd dronken. Hoe dat kwam? Als opa Gerrit onder een vat lag om zogenaamd een moertje vast te draaien, maakte hij het kraantje open dat in die tijd altijd onder de biervaten zat. En dan maar "lekker lurreke"! Tante Lenie was een woekeraarster die arme mensen het vel over de oren trok door hen geld te lenen met vijftienvintig procent rente en haar familie de ogen uitstak met haar dure kleren. Het maakte haar niets uit dat haar slachtoffers haar uitscholden voor secreet en ook verschillende celstraffen, opgelegd wegens overtreding van de geldschietterswet, deden haar niet tot inkeer komen. Dan is er nog vader Teunis, die doodgraver is geworden vanwege de leuke bijverdiensten: het 'bestelen' van de lijken net voordat hij de kist moet sluiten. Alleen moeder Jopie is goed, hoewel ook zij de regels overtreedt. Zij is verpleegster in het Wilhelmina-kinderziekenhuis, waar het streng verboden is de kinderen aan te raken in verband met besmettingsgevaar. Op een nacht, als er

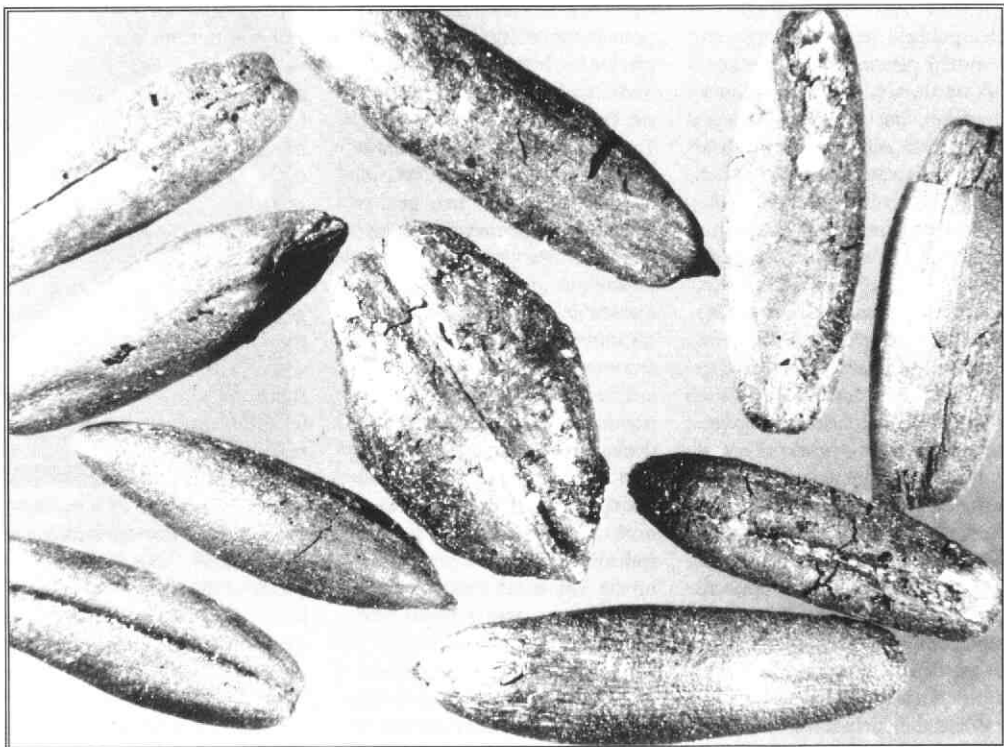
geen toezicht is, besluiten Jopie en een paar andere zusters om een van de patiëntjes eens lekker te gaan kietelen en knuffelen. Hij mankeert medisch gezien niets en toch ligt hij weg te kwijnen. En zie, het jochie leeft op en een paar weken later kan hij genezen naar huis. Oma, dan nog een klein meisje, zegt nooit iets maar weet des te meer. Ze houdt iedereen in de gaten en oordeelt. Het beeld dat uit het verhaal prijst is er een van veel treurnis en armoede en weinig liefde. Begrijpelijk misschien, als je de barre omstandigheden waarin zij moesten leven in aanmerking neemt. Veel zicht op verbetering is er ook niet, gezien het einde van het verhaal. Beppie vindt in de kist een verdroogd oor, een van de trofeeën van lijkenpikker Teunis, met een gouden oorbel eraan. Daar is ze maar wat blij mee: "Zo eindelek weer wat blij poen voor een shotje...prostitutie is ook nie alles..!" Waarop oma hol schaterend het toneel verlaat. Een fel-realistisch drama dus, geheel gesproken in onvervalst plat-Utrechts. Hoewel, onvervalst? Niet iedere acteur bleek de 'vollekstaal' machtig en het Brabantse accent van sommigen werkte wel enigszins vervreemdend.

Na de toneelvoorstelling begon dan eindelijk, volgens 't Hart, het hoofdprogramma: de borrel in de bar van ParnassΩs. Het grootste deel van de bezoekers had inmiddels wel genoeg bijgepraat tijdens ontvangst en pauze en daarom verkozen zij het huiswaarts te gaan. Niettemin bleef er een geanimeerd gezelschap over dat onder het genot van een drankje de doorstane emoties van zich af kon praten.

Van haver tot gort: een Laat-Romeinse kuil met graan uit Houten

Verkoelde haver
met één gerste-
korrel (in het
midden).
Foto: L. I. Kooistra

'Van haver tot gort' betekent volgens het Nederlands woordenboek Van Dale 'door en door \ haarfijn'. De uitdrukking lijkt gemaakt voor het onderzoek aan plantenresten uit archeologische opgravingen, want in een aantal gevallen is het noodzakelijk om niet alleen alle fragmenten van de verschillende planten te determineren maar ook te tellen. Het kan daarbij letterlijk voorkomen dat de aanwezigheid van een enkele gerstekorrel (gort is een ander woord voor gerst) informatie oplevert over de productie van voedsel in het verleden. Dat gold in elk geval voor een pakket verkoold

graan uit de tweede helft 3de- eerste helft 4de eeuw A.D., dat in één van de Romeinse nederzettingen van Houten is aangetroffen (zie ook Kooistra 1996, 306-22).

Als gevolg van de één of andere ramp is het graan verbrand, waarbij een deel volledig verloren is gegaan en een deel is verkoold. Dat verkoold restant lag in een rechthoekige kuil van circa drie bij anderhalve meter. Het is mogelijk dat de kuil in een huis heeft gelegen, want de vorm en grootte zijn zeer vergelijkbaar met kelderkuilen die Van Es in Wijster aantrof (Van Es 1965, 196-7, 116-8).

In Houten is nog weinig over de mensen uit de Laat-Romeinse tijd bekend. Het pakket verkoold graan was dan ook een welkome bron van informatie en is alleen al om die reden van haver tot gort onderzocht. Drie vragen stonden centraal: welke gewassen hebben de mensen gegeten, waar kwam het graan vandaan en hoe is het verbouwd.

Op de eerste vraag is het antwoord kort. De gevonden soorten zijn emmertarwe, haver en bedekte zesrijige gerst. Emmertarwe is een tarwe die nu niet meer wordt verbouwd. De soort heeft een

veel lagere opbrengst dan bijvoorbeeld broodtarwe en het kaf zit zo stevig om de korrels dat één keer dorsen het kaf niet van het koren scheidt. Een positief punt is dat emmertarwe geen hoge eisen aan de omgeving stelt. Dat laatste geldt ook voor haver en bedekte zesrijige gerst, gewassen die tegenwoordig nog wel in Nederland worden verbouwd.

Het rivierengebied zag er in de Romeinse tijd heel anders uit dan tegenwoordig. De agrarische bevolking kampte met hoge grondwaterspiegels, hoewel de bodem over het algemeen redelijk vruchtbaar was. Er konden dan ook alleen gewassen, zoals emmertarwe, haver en gerst verbouwd worden, die onder vochtige tot natte omstandigheden toch redelijk goede opbrengsten gaven. Dit is de eerste aanwijzing voor de lokale herkomst van het Laat-Romeinse graan. De tweede aanwijzing is gevonden in de samenstelling van de wilde planten. Er zijn alleen soorten gevonden die in de omgeving van het romeinse Houten voorkwamen.

De wilde planten leverden eveneens informatie op over de wijze waarop het graan werd verbouwd. Aan de hand daarvan kon gesteld worden dat de drie graansoorten als zomergewassen zijn verbouwd, dat wil zeggen dat het graan in het voorjaar is gezaaid en in de late zomer geoogst.

Het graan dat in de Laat-Romeinse kelderkuil is gevonden, lag voor consumptie gereed. Bij graan dat kant en klaar ligt, mag verwacht worden dat het uit één soort bestaat. Het graanpakket bestond echter voor 85 procent uit

emmertarwe, 14 procent uit haver en 1 procent uit gerst. Voor dit resultaat zijn verschillende verklaringen denkbaar. Alle verklaringen hebben echter betrekking op de wijze waarop het graan is verbouwd. Verklaring 1 is dat het graan, dat van verschillende akkers kwam, tijdens het dorsen door elkaar is geraakt. Uit etnografisch onderzoek in Griekenland van Jones en Halstead (1995) is echter gebleken dat op de dorsvloer geen vermenging van gewassen optreedt.

Verklaring 2 is dat er op één akker verschillende gewassen worden ingezaaid. De reden van de handelwijze, die masteluin wordt genoemd, is risicospreiding. Als het ene gewas het niet goed doet, doet het andere het misschien wel. In ons geval is ook verklaring 2 niet waarschijnlijk. Emmertarwe stelt, in vergelijking tot haver meer eisen aan de bodem. Wanneer emmertarwe en haver in gelijke hoeveelheden zouden zijn ingezaaid, is een opbrengst van 85 procent haver aannemelijker. Verklaring 3 is dat op één akker in achtereenvolgende jaren verschillende gewassen worden verbouwd. Dit systeem wordt in de akkerbouw aangeduid met rotatiebouw of slagstelsel. Er zijn veel verschillende typen slagstelsels, welke in het Laat-Romeinse Houten is toegepast weten we niet. We weten wel dat de gewassen als zomergraan zijn verbouwd, dat er braakjaren voorkwamen én dat op één akker in verschillende jaren gerst, haver en emmertarwe kan zijn verbouwd.

Literatuur.

- Van Es, W.A., 1965(1967): *Wijster, a Native Village beyond the Imperial Frontier, Palaeohistoria* 11.
- Jones, G., & P. Halstead 1995: *Mixtures and Monocrops: on the interpretation of Archaeobotanical Crop Samples of Heterogenous Composition, Journal of Archaeological Science* 22, 103-14.
- Kooistra, L.I., 1996: *Borderland Farming. Possibilities and limitations of farming in the Roman Period and Early Middle Ages between the Rhine and Meuse (dissertatie), Amersfoort/ Assen.*

Muus & IJerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- ▶ Aan- en verkoopbegeleiding
- ▶ Taxaties
- ▶ Hypotheken
- ▶ Verzekeringen

Jij Muus & IJerman
makelaardij in onroerende goederen

Telefoon 030 - 234 00 08, Fax 030 - 232 19 70
Plomptorengracht 18, 3512 CD Utrecht

Maandblad en Jaarboek

Het Maandblad Oud-Utrecht geeft volop informatie over de geschiedenis en het heden van stad en provincie. Het is met zijn artikelen, boekbesprekingen en 'verenigingsnieuws' onmisbaar.

Het Jaarboek Oud-Utrecht is bekend om zijn boeiende wetenschappelijke bijdragen en om de Kroniek: een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit het voorbije jaar.

Traditie, tijdschrift over tradities en trends

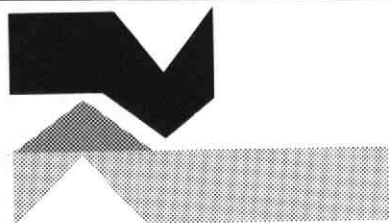
Je eet van een bord, je begroet iemand door je rechterhand uit te steken, je viert je verjaardag. Zo doet iedereen het en niemand denkt er over na. Het lijkt wel alsof het nooit anders is geweest. Het zijn tradities die van ouders op kinderen over gaan. Er zijn ook gebruiken die pas kort bestaan. Bijvoorbeeld de gewoonte om iemand te feliciteren via een advertentie in de krant. Een paar mensen beginnen er mee, het wordt een modeverschijnsel, een trend.

Over al dit soort oude en nieuwe gebruiken en gewoonten is te lezen in het tijdschrift: *Traditie, tijdschrift over tradities en trends*. Het laat op een heldere en levendige manier zien hoe achter de gewoonste dingen vaak een fascinerende wereld schuil gaat.

Traditie, tijdschrift over tradities en trends is een toegankelijk geschreven tijdschrift dat vier keer per jaar verschijnt. Het is rijk geïllustreerd in full-color en wordt uitgegeven door het Nederlands Centrum voor Volkscultuur. Een jaarabonnement kost f 30,- of Bfrs 600.

Vraag een proefnummer aan bij het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Lucasbolwerk 11, 3512 EH Utrecht (00-31-(0)30-2319997)

Wie hart heeft voor Utrecht is lid van Oud-Utrecht.

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2623866/2626800
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

Hierbij geef ik mij op als lid van de Vereniging Oud-Utrecht

naam _____

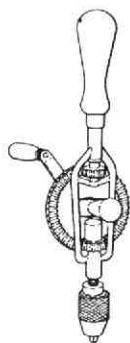
adres _____

postcode _____ woonplaats _____

geboortedatum _____

a.u.b. aankruisen wat u kiest:

- met onmiddellijke ingang (u betaalt dan contributie over het lopende kalenderjaar en ontvangt dan alle publikaties die dit jaar zijn verschenen)
- met ingang van het volgende jaar

Onderhoudsbedrijf

J.P. de Rijk

VOOR DEGELIJK
VAKKUNDIG ONDERHOUD
AAN HUIS EN TUIN

J.P. de Rijk
G.v.Walenborchstraat 18
3515 BT UTRECHT
Tel. 030-2718901

KERSBERGEN

INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- Elektra
- Klimaat
- Sanitair
- Beveiliging

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Tel. 030-288 24 64 Fax 030-288 57 33

Voor een gedegen advies in bedrijfsmatig onroerend goed.

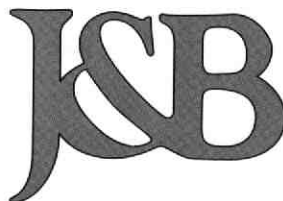
verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan 39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**

J&B Conseil B.V.

Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

FINANCIËEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheke

oud-utrecht

hier
postzegel
plakken

Vereniging Oud-Utrecht
Pr. Hendriklaan 76
3584 ER Utrecht

Oud-Utrecht

'Vereniging tot beoefening en verspreiding
van de kennis der geschiedenis van stad
en provincie Utrecht' opgericht in 1923

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILHEMARS

**EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES**

MAATKLEDING

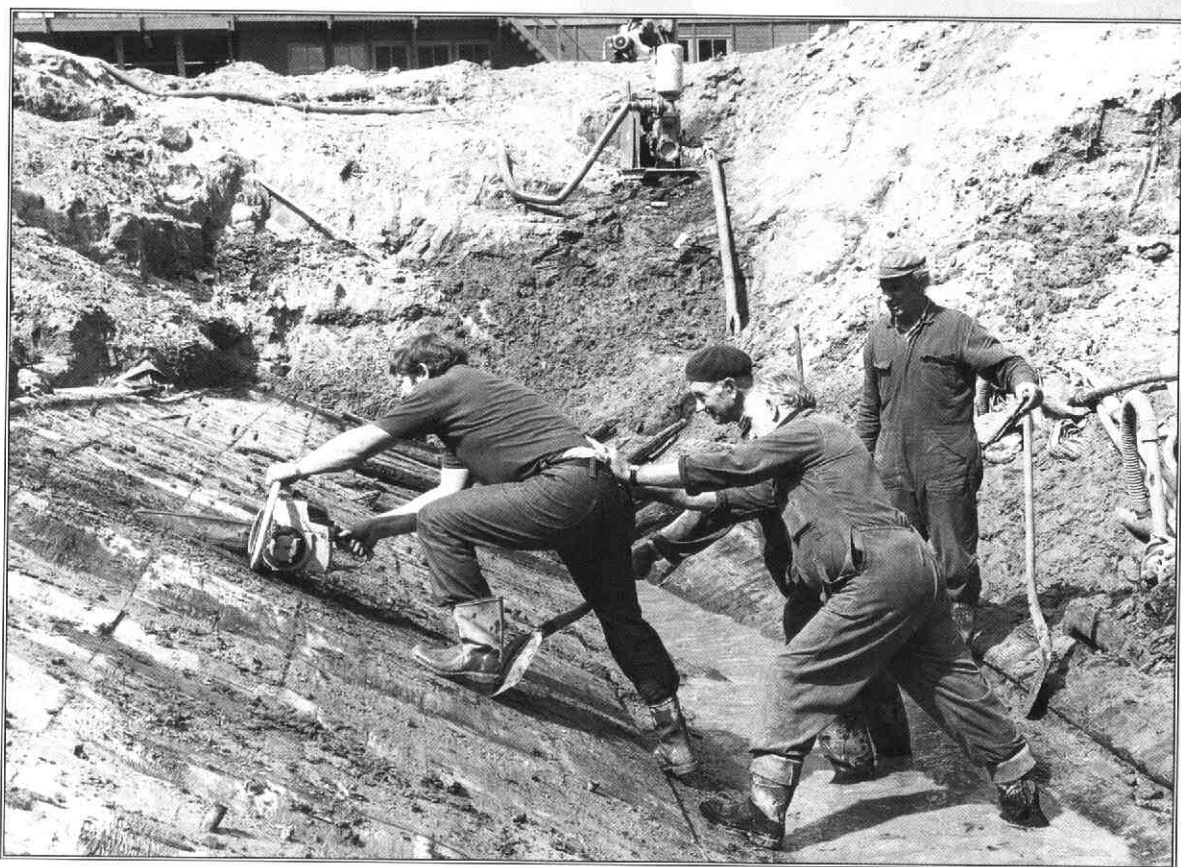
**OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74**

**ER IS EEN BANK
WAAR OUDE WAARDEN
NOG IN ERE
WORDEN GEHOUDEN.**

CENE
CREDIET EN EFFECTEN BANK
Herculesplein 5, Utrecht

OUD Utrecht

70e jaargang nummer 4

Jules Edouard Anne Louis Struick

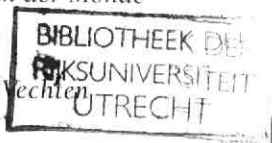
* 1927 † 1997

Stathe aan de Vecht

Ofwel het gelijk van N. Van der Monde

Romeinen

Een glasfragment uit Vechten

Één van de schepen die bij de bouw van de Kamer van Koophandel aan de Waterstraat is gevonden wordt, ten behoeve van het transport naar het Scheepvaartmuseum in Ketelhaven, in kleinere delen gezaagd. Vanwege het schuine en gladde oppervlak is enige ondersteuning van de man met de kettingzaag nodig.

voor
Utrecht-boeken
stad en provincie

Broese Kemink
Boekverkopers

aan de Stadhuisbrug • Utrecht • tel. 030 - 233 52 00

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssebroeksedijk 15A
3606 AG Maarsse
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

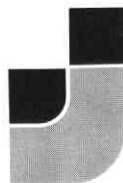
Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam Laren
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 020-6208100 Tel. 035-5381454

JURRIËNS | BOUW

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

**Aannemingsbedrijf
H.J. Jurriëns B.V.**
Sophialaan 1
Postbus 8110
3503 RC Utrecht
Tel.: 030 - 2412 912
Fax: 030 - 2413 934

Wij drukken
ook
uw kosten

BEL ONS VOOR EEN OFFERTE
VOOR HET MOOISTE DRUKWERK

CASPARIE UTRECHT
ONDERDEL VAN ROTO SMETS DE BOER
TELEFOON: 030 2822822

**Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling**

**LISMAN
& LISMAN**
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Colofon

Oud-Utrecht

Tweemaandelijks tijdschrift
70e jaargang nr. 4
juli/augustus 1997
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: J.W. Lemaier
Secretariaat: Mw. J.C.M. Pennings,
p/a Alexander Numankade 201,
3572 KW Utrecht.

Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76,
3584 ER Utrecht.

De contributie bedraagt f 54,= per jaar (26- f 30,=; 65+ f 44,= per jaar).
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dollfin, B. van den Hoven
van Genderen, J. Leguyt,
M.C. van Oudheusden, P. Rhoen,
B. van Santen, M. van de Vrugt,
en A. van der Zeijden.

Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht
Druk: Casparie Utrecht

Oud-Utrecht. Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.

Deadline agenda volgende nummer:
20 augustus 1997, verschijningsdatum
1 oktober 1997.

Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2
inch floppy (WordPerfect, versies 4.2,
5.0 of 5.1).

Aanbevolen omvang tussen de 2000
en 4000 woorden, waarbij het aantal
noten zo beperkt mogelijk gehouden
moet worden. Het gebruik van tussen-
kopjes wordt aangeraden; illustratie-
suggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

Onverwacht hebben wij in mei afscheid moeten nemen van een markante Utrechtse figuur, dr. Eduard Struick, oud-geemteearchivaris. Uiteraard besteden wij in dit nummer aandacht aan hem. Verder veel activiteiten en aandacht voor een vraag die velen al langer bezig houdt: Waar lag de oude handelsnederzetting Stathe? Tenslotte, wij maken natuurlijk ook fouten. Het artikel over Tsofouno dat in het maart/april-nummer is verschenen is niet van de hand van H. Reinders maar van C. Reijnders. Bij deze.

Inhoud

Van de redactie	75
Jules Edouard Anne Louis Struick * 1927 † 1997 A. Pietersma	76
Van de leestafel	79
Stathe aan de Vecht <i>Ofwel het gelijk van N. Van der Monde</i> C. van Rooijen	80
Boekenschouw	86
Romeinen <i>Een glasfragment uit Vechten</i> C. Isings	87
Van de activiteitencommissie <i>Discussie-avond 27 mei</i> J. Vroemen	88
De plek <i>Begraafplaats Oud Zuilen</i> J.J. Oskam	90
Agenda	92

Jules Edouard Anne Louis Struick

* 1927 † 1997

Eduard Struick heeft in 1988 afscheid genomen als gemeentearchivaris van Utrecht, maar hij heeft die functie nooit uit het telefoonboek laten schrappen. Wie zou hem ook na zijn pensionering deze eretitel misgunnen? Zeker niet de honderden mensen die hem na een indrukwekkende dienst op 5 mei 1997 ten grave droegen.

Eduard Struick werd in 1927 in Den Haag geboren in het gezin van een KNIL-officier.

Die achtergrond voerde hem ook naar Indië, waaraan hij dierbare herinneringen overhield, herinneringen die hij overigens nooit heeft willen verversen. Nog voor de oorlog was hij weer terug in Den Haag, waar hij het Gymnasium Haganum bezocht.

In verband met de ontruiming door de Duitsers van een deel van de stad ten behoeve van de kustverdediging verhuisde het gezin naar de omgeving van Nijmegen. Daar ging hij school bij de jezuïeten, die hij later dankbaar was voor de discipline die ze hem bijbrachten. Daarna studeerde hij aan de Katholieke Universiteit Nijmegen geschiedenis met als hoofdvak middeleeuwen. De laatste jaren van zijn studie was hij vrijwillig aan het Nijmeegse gemeentearchief. De reden hiervoor was dat hij de smaak van het historisch onderzoek te pakken had gekregen en zich hierin verder wilde bekwalen. Een loopbaan in het onderwijs trok hem niet en leek hem ook niet met wetenschappelijk onderzoek te combineren.

Na zijn afstuderen behaalde Struick in 1952 het diploma wetenschappelijk archiefambtenaar. Toen hij later de cursus oud schrift van het Utrechtse Gemeentearchief verzorgde kon hij zijn leerlingen met smaak vertellen hoe hij zelf de eerste keer

gezakt was op paleografie: hij kreeg een herexamen. De banen in het archiefwezen lagen ook toen niet voor het opscheppen en bovendien was hij alleen geïnteresseerd in een archiefdienst van enige importantie. Struick begon daarom met een promotieonderzoek, dat in 1960 leidde tot het proefschrift *Gelre en Habsburg 1492-1528*.

Toen was hij inmiddels zelf al weer zes jaar chartermeester aan het Utrechtse Gemeentearchief, na een sollicitatie waarbij hij tegenover burgemeester De Ranitz moest toegeven dat hij niets van Utrecht wist, maar dat hij zijn best zou doen. En daar heeft hij zich aan gehouden. Gemeentearchivaris was toen mr J.W.C. van Campen en die zette hem aan het werk met het indiceren van de eigendomsregisters van het Utrechtse gerecht, de herordening van de catalogus van de Topografisch-Historische Atlas, het behandelen van schriftelijke verzoeken om inlichtingen en het schrijven van historisch-rechtskundige rapporten voor het gemeentebestuur. Samen met dr. F. Ketner, de bewerkster van het *Oorkondenboek*, huiste hij in de vroegere slaapkamer van koning Lodewijk Napoleon, die Utrecht een blauwe maandag de status van residentie had gegund. Inventariseren deed hij niet of nauwelijks, want dat had Samuel Muller al gedaan en sindsdien was er nauwelijks archief bijgekomen.

Met inventariseren, zeker voor archivarissen van zijn generatie de archieftaak bij uitstek, heeft hij zich ook later nauwelijks beziggehouden. Het was ook niet zijn *fort* en het slim koketteren met zijn onvermogen op dit terrein heeft hem veel lastig en tijdrovend werk bespaard.

De tijden van de legendarische vernieuwer Muller waren al lang voorbij, maar diens geest heerste nog altijd in het gebouw aan de Drift, dat toen door Rijks- en Gemeentearchief werd gedeeld. Zelfs zijn oude pluchen stoel was nog in gebruik. Crisis en Tweede Wereldoorlog hadden in het archief hun sporen nagelaten. Bezoekers kwamen er nauwelijks en habitués konden hun gang gaan zonder tussenkomst van het personeel. Dat bestond toen uit vijf man, allen archiefambtenaren. Er was geen administratieve kracht, geen binder en geen fotograaf. Daar zou overigens ook geen ruimte voor geweest zijn: het gebouw was veel te klein.

Struick bemoeide zich intensief met de ontluikende bouwplannen, met name na zijn benoeming tot opvolger van Van Campen in 1964. In 1968 vond de verhuizing plaats naar het nieuwe gebouw aan de Alexander Numankade; de cohabitatie van het Rijks- en het Gemeentearchief werd voortgezet, zij het niet altijd zonder strubbelingen. Toen begonnen de gouden jaren voor Eduard Struick en kon hij met alle faciliteiten die het gebouw bood tonen wat het 'geheugen van de stad' in huis had, daarbij geruggesteund door de in 1968 van kracht geworden nieuwe Archiefwet. Al vóór de verhuizing was de geleidelijke uitbreiding van het personeel op gang gekomen en

Foto: Gemeente
archief Utrecht

werden er met bescheiden middelen tentoonstellingen georganiseerd. In 1965 gaf het Gemeentearchief voor het eerst een cursus paleografie. Het werd een doorslaand succes en het begin van een lange traditie. Struick bleek een vaardig en enthousiast popularisator in een tijd dat de belangstelling voor lokale en regionale geschiedenis

groeide en archieven wat aarzelend hun deuren op een kier zetten. Het gemeentebestuur vond het prachtig en Struick kon dit verzilveren met een uitbreiding van personeel - dikwijls vrouwen, want hij voerde een progressief personeelsbeleid - en middelen. Ook medewerkers van de sociale werkvoorziening en vrijwilligers

stroomden toe. Al snel bleek het gebouw te klein en in 1975 werd een uitbreiding gerealiseerd. Struick stimuleerde ook zijn medewerkers om het archief naar buiten toe te verkopen en vele jaren achtereen werden tentoonstellingen georganiseerd, waarvan een indrukwekkende reeks catalogi nog steeds getuigt: *Burger in*

Jules Edouard Anne Louis Struick

* 1927 † 1997

Utrecht, Van gasthuisbed tot verzorgingsflat, Oudegracht in de Bocht, Recht en slecht, Vredenburg gekraakt en vele andere.

In 1968 verscheen zijn magnum opus *Utrecht door de eeuwen heen*, een overzichtswerk over 2000 jaar geschiedenis van de stad Utrecht, bijeengeschreven na zeven jaar avondlijke literatuurstudie. In vier drukken gingen er meer dan 10.000 exemplaren over de toonbank. Het maakte Struick tot een bekende persoonlijkheid in de stad en deze bekendheid kwam het archief uiteraard ten goede. Met dit werk en vele tientallen artikelen en kleinere publicaties - vaak ter gelegenheid van herdenkingen - wist hij op basis van een grondige kennis van de stadsgeschiedenis een groot publiek te bereiken. Enkele voorbeelden: *De Stadhuisbrug tussen winkel en raadhuis*, *Wandelgids van Utrecht, Goede buur of verre vriend (over de relatie stad en universiteit)* en *Ach Lieve Tijd*. Daarnaast stond hij ook wetenschappelijk zijn mannetje met een aantal artikelen over de Utrechtse middeleeuwen. Iets minder diepe voren trok hij door het archiefwezen. Hij was onder meer redacteur van het *Nederlands Archiefblad*. Zijn opvattingen over de educatieve taak van archieven waren baanbrekend. Uiteraard leverde Eduard Struick ook zijn bijdrage aan de activiteiten van de Vereniging Oud-Utrecht. Van 1964 tot 1972 diende hij de vereniging als secretaris en van 1969 tot 1977 als redacteur van het Jaarboek. Het waren wat roerige jaren, waarin de vereniging voor de vraag werd gesteld of zij ook actie zou moeten ondernemen tegen de 'milde' variant Kuiper van het beruchte

verkeersplan Feuchtinger. Als bestuurslid stelde Struick zich op een gematigd standpunt, van hem mocht wel eens iets worden afgebroken. De bouw van Hoog Catharijne symboliseerde voor hem zelfs het begin van de wederopstanding van de oude binnenstad. In zijn bijdrage aan *Utrecht in 2005*, waarin Sociëteit De Constructieve in 1980 de speelse toekomstvisie van een aantal prominente Utrechters bundelde, liet Struick het complex overigens wel tot de grond toe afbranden.

In 1978 werd Eduard Struick getroffen door een ernstig hartinfarct, hij moest het wat kalmer aan doen en een deel van de leiding over het Gemeentearchief aan A. Graafhuis als adjunct-archivaris overlaten. Langzamerhand leerde hij deze verandering te aanvaarden en wist hij ook de positieve kanten te waarderen: meer tijd voor vrouw en kinderen en een ontdekking van de vele andere aantrekkelijke kanten van het leven. Bijvoorbeeld toneel, dat hij op niet onverdienstelijke wijze ging beoefenen als lid en medeoprichter - samen met zijn vrouw Paula - van het gezelschap De Roos.

In 1988 maakte Eduard Struick gebruik van de mogelijkheid met vervroegd pensioen te gaan. Hij lijkt daar geen moeite mee te hebben gehad. Hij wist dat het Gemeentearchief zoals veel andere archieven een herstructurering op terreinen als management, archiefbeheer en automatisering moest doormaken en dat liet hij liever aan anderen over. Het werd wat stiller om hem heen, maar - niet ongebruikelijk bij gepensioneerde archivariissen - hij bleef kind aan huis. Hij gaf cursussen,

verzorgde lezingen en leidde excursies. Het Gilde, het PUG, de Rotary en de Adelbert-vereniging profiteerden van zijn toegenomen vrije tijd.

Enkele jaren geleden werd in nauw overleg met hem besloten het inmiddels uitverkochte *Utrecht door de eeuwen heen* een opvolger te geven. Enthousiast dacht hij mee over de opzet, trad toe tot de redactie en zette zich aan het schrijven van zijn hoofdstuk over de periode 918-1304. Hij heeft dit helaas niet kunnen voltooien.

Eduard Struick had in woord en gebaar de uitstraling van de archivaris, de middelaar tussen heden en verleden van 'zijn' stad, waarvan hij nooit meer heeft willen scheiden. Een man met religieus en maatschappelijk soms onorthodoxe opvattingen, zeer geïnteresseerd in wat mensen bewoog, ook mensen van andere generaties en andere signaturen. Daarnaast kon hij lastig en eigen-gereid zijn, maar nooit zonder de charme die het weer goedmaakte. Hij is heengegaan, te vroeg, en betreurd door de velen die hem graag zagen en hoorden. Wij zullen hem missen en zijn nagedachtenis met respect eren.

Loosdrecht

Het tweede nummer van dit jaar van het tijdschrift *Tussen Vecht en Eem* is geheel gewijd aan Loosdrecht. In 1997 bestaat de Historische Kring van Loosdrecht 25 jaar en dat wordt niet alleen gevierd met dit themanummer, maar met een groot feest en de uitgave van een apart jubileumboek, waarin diverse beroemde en minder beroemde Loosdrechters over het voetlicht worden gebracht.

In dit themanummer is er ruim aandacht voor de plassen. Zo gaat A.A. Manten in op de dreigende inpoldering in de negentiende eeuw. Door de turfwinning was veel landbouwgrond verloren gegaan en de verschillende gemeenten hoopten door het aanleggen van polders 'onland' weer productief te maken. Volgens sommigen zou dat ook veel hygiënischer zijn. De opkomende recreatie na de Eerste Wereldoorlog en de groeiende behoefte aan drinkwater van de gemeente Amsterdam hebben voorkomen, dat er nu slechts uitgestrekte polders zouden zijn, waar wij gewend zijn aan watersporters en jachthavens.

Veenendaal

Behalve tabak was ook de textielindustrie voor Veenendaal van groot belang. Het meinummer van *Oud-Veenendaal* gaat in op de geschiedenis van de Scheepjeswolfabriek. G. Takken beschrijft de geschiedenis van de Scheepjeswolharmonie, die dit jaar honderd jaar bestaat. Aanleiding voor het ontstaan was de inhuldiging van koningin Wilhelmina in 1898. Bij de voorbereidingen van de feestelijkheden werd in veel gemeenten het gemis aan een

eigen muziekgezelschap ervaren. Net als elders werd in Veenendaal het initiatief genomen tot oprichting van een fanfare, met als prettige bijkomstigheid dat een Doorns muziekgezelschap net dat jaar werd opgeheven en de Veenendalers voor een zacht prijsje hun muziekinstrumenten konden overnemen. Het eerste optreden vond plaats op een snikhete septemberdag, het was letterlijk 'zweeten geblazen'. Bij het vijftigjarig bestaan werd een eigen jubileumlied gemaakt, en de komst van dirigent De Graaff, die iedere dag liet oefenen, bracht de harmonie op een hoog niveau. Regelmatig werd opgetreden bij internationale voetbalwedstrijden. In de jaren zeventig mochten ook vrouwen lid worden en ontstond er een eigen majorettekorps. Na de sluiting van de fabriek kwam de harmonie op eigen benen te staan, maar ondanks dat groeide het ledenaantal gestaag en is het nog steeds een bloeiende vereniging.

Loenen

In de *Vechtkroniek*, de uitgave van de Historische Kring Gemeente Loenen wordt ingegaan op het ambacht van de goudleermaker. In Vreeland werd in 1634 door Hans le Maire een goudleermakerij geopend. Deze Le Maire was afkomstig uit Aken en was een van de eerste goudleermakers in de noordelijke Nederlanden. Het was een kapitaalintensief bedrijf: Le Maire moest bladzilver en kalfsleer inslaan, terwijl zijn klanten vaak laat betaalden. Bij de opening van zijn eerste werkplaats in Amsterdam had hij naar huidige maatstaven omgerekend twee miljoen gulden schuld. Toch breidde zijn

klantenkring zich uit en besloot hij in Vreeland, gunstig aan het water gelegen, een tweede werkplaats te openen. Hans overleed in 1641 maar zijn weduwe zette het bedrijf voort. Zij bezat in Vreeland een woonhuis, een werkhuis en een aparte looierij. De weduwe trok zich in 1674 terug uit de goudleermakerij, maar nog tot in de negentiende eeuw bleef het huis bekend staan als de 'Goudleermaekerij'. Pas in 1914 kreeg het gebouw de minder inspirerende naam van 'Wel te Vree'. Inmiddels is daar een kapsalon gevestigd.

Schalkwijk

In *Nieuws over Oud, berichten over de historie van Schalkwijk en Tull en 't Waall* wordt de geschiedenis geschetst van de plaatselijke ijsclub Vooruit! In 1929 werd de vereniging opgericht en werd er vooral geschaatst op het Brede Water, waarschijnlijk ontstaan door het uitgraven van grond voor de spoorbaan. Daar werd 'schoon' gereden, wat minder sloeg op de zwerige bewegingen van de schaatsers, dan op hun pogingen om niet aan het einde van de baan in de opgeslagen turf terecht te komen. Wat later werd een heuse ijsbaan geopend door de burgemeester, die in zijn praatje verwees naar Julius Caesar, sindsdien de bijnaam van de man. Door woningbouw werd het terrein van de ijsbaan steeds kleiner. Mollen ondergroeven de baan, waardoor het water wegliep en in 1978 werd de baan gesloten. Pas veertien jaar later werd een nieuwe ijsbaan geopend.

Stathe aan de Vecht¹

Ofwel het gelijk van N. Van der Monde

In 1960 publiceerde Dr F. Ketner in het Jaarboek Oud-Utrecht zijn artikel 'De betekenis van vicus in de Utrechtse oorkonden'. In dit artikel behandelde hij alle vermeldingen van vici in Utrecht. Daarbij komt ook Stathe cq de vicus *Stathensi* aan bod, een befaamde handelswijk die in een bron uit 1127 in samenhang met de verplaatsing van twee jaarmarkten wordt genoemd (Oorkondenboek van het Sticht Utrecht I, nr 322). Deze wijk lag in *inferiori parte civitatis* oftewel in het meer stroomafwaarts gelegen gedeelte van de *civitatis*. Aangenomen wordt dat dit vanuit het castellum gezien moet worden, zodat het gebied tussen de Stadshuisbrug en de Bakkerbrug hiervoor in aanmerking kon komen. Dit leek te meer waarschijnlijk, omdat in dat gebied toentertijd, naast de oude markten en de Buurkerk ook de oudste huizen bekend waren. Bovendien kwam Ketner nog met een ander historisch gegeven, dat hij als volgt bracht: "Het is opmerkelijk dat deze naam (hij bedoelt Stathe) in latere bronnen vrijwel niet meer voorkomt. Slechts in één oorkonde meen ik haar te kunnen terugvinden: in 1242 gaf het kapittel van St. Marie in erfpacht twee hofsteden gelegen in het eind van de Donkerstraat versus stadium in civitate Traiectensi. Vermoedelijk hebben wij hier van doen met een verlatijnsing van Stathe; ..." In een noot voegt hij toe: "Zo is Stadium de Latijnse naam voor Stade".

Sinds dit artikel van Ketner is het als een vaststaand feit geaccepteerd dat Stathe in het gebied bij de Buurkerk gezocht moet worden. De sinds 1973 aan de gemeente

verbonden archeologen (waaronder de ondergetekende) en bouwhistorici, hebben niet nage laten dit beeld te ondersteunen en versterken. Bij een nadere beschouwing blijkt echter dat een herbezinning op zijn plaats is en dat er, met name op basis van archeologische gegevens, veel voor is te zeggen om de vicus *Stathensi* ofwel Stathe langs de oude Vechtloop te zoeken (afb.2). Hoewel het altijd moeilijk zal blijven om een historische naam aan archeologische vondsten te koppelen, lijkt dat hier wel mogelijk. De discrepantie tussen de vondst van een groot handelscentrum langs de Vecht en de tot nu toe algemeen aanvaarde theorie dat Stathe bij de Buurkerk ligt, vraagt om een oplossing. Het hier gepresenteerde artikel is dan ook bedoeld als aanzet tot een discussie over de locatie van Stathe en daarmee samenhangend een herwaardering van de omvangrijke handelsnederzetting langs de Vecht.

Stathe

Wat is er op basis van historische gegevens bekend over Stathe? Uit de eerder vermelde bron van 1127 zijn de nodige zaken te distilleren die een beschrijving geven van de vicus.

- Stathe ligt stroomafwaarts vanaf de locatie waar de oorkonde is geschreven; vermoedelijk het castellum.

- Het is een vicus waar al gedurende lange tijd vier jaarmarkten werden gehouden (dus in ieder geval in de 11de- en het begin van de 12de-eeuw; mogelijk eerder).

- Een wijk waar de huizen steviger en beter gebouwd waren en dus

geschikter voor handel (dan op de geplande nieuwe locatie).

- Een wijk die geschikter was voor de handel (dan het gebied bij de nieuw gegraven gracht).²

Langs de Vecht

Valt het gebied langs de (verdwenen) Vechtloop - hier wordt de strook Waterstraat en Lange Lauwerstraat bedoeld - wel onder de omschrijving van *in inferiori parte civitatis*?³ Als we de situatie in 1127 bekijken, lijkt dit wel mogelijk. Immers de Rijn was ter hoogte van Achter Clarenburg al lang en breed verland en het noorddeel van de Oude Gracht was reeds, mogelijk al in de 10de eeuw, gegraven. Het water dat dus langs het castellum stroomde, ging via een stukje oude Rijnloop (tot de Bakkerbrug) en via een gegraven kanaal (het noorddeel van de Oude Gracht) naar het eerder aangegeven gebied, waar de stroom in de Vecht uitmondde. (afb.2)

Was de Vecht als handelsrivier interessant genoeg om de locatie van een dergelijke belangrijke vicus te rechtvaardigen? Het is al sinds langere tijd bekend dat de Vecht een grote rol heeft gespeeld in de Utrechtse handel. Uit diverse historische bronnen blijkt dat de handel van de wijk Stathe vooral op de bovenloop van de Rijn en het Fries/Scandinavische gebied, via de Vecht, gericht was. Handel via de benedenloop van de Rijn, naar Engeland en Vlaanderen, speelde voor 1127 geen rol van betekenis. Daarnaast is één van Neerlands archeologische toppers: 'Het Utrechts schip' in een verlandde bocht van de Vecht gevonden. Deze in 1930 aange-

afb. 3
De fundering van een tufstenen gebouw dat uit het begin van de 12de eeuw (mogelijk eerder) dateert.

Het is het enige stenen gebouw uit die periode in Utrecht dat met handel geassocieerd kan worden. Dit gebouw lag een tiental meters ten noorden van de Waterstraat, langs de huidige Jan Meijenstraat. (Fotodienst Gemeente Utrecht)

troffen boot dateert waarschijnlijk uit het begin van de 11de eeuw, de tijd waarin Stathe gefunctioneerd moet hebben. Kortom de rol van de Vecht is nauwelijks omstreden. Dit te meer omdat de benedenloop van de (Oude) Rijn al ruim voor de 10de eeuw verland moet zijn geweest en dus geen verbindingsweg meer vormde.

Wat zijn nu de specifieke aanwijzingen om de handelswijk langs de Vecht (Waterstraat-Lange Lauwerstraat) te plaatsen? Eenvoudig samengevat, kan er geconstateerd worden dat nergens in Nederland een laat 10de-12de-eeuwse nederzetting, geassocieerd met handel is gevonden die van vergelijkbare omvang is als wat in Utrecht langs de Vecht is aangetroffen. Natuurlijk zegt dit niet alles, immers in de voormalige Wijk-C

is veel opgegraven, terwijl het in Tiel (de recente vondsten aldaar zijn hier niet inbegrepen), Deventer, Stavoren etc. om kleinere opgravingen gaat en er dus nog veel verscholen kan liggen. Maar hoewel het complex aan vondsten langs de Vecht indrukwekkend is, moet toch worden bedacht dat ook hier door de omstandigheden zeker het nodige zal zijn gemist. Daarbij komt dat in de genoemde strook geen enkele opgraving is uitgevoerd zonder dat er structurele vondsten uit de 11de en 12de eeuw zijn gedaan.

Absoluut onovertroffen is de vondst van twee schepen langs de Waterstraat (afb. 1, zie omslag). Deze werden beiden bij de opgravingen/ontgrondingen t.b.v. de bouw van de Kamer van Koophandel gevonden. Ondertussen weten we dat deze schepen in de 10de en 11de eeuw gedateerd

moeten worden. Een stukje van een derde bootje werd gevonden in een dichtgegooid sloot aan de Lange Lauwerstraat (hoek Korte Lauwerstraat). Ook dit fragment moet van de 12de eeuw of eerder zijn. Tevens is bij die opgraving een houten gebouw, mogelijk 12de-eeuws, aangetroffen.

In 1934, de jaren veertig en 1979-1981 werden langs de Waterstraat schoevingen gevonden die een opschuivende oever lieten zien en die het, mede in vergelijking tot andere plaatsen, aannemelijk maakten dat hier sprake is geweest van een handelsnederzetting uit de besproken periode. Daarnaast vormt het vele, deels vrijwel complete, importaardewerk een aanwijzing voor de nabijheid van een handelslocatie.

Verder is langs de Waterstraat een fundering van een tufstenen gebouw gevonden (afb. 3). Hoewel een exacte datering ontbreekt, is dit het enige stenen gebouw in Utrecht dat in de vroege 12de eeuw (of eerder) is te dateren en dat met (particuliere) burgerlijke activiteiten verbonden kan worden. Het is goed mogelijk dat het hier om een (handels)huis gaat. Tijdens de campagne van 1979-1981 zijn ook de resten van een houten gebouw uit de 10de-12de eeuw aangetroffen. Zeer recent (augustus 1996) is er bij de Waterstraat/Jacobikerk ook weer een zware paal van een constructie tevoorschijn gekomen die ergens in de 10de-12de eeuw thuis hoort.

In 1985 werd er langs de Lange Lauwerstraat een vroeg 11de-eeuws houten gebouw gevonden, dat aan het eind van de 11de eeuw hersteld of vernieuwd is. Aardewerk in een dichtgegooid oudere sloot en iets jongere vloerniveau's maken een bebouwing/gebruik tussen de late 10de en het midden van de 12de eeuw aannemelijk. Eerder, in 1981, werden veel verder westelijk aan de Waterstraat ook al resten van een huis uit de 'goede' periode vrijgelegd.

Stathe aan de Vecht¹

Ofwel het gelijk van N. Van der Monde

Aan het eind van deze opsomming van de belangrijkste vondsten kan opgemerkt worden dat bij in de buurt gelegen opgravingen (zuidelijk langs de Waterstraat) met name enkele sloten en afvalkuilen uit de 11de en 12de eeuw tevoorschijn kwamen.

Samenvattend kan er geconstateerd worden dat de bewoningsporen zich vooral op de oude oeverwal langs de Vecht en ook wel - het tuftstenen gebouw - boven de eerste verlandingsfase van die rivier bevinden. In de - verschuivende - Vechtloop liggen vooral de schoeiingen en schepen, terwijl zuidelijk van de oeverwal een spaarzaam benut 'kom'gebied is aangetroffen. (afb.2)

Zoals al gezegd wijst dit alles op een groot (handels)activiteiten-gebied uit de periode 975-1175 dat niet te vergelijken is met elders in Nederland aangetroffen handelslocaties uit die periode. Langs de oude Vechtloop ligt dan ook een langgerekt gebied dat geschikt was voor de handel en waar, zeker in eerste instantie, - een deel van - de haven als 'gestade haven' (waar de boten op de oever werden getrokken) dienst kan hebben gedaan. Daar stonden stevige gebouwen voor de handel, daar was ruimte voor wonen en werk en daar ook bleef ruimte genoeg over voor jaarmarkten. Gezien de vondsten heeft dit alles daar ook daadwerkelijk plaatsgevonden, en wel in de periode dat Stathe met zekerheid gefunctioneerd heeft!

Langs de dode Rijn-arm

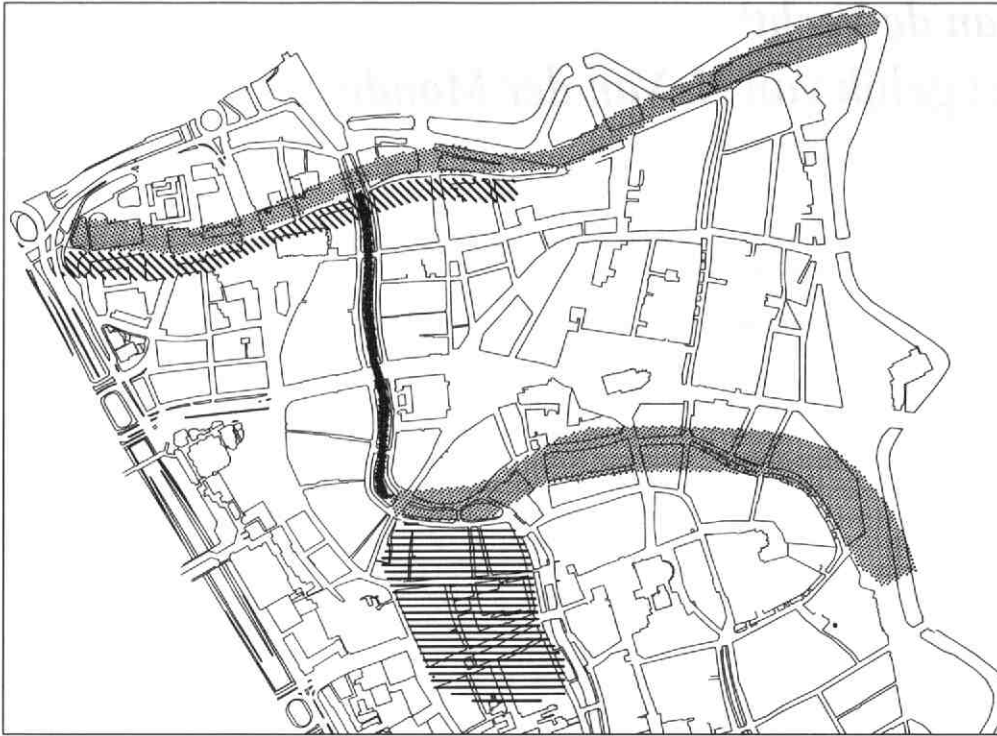
Waarom zoekt men dan toch altijd de *vicus Stathensi* in het gebied bij de Buurkerk? Toen Ketner in 1960 zijn theorie lan-

ceerde waren er nog weinig archeologische gegevens voorhanden. Zijn gedachte om *versus stadium* aan 'Stathe' te relateren was dan ook zeer aannemelijk. Nu weten de meeste onderzoekers wel dat het gelijkstellen van de twee namen (Stathe=Stadium) uit de verschillende bronnen een interpretatie is die zeer wel onjuist kan zijn, maar van een tweede nevenconsequentie van deze interpretatie lijkt niemand, behalve Ketner, zich bewust te zijn geweest. Door dit verband tussen de twee bronnen te leggen wordt er feitelijk ook gezegd dat het Stathe uit 1127 in 1242 nog bestaat en dus in het latere stadscentrum gecontinueerd wordt. Dit nu lijkt aanvechtbaar. Feitelijk gezien weten we, op basis van historische gegevens, namelijk niet met zekerheid of Stathe na 1127 nog bestaan heeft! Als Stathe gezocht wordt moet dus gekeken worden naar vondsten van vóór 1127. Als op de locatie waar deze vondsten gedaan worden na die tijd nog steeds activiteiten plaatsvinden, dan mag het bestaan van Stathe 'opgerekt' worden naar recenter tijden. Voorheen is er bij voortdurend omgekeerd geredeneerd; er waren 13de-eeuwse (en jongere) gebouwen, dus de oudere zouden er ook wel zijn geweest.

Bij het lokaliseren van Stathe rondom de Buurkerk werd, als het gaat om archeologische en bouwhistorische vondsten, veelal verwezen naar gebouwen, funderingen, putten, houtconstructie's etc. van eind 12de of begin 13de eeuw. Vondsten die in de periode tussen circa 1000 en 1150 zijn te plaatsen bestaan er nauwelijks. Te noemen vallen hooguit een waterput bij de Boterstraat en mogelijk wat houten palen onder

de Hema. Deze laatste worden veelal, onbeargumenteerd, als 11de/12de-eeuws aangehaald, maar staan in het opgravingsverslag als eind 12de-eeuws gedateerd. Vloeren, paalgaten en tonputten, laat staan schoeiingen, schepen of stenen huizen uit de periode vóór 1150 ontbreken ten enenmale!

Dat is natuurlijk een magere indicatie voor een locatie van Utrechts fameuze handelswijk, zeker als dit afgezet wordt tegen de overvloed aan vondsten langs de oude Vechtloop. Dit gebrek aan archeologische gegevens in het stadscentrum wordt vaak geweten aan de beperkte archeologische waarnemingsmogelijkheden in de binnenstad. Langzamerhand heeft daar echter een redelijk aantal kleine waarnemingen en onderzoeken plaatsgevonden, dat telkens niets opleverde. Nu zal er voor de kelders weliswaar veel vergraven zijn, maar onder de keldervloeren, tussen de kelders, bij de Hema-opgraving en bij de recente onderzoeken in de Donkerstraat en op het Buurkerkhof, is niets maar dan ook niets gevonden dat de locatie van de wijk Stathe alhier kan rechtvaardigen.⁴ Het is tekenend dat als er plaatjes worden afgebeeld van de 10de tot 12de-eeuwse handel in Utrecht er altijd afbeeldingen van de zone langs de Vecht worden gebruikt; ook als het erom gaat om Stathe (in het centrum) te beschrijven. Voorwaar de archeologie als leverancier van plaatjes voor de geschiedenis! De enige waarneming in het stadscentrum die wel verband kan houden met de rivierhandel, is de vondst van een van nature schuin aflopende oever. Deze onder de huidige HEMA gevonden

afb. 2
 Plattegrond van de noordelijke helft van de binnenstad. Daarin zijn de rivierlopen zoals die vermoedelijk in de 10de/12de eeuw gelegen hebben met licht grijs aangegeven en is de gegraven 'oude gracht' zwart weergegeven. Langs de Vecht is de zone waarin en waarlangs de vondsten van de vicus Stathe zijn gedaan schuin gearceerd; de werkelijke vicus kan dus uitgestrekter zijn geweest. Het gebied waar Stathe altijd vermoed maar nooit gevonden is heeft een horizontale arcering. De loop van de Vecht is hier overigens in zijn 'uitgangspositie' aangegeven, in werkelijkheid is deze rivier deels naar het noorden opgeschoven.
 Tekening: C. van Rooijen

oeverzone kan als 'gestade haven', een natuurlijke haven waar de schepen aan land werden getrokken, dienst hebben gedaan. De vermelding van *stadium* uit 1242 kan zeer wel aan deze locatie gerelateerd worden. Gezien alle activiteiten vanaf circa 1175 in dit gebied (het huidige winkelgebied), is dit zelfs waarschijnlijk. Let wel; niet over de periode vóór 1127 en iets later!

Het is op archeologische en bouw-historische gronden beslist niet mogelijk om te stellen dat de belangrijke handelswijk Stathe (er zijn immers vier 'internationaal' belangrijke jaarmarkten) daar lag waar niets is gevonden, terwijl daar waar Neerlands grootste handelscomplex van tussen 975 en 1175 is opgegraven niets of nauwelijks iets van belang zou zijn geweest.

De archeologische gegevens staan dus haaks op de tot nu toe getroffen interpretaties van de twee historische bronnen. Als die bronnen echter anders bekeken worden, wat gezien de inhoud

geen probleem is, dan zijn alle gegevens eenvoudig op één lijn te krijgen. Als Stathe in de zone langs de Lange Lauwerstraat - Waterstraat wordt geplaatst is de discrepantie verdwenen. De bron uit 1242 slaat misschien wel op een 'gestade haven', maar dan wel in een latere periode en op een andere locatie.

Van de Vecht naar het nieuwe centrum

Zoals al eerder vermeld lijkt Ketner de enige te zijn die de dubbele consequentie van zijn interpretatie van de bron uit 1242 inziet, zowel ten aanzien van de locatie als van de datering. Hij meldt dat de naam Stathe na 1127 niet meer voorkomt. Dit laatste is op zich al vreemd als gedacht wordt aan alle bronnen die er zijn over de huizen en percelen in het gebied waar Stathe altijd gezocht wordt. Minder vreemd wordt dit, als er vanuit gegaan wordt dat de handel zich verplaatst heeft en daarmee ook het economisch zwaartepunt. De historische bronnen zullen deze

verschuiving gevolgd hebben, waardoor Stathe automatisch uit het archief verdwijnt.

Gezien alle vondsten in het gebied van Stathe (langs de Vecht) heeft de handel hier tussen circa 975 en 1175 gefloreerd. Ergens aan het eind van de 12de eeuw verdwijnen de (handels)activiteiten uit dit gebied en worden hier uit de 13de eeuw dan ook minder en andersoortige vondsten gedaan. Het tufstenen gebouw(huis) lijkt door de vertrekkende handellieden, mogelijk binnen 50 jaar na de bouw ervan, te zijn ingepakt en meegenomen en ook de eerst volgende bewoningsfase boven de 11de- en 12de-eeuwse houten huizen aan de Lange Lauwerstraat stamt pas van rond 1400. Dergelijke ontwikkelingen in de bewoningsgeschiedenis lijken zich in het gehele gebied van Stathe (langs de Vecht) voor te hebben gedaan.

Er kunnen twee mogelijke oorzaken voor het verdwijnen van de handel langs de Vecht genoemd worden. Ten eerste zijn er bewijzen

Stathe aan de Vecht¹

Ofwel het gelijk van N. Van der Monde

dat de rivier(bocht) aan het eind van de 12de eeuw verland is. Dat blijkt o.a. uit het feit dat in het rivierzand, ongeveer onder de huidige Oranjestraat rond de 0 NAP, een penning van bisschop Herman van Hoorne (1150-1156) is gevonden. Dit muntje geeft, samen met wat midden 12de-eeuws aardewerk, het einde aan van de snelle verzanding. Gezien de hierop volgende kleiiger sedimenten, vondt de rest van de verlanding in rustiger water plaats. Het definitieve verlanden van de riviergeul moet dus na 1150, maar gezien restanten van o.a. een boerderij en sloten op die afzettingen, vóór de 13de eeuw hebben plaatsgevonden. Mogelijk dat het snelle verzanden samenhangt met de grote overstromingen van 1170 en vondt daarna de rustige sedimentatie plaats.

Een tweede reden voor het verdwijnen van de vicus langs de Vecht is dat de lange afstandshandel aan het eind van de 12de eeuw inzakte en veranderde van aanzien. Waar tot in de 12de eeuw sprake was van lange afstandshandel (door de mercatores), lijkt na die tijd vooral van import en kleinhandel sprake te zijn. De handelaren worden meer kleinhandelaren (mercenariorum), en de nijverheid komt gestadig toe ontwikkeling. Dat de handel in Utrecht zich kan handhaven lijkt voor een belangrijk deel toe te schrijven aan de 'spin-off' van het kerkelijk centrum.

Was alleen de haven van Stathe verland, dan hadden de handelslieden deze vanuit economische overwegingen wel uitgediept of iets verplaatst. Als alleen de aard van de handel veranderd was, dan had de latere bewoning/handel zich wel in het Stathe-

gebied gecontinueerd, waar immers aanvoer en infrastructuur geregeld waren.

Omdat beide fenomenen min of meer gelijktijdig plaatsvonden, lag het verplaatsen van de 'haven' het meest voor de hand. Langs de oude Rijnloop en de *novum fossatum* in de stad was ruimte genoeg voor havenactiviteiten en de bouw van koopmanswoningen. Bovendien bevond men zich daar dichtbij het kerkelijke centrum dat met alle kapitels de grote afnemer was van al het materiaal. Verder was het zo dat de voor 1122 gegraven zuidelijke Oude Gracht en de verbinding met de Rijn via de Doorslag, de nieuwe locatie ook aantrekkelijker maakte. De *novum fossatum* opende daarmee nieuwe mogelijkheden voor de handelaren, die nu een verbinding met onder andere Holland en Zeeland kregen.

Dat deze verplaatsing van de haven met name na 1170 (de overstromingen) heeft plaatsgevonden, is niet alleen aannemelijk te maken aan de hand van de verzande haven in de *vicus Stathensi* en de datering van de bouwwerken in het latere centrum, maar ook aan de hand van ophogingslagen in de stad. In het gebied tussen de Jans-, de Dom- en Salvator- en de Maria-immuniteit is het hele stadsgebied opgehoogd. De onderliggende ophogingspakketten bestaan vooral uit veen en mestlagen die deels in de 12de en 13de eeuw gedateerd kunnen worden. Het lijkt erop dat men massaal veen uit de ontginningsgebieden buiten de stad heeft gebruikt voor het opheugen van het maaiveld. De immuniteiten, waar de oudste huizen en kerken staan, zijn niet opgehoogd.

Blijkbaar heeft de overstroming in 1170 een schok veroorzaakt en heeft men, toen men toch ging verhuizen, besloten om eerst het nieuwe woongebied op te hogen. Alle opgegraven laat 12de-eeuwse of jongere bouwwerken liggen op deze (veen)ophogingen, terwijl van de nu nog bestaande gebouwen het oudste vloerniveau ook op die hoogte ligt. De immuniteiten, die al eerder bebouwd waren en waar het water ook wel zal zijn gekomen, zijn vanwege de bestaande gebouwen niet opgehoogd. De ophogingen zijn mede de oorzaak van het hoogteverschil tussen b.v. de Zadelstraat en de Mariaplaats cq De Gaard. Ook de verlaten wijk Stathe is niet opgehoogd, de handelaren zijn vertrokken en als er al lieden achterbleven, dan hadden die niet de mogelijkheid om zich beter te beschermen.

Het is denkbaar dat de bisschop (en de rest van de kerkelijke instellingen) zich heeft ingezet om het veen, uit de ontginningsgebieden die in kerkelijke handen waren, naar het stadscentrum te verplaatsen. Ook voor hen was de verplaatsing van het handel en nijverheidscentrum aantrekkelijk. De belangstelling hiervoor uit de geestelijke hoek was al in 1127 gebleken, toen heeft de bisschop namelijk gepoogd om twee van de jaarmarkten te verplaatsen vanuit Stathe naar de *novum fossatum*. Dat was toen vanwege de weerstand van de handelaren mislukt, nu kreeg de bisschop wel zijn zin en kwam de handel nog meer binnen zijn invloed.

Problemen en losse flodders

Het zal duidelijk zijn dat het, gezien de hiervoor gevolgde redevanatie, onhoudbaar is om Stathe in

het gebied rond de Buurkerk te situeren. Stathe, op basis van de historische bron gedateerd vóór 1127 en met behulp van archeologische materiaal geplaatst tussen circa 975 en 1175, heeft langs de Vecht gelegen!

Doordat Stathe de afgelopen 36 jaar wel rond de Buurkerk is gezocht, zijn er natuurlijk de nodige interpretaties, theorieën etc. ontwikkeld op basis van een uitgangspunt dat in het geheel niet zeker is.

Zo is er gezegd dat de Maria-immuniteit, de westelijke punt van het kerkenkruis, zover westelijk ligt omdat Stathe tussen de immuniteiten van de Dom en Sinte Marie lag. Als het 11de-eeuwse 'kruisbeeld' wordt bekeken, blijkt dit echter niet gelijk-armig te zijn zoals in de voorgaande redenatie wordt verondersteld, en dus past de locatie van de Mariakerk juist uitstekend in het kerkenkruis.

Ook heeft Ketner in 1960 het begrip vicus in de 13de en 14de eeuw wel heel eenvoudig met 'steeg' of 'straat' vertaald in plaats van met 'wijk' (wat hij voor de vicus *Stathensi* in 1127 nog wel doet). In zijn gedachtingang omtrent de locatie van Stathe is dit niet geheel onlogisch, omdat hij anders met de vermelding uit 1260 van de *Ecclesiam Civilem* in de *novo vico mercenariorum* niet uit de voeten kwam.⁵ Volgens de nu gevolgde argumentatie is deze nieuwe wijk voor de (klein)handlaren niet de Massegast of de Hekelsteeg, maar een veel groter gebied in het huidige stadscentrum. De in de bron uit 1260 impliciet genoemde oude handelswijk was de langs de Vecht gelegen vicus *Stathensi*.

Bijna aan het eind van dit schrijven volgt nog een rare gedachtesprong: is het toeval dat de bisschop in 1127 de Maria- en de Maartens-markt vanuit Stathe (aan de Vecht) wil verplaatsen, terwijl de Jans- en de Paasmarkt daar blijven? De hier gevolgde theorie omtrent de locaties volgend, blijft in het geval van die marktverplaatsingen de Jansmarkt dan bij de St Jan in de buurt, terwijl de Maria- en de Maartensmarkt dichterbij de desbetreffende immuniteiten komen te liggen.

Hoewel hiervoor nog niet ter sprake gebracht, is een groot deel van de hier gevolgde gedachtenvlucht in gang gezet door de onvolprezen Nicolaas van der Monde. Hij legde reeds in 1844 een verband tussen een oude verzande rivierloop, handel en oude Utrechtse geslachten die langs de Waterstraat bezittingen hadden. Ook vermeldt hij daar, naast andere steegjes, nog het Wijnpoortje. Het zou interessant zijn om te bekijken of de door hem genoemde families inderdaad aan vroege Utrechtse handlaren (via het wantsnijdersgilde?) zijn te koppelen en of het Wijnpoortje mogelijk een oude oorsprong heeft en in relatie met de wijnhandel is te brengen.

Het zou Van der Monde zeker plezier doen als hij wist dat de door hem in de 19de eeuw gedane waarnemingen en conclusies nu aanleiding zijn (geweest) voor een herbezinning op de locatie van Stathe.

1. De meeste gebruikte gegevens in dit artikel komen uit de diverse Archeologische en Bouwhistorische kronieken, van nog lopend onderzoek en uit publicaties van: K. van Vliet; *Markt in middeleeuws Utrecht en Middeleeuws Utrecht; een markt in ontwikkeling*, van H.L. de Groot; *Schoeiingen, scherven en schepen, Rijn en Vecht in Utrecht in de 11de en 12de eeuw*.
2. De nieuw gegraven gracht is, naar algemeen wordt aangenomen, het zuiddeel van de Oude Gracht. Het noorddeel van de oude gracht wordt als oudste deel (10de-eeuws?) gezien.
3. Waarom was deze omschrijving van de locatie nodig als Stathe, zoals algemeen wordt aangenomen, vrijwel tegen het castellum aanlag?
4. Ook sporen van een alles verwoestende overstroming, die ook wel als oorzaak voor het ontbreken van gegevens wordt aangevoerd, zijn hier nooit gevonden.
5. Bij de verklaring van vicus in de 13de en 14de eeuw, lijkt allereerst de vraag gerechtvaardigd: wat is een vicus? Het lijkt niet onlogisch dit als 'wijk' te vertalen, waarbij een wijk soms niet meer zal zijn geweest dan een straat met wat huizen, maar wel degelijk groter kon zijn. Daar waar Ketner in een vicus-vermelding een steeg of straat meent te herkennen, is het meestal logischer om de term met 'wijk' i.p.v. 'straat' te vertalen. b.v. 'in fini vici dicti Tollenstege'. Zie voor een uitgebreide beschouwing over het begrip Wik: L. Schütte, *Wik, Eine Siedlungsbezeichnung in Historischen und Sprachlichen Bezügen*, Köln 1976.

Een händig boekje

De dialecten hebben het tij mee. In verschillende provincies wordt gestreefd naar officiële erkenning. In de provincie Limburg werd deze onlangs toegekend. Een verhaal apart vormen de zogenaamde stadsdialecten, waarvan het stads-Utrechts er één is.

Stadsdialecten gaan, meer dan de 'plattelandsdialecten', gebukt onder het imago de taal van het gewone, ietwat 'a-sociale' volk te zijn. Vanuit de elite is er altijd op neergekeken. Als je solliciteert naar een beetje redelijke baan dan is het nog steeds verstandig om niet al te plat Utrechts te praten. In Zeeland heeft de Commissaris van de Koningin onlangs voorgesteld om in de Provinciale Staten voortaan het Zeeuwse dialect te hanteren. Ze zijn daar trots op hun taal. In de Utrechtse gemeenteraad zie ik iets dergelijks voorlopig niet gebeuren, al heeft de gemeente wel enkele promotiecampagnes achter de rug waarin stadsplat gebruikt werd ('Utrech, staodsie waar').

Alle misprijzende opmerkingen vanuit de elite ten spijt, is het toch vanuit deze groep dat de reddingsoperaties worden ondernomen. Voor hen is het stadsplat iets exotisch, waard om te boek te stellen. Wat je ook van de heren Scholtmeijer en Martens van Vliet (nomen est omen) kunt zeggen, *niet* dat ze alomstig zijn uit de achterbuurten van Utrecht. Martens van Vliet is in Utrecht geen onbekende, op vergaderingen van de Vereniging Oud-Utrecht laat hij regelmatig van zich horen en hij publiceerde al eens in dit tijdschrift. Scholtmeijer is als dialectoloog verbonden aan het

Amsterdamse P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde. Hij woont in Utrecht en publiceerde eerder het *Zuidutrechts Woordenboek. Dialecten en volksleven in Kromme-Rijnstreek en Lopikerwaard* (Utrecht 1993). Samen stelden zij nu een stads-Utrechts woordenboekje samen, waarvan de eerste oplage van 1500 exemplaren al binnen twee weken uitverkocht was.

Dialecten zijn, bijna per definitie, spreektaal waarover schriftelijk niets is vastgelegd. Een woordenboek behoort dan ook tot de eerste desiderata. Het initiatief voor het Utrechtse woordenboek lag bij Martens van Vliet. Hij maakte gebruik van een drietal interviewprojecten: in Wijk C (door het Volksbuurtmuseum), de Kovelaarstraat (een project onder leiding van G.H. Jansen) en Sterrenwijk (M.E.H. Schouten). Hij vulde deze gegevens aan met door hem zelf verzamelde woorden. Scholtmeijer schreef een uiterst leesbare en interessante inleiding waarin hij de klank- en vormleer van het stads-Utrechts uiteenzet. Ook gaat hij kort in op de geschiedenis van het Utrechtse dialectonderzoek, die teruggaat tot meer dan een eeuw geleden toen Johan Winkler zijn *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon* publiceerde, met daarin ook aandacht voor het Utrechtse dialect.

Bij een dialectwoordenboek als dit zijn er altijd twee grote dilemma's: welke woorden moeten worden opgenomen en in welke spelling. Wat betreft het eerste moet dit woordenboek vooral gezien worden als een eerste aanzet. De omvang van de negentig pagina's tellende woordenlijst duidt er al op dat er niet naar volledig-

heid is gestreefd, zo dit al mogelijk is. Maar het eerste begin is er in ieder geval. Voor de gehanteerde spelling moest een compromis gevonden worden. Het fonetische schrift moet natuurlijk zo veel mogelijk de werkelijkheid benaderen maar tegelijkertijd niet teveel afbreuk doen aan de leesbaarheid. De gebruikers van het woordenboek zijn immers standaard nederlands als schrijftaal gewend, fonetisch schrift kan dan heel vermoeiend zijn. De gekozen oplossing is per definitie een compromis die zich in de praktijk zal moeten bewijzen. Het boekje is verrijkt met een kleine twintig prachtige foto's van 'volkse' tafereeltjes.

B.J. Martens van Vliet & H. Scholtmeijer,
De vollekstaal van de stad Utrech.
Woordenlijst met gezegdes, uitdrukkingen en zinsneden, opgeschreven in de Stad-Utrechtse uitspraak, Utrecht 1996,
uitgave van de SPOU.

Een glasfragment uit Vechten

Onder de vele vondsten, die in de loop van de tijd te Vechten aan het licht kwamen, bevinden zich ook enkele glasfragmenten. Veel ervan waren toevalsvondsten, daarnaast werden er ook tijdens opgravingen gevonden. Hun aantal is, vergeleken met bijvoorbeeld aardewerk, niet groot.

Sommige fragmenten waren afkomstig van fijn tafelglas of ook van wellicht kostbare voorwerpen¹, veel is echter gewoon gebruiksglas geweest, zoals bijvoorbeeld prismatisch gevormde potjes en kannen, die door hun vorm geschikt waren voor vervoer in kisten of ook voor het opbergen in de woning².

In de provincies dragen deze kannen vaak een bodemstempel in relief, dit kan variëren tussen combinaties van concentrische ringen al of niet samen met andere ornamentjes en stempels met daarbij een aantal letters of soms een naam. Welke naam of namen achter de letters schuil gaan is nog onbekend, mogelijk betreft het de naam van de eigenaars van het glasbedrijf.

Wanneer een volledige naam voorkomt zou gedacht kunnen worden aan de inhoud³, waarschijnlijker echter is ook hier aan de eigenaar te denken - naar analogie van een stempel dat bekend is van een rechthoekige amfoor uit Aquileia, waarop vermeld staat dat Sentia Secunda te Aquileia glas maakte. Dat zal wel betekenen, dat zij eigenares was en dat haar slaven of slaaf voor de vervaardiging van het glaswerk zorgden⁴.

Een enkele maal is de eigenaam aangevuld met de letters OF (of,

in geval men vergat ze in de glasvorm in spiegelbeeld te zetten) FO. Dit zal moeten worden aangevuld tot 'Officina', een uit terra sigillata bekende aanduiding van het bedrijf, waarvan de persoon in kwestie eigenaar was. Tijdens de opgraving te Vechten in 1920 werd een fragment van een prisma-kan gevonden, waarop nog een deel van een aantal concentrische ringen te zien is, een nop in de hoek en aan weerszijden van deze nop de letters FO (afb.) Het fragment vertoont grote gelijkenis met een groter stuk, dat te Nijmegen werd opgegraven⁵ en waar te lezen is: ZENONIS FO. Kisa vermeldt een uit Keulen afkomstig deel van een soortgelijke stempel: ZE|JNIS FO, een nop is afgebeeld, of er ook ringen aanwezig waren is niet bekend⁶. Mogelijk was ook dit een identiek stempel. Een kan van kleiner formaat uit Xanten heeft eveneens een stempel van Zeno⁷.

De naam is Grieks, Zeno zal vermoedelijk uit het Grieksprekende deel van het Romeinse rijk afkomstig zijn geweest. Misschien was hij een vrijgelatene, die een eigen bedrijfje had opgezet. Dat bedrijf zal waarschijnlijk in Keulen geweest zijn, waar in de Romeinse tijd veel glas is vervaardigd. Vandaar werd het ook naar de omgeving uitgevoerd, onder meer naar de vestingen langs de Rijn.

Over de vondstomstandigheden van de Vechtense scherf is weinig bekend, de opgravingsleuf (1920, grep 4) lag midden in het castellum, maar over de diepte waarop dit vondstnummer gevonden werd is niets vermeld.

De overige vondsten dateren voor een groot deel uit de 1e eeuw, enkele zijn tweede-eeuws. Het Nijmeegse fragment is afkomstig uit de castra en het zal waarschijnlijk tussen circa 70 en 105 gedateerd kunnen worden.

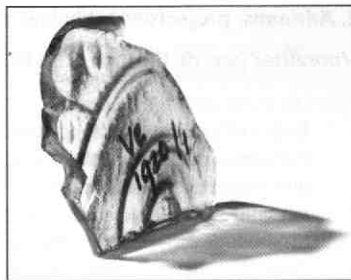

Foto: Gemeente Archief Utrecht

1. Zie bijvoorbeeld: C. Isings, 'Millifiori. Floral and Striped Mosaic Glass from Vechten'. *BaBesch.* 57, 1982, 208-212. Kostbaar is waarschijnlijk: een slangdraadfragment: C. Isings, 'Slangdraadglas uit Vechten', *Westerheem* 28, 1979, p.209.
2. Geneviève Sennequier, *Verrerie dépaque romaine retrouvée en Haute-Normandie*. Diss. Tours 1993, p. 73. C. Isings, *In het glas gekeken* (Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van gewoon lector in de Romeinse Archeologie en het Romeinse glas in het bijzonder op donderdag 13 november 1972), p. 16.
3. Zo bijvoorbeeld een parfumflesje, waarvoor deze suggestie werd gegeven: L.J.A.M. van den Hurk, 'The Tumuli from the Roman Period of Esch, Province of North Brabant, II', *Ber. ROB* 25, 1975, p.81.
4. Zie: Victorine von Gonzenbach, *Reconsigne van: M.C. Calvi, I vetri Romani di Aquileia, Aquileia 1968, in Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte* 56, 1971, p.271.
5. Publicatie in voorbereiding
6. A. Kisa, *Das Glas im Altertum* Leipzig 1908, III, p. 499, 102
7. Dorothy Charlesworth, 'The Xanten Glass', *Beiträge zur Archäologie des römischen Rheinlands* 4 (Rheinische Ausgrabungen, Band 23), 1984, p. 296, pl. 196, 1 en 108, 3.

C. Isings

Van de aktiviteitencommissie

Discussie-avond 27 mei

Mag je hoger bouwen dan de Dom? Deze vraag was inzet van de discussie-avond die Oud-Utrecht organiseerde samen met de Stichting Restauratiefonds Gertrudiskapel. De inleiders waren mevrouw drs E. Leenheer-Wessel, kunsthistorica en beleidsmedewerkster monumenten voor de Provincie Utrecht en mevrouw H.E. (Riek) Bakker, de stedenbouwkundige van Utrecht. Het forum bestond behalve uit beide inleiders uit: de heer mr C.H.M. van Steenhoven, directeur van DTZ-Zadelhoff makelaars; de heer ir J.M. Sluijmer, architect en medewerker van de Adviescommissie voor Welstand en Monumenten; en de heer ir A.P.M. Adriaans, projectontwikkelaar en bestuurslid van de Stichting Hoogbouw. Voorzitter was de heer mr B.E.J.M. Tomlow van Tomlow Advocaten.

In de zaal zaten meer dan honderd mensen, waarvan een aantal graag met het forum van gedachten wilde wisselen over de vraag of je hoger mag bouwen dan de Dom. Dat het een moeilijke en eigenlijk onbeantwoordbare vraag is, bleek al gauw. Want waar praat je over: over de Dom zelf of over die 'andere toren'? Of over vernieuwing versus behoud in het algemeen? En als je het hebt over die 'andere toren': kan die dan concurreren met de Dom? En als je over de Dom praat: die was destijds toch ook nieuw en ongehoord hoog? Waarom geen 'Piek van Riek' maar wel een 'Piek van de bisschop'?

Forum en publiek kwamen er niet uit maar dat had waarschijnlijk ook niemand verwacht. De avond moest een bijdrage leveren aan de meningsvorming over een kwestie, die vele Utrechters tot in het diepst van hun Utrechtse ziel raakt. Dat doel is bereikt. Om iedereen die er niet was in de gelegenheid te stellen kennis te nemen van hetgeen er naar voren is gebracht, volgt hier een verslag van de avond.

De heer Tomlow beet het spits af met de opmerking dat er op dit moment in Kuala Lumpur een gebouw wordt neergezet van vierhonderdvijftig meter hoogte. "De toren waar hier sprake van is doet honderdveertig meter." Hij zei dit 'voor de beeldvorming' en zette daarmee meteen twee belangrijke lijnen uit: ten eerste de telkens terugkerende verleiding bij voorstanders van hoogbouw om vergelijkingen te maken met geslaagde voorbeelden elders, van Rockefeller Centre in New York tot Singapore en Maleisië, wat onmiddellijk protesten opriep bij tegenstanders die stelden dat Utrecht geen Rotterdam is (om het wat dichterbij huis te houden). Ten tweede maakte Tomlow hiermee duidelijk dat hijzelf gerekend kon worden tot het kamp der voorstanders en dat was eigenlijk wel jammer, want van een voorzitter moet je neutraliteit kunnen verwachten. Mevrouw Leenheer legde in haar inleiding de nadruk op de symbolische functie die de Dom heeft als natuurlijk hoogtepunt van Utrecht en de wijde omgeving. De toren is een baken en dat moet zo blijven. Een andere,

veel te hoge toren, zal de aanblik van Utrecht 'verruineren'. Dat dit een moeilijk punt is bleek later tijdens de discussie. Een voorstander van hoogbouw vroeg of de Domtoren dan zo zwak was, dat hij die concurrentie niet aan zou kunnen. Iemand anders zei dat het niet om het gebouw gaat, maar om de omgeving. "Ik snap niet dat dat niet begrepen wordt. De Dom concurreert helemaal nergens mee en niks kan concurreren met de Dom maar wat er verloren gaat is dat beeld van die toren dat stadsbepalend is."

We moeten ons trouwens niet blind staren op die ene hoogbouw-toren, waarschuwde mevrouw Leenheer: er zijn namelijk nog drieëndertig torens van zestig meter of hoger gepland: een donderwolk van torens, een Singapore aan de (weer geopende) stadssingel!

Los van al deze meer 'emotionele bezwaren' zijn er nog de technische nadelen van hoogbouw: de windhinder, de schaduwzones en het aantrekken van grote verkeersstromen. Bovendien moet je bij zo'n hoog gebouw de grond zeer diep bemalen waardoor het grondwaterpeil zozeer daalt, dat historische panden zullen verzakken en scheuren.

Mevrouw Bakker begon haar inleiding met te zeggen dat ze zich in het hol van de leeuw voelde en dat bleek ook wel uit de manier waarop zij zich presenteerde. Keer op keer gebruikte zij woorden als 'oprecht', 'open' en 'zorgvuldig'. Op alle mogelijke manieren probeerde ze duidelijk te maken dat ze werkelijk probeert om Utrecht iets moois te geven: een "ranke, slanke, gevoelige toren", en een "ensemble van

gebouwen die daar op die plek met elkaar aan de praat gaan". Dat is toch prachtig gezegd? Het grote probleem echter, waar iedere planoloog en stedenbouwkundige in Utrecht tegenaan loopt is natuurlijk dat er bij de bevolking absoluut geen vertrouwen meer bestaat als het gaat om nieuwbouw. De Neudellat en Hoog Catharijne werden keer op keer aangehaald als verschrikkingen waar men de buik van vol heeft. Verschillende mensen hielden pleidooien voor verbetering van al het lelijks dat er al is, in plaats van plannen maken voor nog meer grote en ongetwijfeld lelijke gebouwen.

Mevrouw Bakker was een roepende in de woestijn met haar verzekering dat dat nou juist de bedoeling is van het Utrecht Centrum Project: de stad teruggeven aan de Utrechters en het gebied rond Hoog Catharijne leefbaar maken. Zij toonde zich daarbij niet ongevoelig voor de betekenis van symbolen. De geplande afbraak van het Gildenkwartier moet helpen "om in één gebaar een stuk uit de collectieve herinnering aan Hoog Catharijne te halen."

De vraag werd gesteld of verbeteren

van dit gebied niet mogelijk was zonder die toren. Volgens de heer Adriaans niet: om op een kleine locatie heel veel functies te realiseren zoals wonen, werken, uitgaan en openbaar vervoer, moet je sterk geconcentreerd bouwen, wat inhoudt 'hoogbouw plegen'. Bovendien is er een sterk economisch argument: goede locaties zijn schaars, dus is de grond duur. Verdicht bouwen, hoogbouw dus, is economisch voordelig. En dan is er nog het uitzicht naar buiten, dat altijd zeer gewaardeerd wordt. Die opmerking werd, zoals te verwachten, met enig gehoon begroet. Helemaal op het eind van de avond kwam een vrouw uit het publiek hierop terug: "Het is voor een kleine groep die er kan zitten misschien leuk, maar de grootste groep moet er tegenaan kijken", zei ze.

Het economische argument werd door de heer Van Steenhoven onderuit gehaald. Volgens hem nemen de bouwkosten boven de zeventig meter zo enorm toe, dat de grondopbrengst navenant slinkt. Daar komt nog eens bij dat de meeste kantoorgebruikers helemaal niet zitten te wachten op een hoge toren: die willen

relatief grote vloeroppervlakken en zo min mogelijk communicatieproblemen door verticaal transport.

Een interessante visie: als Van Steenhoven gelijk heeft valt er een belangrijke pijler onder de hoogbouwplannen weg. Helaas kregen zijn opmerkingen niet de aandacht die ze verdienden. Sommigen in het publiek ergerden zich eraan dat de discussie af en toe nogal chaotisch verliep. Zij probeerden de voorzitter te bewegen tot het aanbrengen van wat meer structuur. Zo vroeg iemand om een reactie van mevrouw Bakker op de *zakelijke* bezwaren van de heer Van Steenhoven. Het gesprek ontspan zich aldus:

Bakker: "ja, nou, daar gaan we. Windturbulentie kan ik oplossen."

Van Steenhoven: "Waarom is dat dan nog nooit opgelost?"

Bakker: "Dat wordt opgelost."

Tomlow: "Kunt u zeggen wat plintbebouwing is?"

Bakker: "Ja, dat kan ik zeggen." (volgt uitleg)

Man uit het publiek: "Maar is de hoogbouw die u voorziet in het plan economisch rendabel te maken?"

Bakker: "U wilt technische dingen

Het panel

van mij horen. Ik probeer het hele rijtje te beantwoorden."

Man uit het publiek: "Nee, ik wil weten of de *economische* bezwaren..."

Tomlow: "Van Steenhoven zegt..."

Man uit het publiek: "Ik wil het horen van iemand uit het forum, niet van de voorzitter."

De heer Sluijmer vond dat er niet gesproken moest worden van individuele torens. "We zouden het moeten hebben over groepjes van torens die met elkaar een nieuw karakter van de stad vertegenwoordigen en ik denk dat er een hele grote kans is om dat goed te doen aan de westkant op de plek van het UCP." Het schrikbeeld van mevrouw Leenheer positief benaderd dus. Hij benadrukte wel dat het belangrijk was om aan de skyline van Utrecht in groot verband "echt te ontwerpen". Al die andere torens die de stad nu kent "staan structureel symbool voor bedrijven die in hun eentje het recht hebben verkregen die torens te bouwen. Dat kan nooit tot een goed resultaat leiden: je ziet dat die torens als een soort strooigoed over de stad zijn verspreid."

Het idee dat de hoge toren een *kantoor* wordt is blijkbaar voor veel mensen een extra (negatieve) dimensie. Mevrouw Bakker verraste voor- en tegenstander door te zeggen dat de toren wellicht een woonfunctie kan krijgen. De heer Van Steenhoven was daardoor in eerste instantie uit het veld geslagen, maar kwam terug met de opmerking dat op die grote hoogte geen ramen open mogen en dat hij zich niet kon voorstellen dat iemand daar zou willen wonen. Hier spitste

de discussie zich, niet voor het eerst, toe op technische details en het was wel grappig om te merken dat men zelfs over zulke 'harde' zaken van mening kan verschillen. Volgens Bakker en Adriaans waren al dit soort problemen namelijk wel op te lossen, maar hoe, dat werd niet duidelijk. De verwarring werd vergroot doordat men het over verschillende dingen bleek te hebben. Mevrouw Bakker zei gewoon te hebben in een hoogbouw-toren, met open ramen en balkon, dus dat kon allemaal prima. "Waar staat in Nederland dan een woontoren van honderdveertig meter?" vroeg Van Steenhoven. Het bleek dat mevrouw Bakker op de achttiende verdieping had gewoon; geen goed vergelijkingsmateriaal dus.

Vele bezwaren en voordelen zijn genoemd. Zullen de voor- en tegenstanders ooit nader tot elkaar komen? Wat ligt er aan hun overtuigingen ten grondslag? De tegenstanders weten zeker dat een tweede toren afbreuk zal doen aan de eeuwenoude *landmark*functie van de Domtoren en daarmee de identiteit van de stad zal aantasten. De voorstanders menen oprecht dat een tweede toren juist kan en moet dienen als tweede *landmark*, namelijk van het nieuwe stadsdeel dat er hoe dan ook komt. De tegenstanders spreken van concurrentie, de voorstanders hebben het over een dialoog tussen beide torens. Twee zienswijzen, die moeilijk met redelijke argumenten hard zijn te maken. Het is goed dat er over gediscussieerd is, laten we hopen dat de discussie voorlopig niet verstomt.

Even buiten het dorp Oud-Zuilen ligt één van de oudste buitenbegraafplaatsen in Nederland. Op 18 maart 1782 werd zij officieel in gebruik genomen. Het College van Beheer kampt echter met grote financiële tekorten. Vandaar dat een sponsoractie is gestart om geld te werven.

Buiten de bebouwde kom

In de tweede helft van de achttiende eeuw kwam er een trend om de doden niet meer in de kerk te begraven. Een historicus-schrijver uit die tijd betreunde het dat deze tendens op den duur weer 'in vergeteltnisse' raakte. Hij prees het loffelijke voorbeeld van baron Willem René van Tuyll van Serooskerken, heer van Zuylen en Westbroek. Deze diende in 1782 bij de Staten van Utrecht het verzoek in om een begraafplaats te mogen inrichten in de nabijheid van kerk en kasteel en buiten het eigenlijke dorp Oud-Zuilen. Deze begraafplaats werd op 18 maart 1782 officieel in gebruik genomen. De adellijke familie nam zelf ook een deel van de dodenakker in gebruik. Recht tegenover de ingang bevindt zich de graftombe van het baronnen-geslacht Van Tuyll van Serooskerken.

De Hervormde Gemeente Zuilen kreeg de begraafplaats in beheer, een eer die later overging op de Hervormde Gemeente Utrecht - nu de Samen op Weg Gemeente Utrecht.

De begraafplaats heeft een grote cultuurhistorische betekenis.

Zo ligt de in 1889 overleden professor dr. F.C. Donders hier met zijn echtgenote en dochter begraven. De ingangspartij met twee pilasters met historische

**J.J. Oskam,
coördinator
fondsvorming
van het College
van Beheer**

Begraafplaats Oud-Zuilen

afdekplaten en een tussenliggend hekwerk met dorpel en stoeplaat zijn sedert 1988 een subsidiabel beschermd rijksmonument, evenals de grafombe van de familie Van Tuyll.

Het is onmiskenbaar dat velen deze unieke buiten de bebouwde kom gelegen begraafplaats graag willen behouden. De begraafplaats is onvervreembaar verbonden met Oud-Zuilen. Er is sprake van een belangrijke emotionele waarde voor families in en buiten de regio. Families als Blaauwendraad, Delfgou en Plomp liggen hier generaties lang begraven. Unaniem is men van oordeel dat deze begraafplaats niet verloren mag gaan.

Fondswerving

Het College van Beheer kampt echter al een reeks van jaren met toenemende financiële tekorten bij de exploitatie van het kerkhof. In 1995 bedroeg het tekort circa f 22.000. Deze situatie kan zo niet langer voortduren. Het onderhoud van de kerken, wijkgebouwen en pastorieën in de zestien Utrechtse wijken vormt een grote kostenpost voor de Samen op Weg gemeente die toch al grote moeite heeft om de begroting sluitend te krijgen.

Het College van Beheer heeft een werkgroep ingesteld die fondsen werft om de begraafplaats te kunnen behouden. Het voortbestaan van de begraafplaats in Oud-Zuilen staat op het spel.

Het College van Beheer doet een uiterste poging om structureel voldoende geldmiddelen te verwerven. Hiertoe zijn er twee fondsen gestart.

Fonds A is bedoeld om de restauratie van de monumentale

ingangspartij, muren, hekwerken en het baarhuisje nog dit jaar uit te voeren. De kosten hiervan zijn door het gerenommeerde architectenbureau Van Hoogevest begroot op f 86.000.

Fonds B dient voor het opbouwen van een kapitaal waarvan de beleggingsrente benut kan worden voor het jaarlijkse onderhoud. Getracht wordt deze doelstelling langs diverse kanalen te bereiken. Van de sponsors wordt hiertoe een opbrengst van f 10.000 verwacht.

'Wy leven om te sterven' leert één van de pijlers aan de ingang van het kerkhof. Om de laatste rustplaats in ere te houden, ziet de Werkgroep Behoud Begraafplaats Oud-Zuilen uit naar sponsors.

Ook de lezers van Oud-Utrecht worden hiertoe van harte uitgenodigd. Helpt U mee de sponsoractie tot een succes te maken?

Bijdragen kunnen worden overgemaakt op:

bankrekening 69.93.15.263 of
girorekening 17975 ten name van SoW-gemeente Utrecht met eventuele voorkeur voor Fonds A dan wel Fonds B.

Graf F.C. Donders

Begraafplaats Oud-Zuilen

Agenda

Project 'Kerken Kijken Utrecht'

Ook deze zomer zullen 9 binnenstadskerken hun deuren openen voor geïnteresseerden. De deelnemende kerken zijn dit jaar:

St. Augustinuskerk, Ste. Gertrudiskathedraal en -kapel, Lutherse kerk, Jacobikerk, Janskerk, Pieterskerk en St. Willibrorduskerk.

Deze zijn geopend van dinsdag t/m vrijdag van 11.00 tot 16.30 uur en op zaterdag van 12.00 tot 16.00 uur.

Op zaterdag zijn ook de Doopsgezinde kerk en de Geertekerker geopend.

Periode: t/m 13 september 1997

Toegang: gratis

Tentoonstelling 'De fortengordels rond de stad Utrecht'

Het Utrechts archief i.o. wijdt in samenwerking met de Provincie Utrecht, de organisator van September Fortenmaand, een kleine tentoonstelling aan de verdedigingswerken rond Utrecht. Er zijn vooral kaarten en bouwtekeningen te zien, waarop de ontwikkelingen in de verdedigingsstelsels te volgen zijn.

Periode: t/m 4 oktober 1997

Tijden: ma. 13.30 tot 17.00 uur; di., woe., vrij. 9.00 tot 17.00 uur; don. 9.00 tot 21.00 uur; zat. 9.00 tot 12.30 uur (niet in juli en augustus)

Toegang: gratis

Plaats: Alexander Numankade 199-201, Utrecht

Tentoonstelling 'Romeinse muntvondsten in de provincie Utrecht'

Aan de hand van een aantal Utrechtse bodemvondsten toont de expositie de geschiedenis van de muntcirculatie in de provincie Utrecht ten tijde van de Romeinse overheersing. In de tentoonstelling staat de bezoeker oog in oog met goude aurei, zilveren denarii

De Utrecht
Agenda 1998;
Een meisjes water-
poloteam van de
Utrechtse Zwem-
club, 1927,
foto: G.A.U.

en bronzen assen, dupondi en sestertii, die eeuwenlang in de grond verborgen lagen.

Periode: t/m 7 november 1997

Tijden: werkdagen 10.00 tot 16.00 uur, weekend gesloten

Toegang: gratis

Plaats: Nederlands Muntmuseum, Leidseweg 90, Utrecht

De Utrecht Agenda 1998

De Utrecht agenda is inmiddels een begrip geworden. Naast een agenda is de Utrecht Agenda ook een waardevol fotoboek, dat ook na 1998 waarde heeft. De Agenda van 1998 staat in het teken van de sport. De foto's komen uit de collectie van het Utrechts Archief. De agenda (à fl. 29,90) zal in de boekhandel verkrijgbaar zijn of is te bestellen bij: Uitgeverij Prestige, Doelenstraat 46, 3512 XJ Utrecht.

Oproep: enthousiaste Internetter gezocht !

Sinds kort is de stad Utrecht op Internet vertegenwoordigd via de website 'City on line'. Verenigen en clubs wordt de mogelijkheid geboden via deze website gratis allerlei informatie aan te bieden. Het zou prachtig zijn als Oud-Utrecht haar activiteiten en plannen op deze manier onder de aandacht van een breed publiek zou kunnen brengen.

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht is dan ook op zoek naar een enthousiaste 'Internetter' in het bezit van een computer met Internet-aansluiting, die voor de Vereniging een homepage wil opzetten en onderhouden. Onkosten worden vergoed.

Bent U geïnteresseerd, neemt U dan contact op met Joyce Pennings (secretaris), tel. 030 - 2753275.

Mededeling

Op zaterdag 30 augustus organiseert de activiteitencommissie een *archeologische fietstocht* door het Leidsche Rijn gebied. De fietstocht zal plaatsvinden onder leiding van Herre Wynia en Erik Graafstal, de projectarcheologen van Leidsche Rijn. De fietstocht begint om 10.30 uur en duurt circa 3 uur.

Kosten zijn f 5,- inclusief koffie.

Opgave voor 23 augustus bij

B.H. Luysterburg, tel. 030-2441649.

Glas in lood

Glas in lood was in het begin van deze eeuw een vanzelfsprekend onderdeel van de architectuur van woonhuizen. Van arbeiderswoning tot herenhuis: Utrechts glas in lood toont een grote variatie in stijl, vorm en kleur. Het project *Gekleurd Licht* wil hier de aandacht vestigen. Het project bestaat uit een *fotowedstrijd* en een *expositie* over glas in lood in Utrechtse huizen. Zowel amateurs als professionele fotografen kunnen deelnemen. De inzendingstermijn sluit eind september. In november vindt een expositie van foto's en dia's van glas in lood plaats in architectuurcentrum Aorta.

Voor de expositie en een mogelijk daaruit voortvloeiende publicatie zijn wij nog op zoek naar mensen die over informatie over dit onderwerp beschikken, bijvoorbeeld over glazeniers die vroeger in Utrecht actief waren. Uw reactie wordt zeer op prijs gesteld!

Informatie over het project en een deelnameformulier voor de fotowedstrijd zijn verkrijgbaar bij Metamorfose, Postbus 13322, 3507 LH Utrecht of via Judith Zadoks, tel. 0652871752 (overdag) of 030-2710883 ('s avonds).

Regionale Utrechtse biografieën: deel Vechtstreek

Naast de drie succesvolle delen over de stad en de twee delen die nog in voorbereiding zijn, wordt de serie Utrechtse Biografieën uitgebreid met regionale delen. Het deel over de Vechtstreek is daarin het eerste en verschijnt november a.s.

Bent U lid van de Vereniging Oud-Utrecht, dan bestaat de mogelijkheid tot voorintekening op het deel Vechtstreek. U ontvangt dit deel dan niet voor fl. 25,- maar voor fl. 22,50.

Indien U van deze mogelijkheid gebruik wilt maken, dient U voor 1 oktober a.s. fl. 22,50 over te maken op giro 560666 t.n.v. penningmeester Oud-Utrecht te Utrecht o.v.v. 'Vechtstreek'.

Uw boek ligt dan klaar vanaf 17 november bij de receptie van het Rijksarchief Utrecht, Alexander Numankade 201 te Utrecht.

Cursussen Utrechts Archief i.o.

Het Utrechts Archief i.o. (Gem. Archiefdienst Utrecht en Rijksarchief Prov. Utrecht) organiseert in 1997/1998 weer een aantal cursussen. Deze zijn o.a. 'Archiefonderzoek', 'Nederlandse paleografie', 'Latijnse paleografie voor gevorderden', 'Genealogie voor beginners' en vele andere.

Voor meer informatie kunt U bellen: Gem. Archiefdienst, tel. 030 - 2866611.

Nedersticht en Oversticht voor Eén dag herenigd Eerste 'Stichtendag' op 20 september a.s. in Deventer

Op zaterdag 20 september 1997 worden na meer dan 450 jaar Nedersticht en Oversticht voor één dag herenigd. Het Sticht vormde in de late middeleeuwen een onafhankelijke staat onder de bisschop van Utrecht, die behalve kerkvorst ook staatsman en legeraanvoerder was. Het Nedersticht omvatte globaal de huidige provincie Utrecht, het Oversticht bestond uit Overijssel, Drente en de stad Groningen. In 1528 maakte Karel V een einde aan het bisschoppelijk bewind en werd het Sticht deel van de Verenigde Nederlanden. Utrecht, Overijssel en Groningen vormden naderhand drie van de Zeven Provinciën.

In die bisschoppelijke tijd is de grondslag gelegd voor de huidige maatschappij. De steden kregen hun stadsrecht, de waterschappen hun dijkrecht, de veenontginners hun lokale bestuur en de gewesten hun Statencolleges. Ook de onafhankelijkheidszin van de Drenten en de Stellingwerfers wortelt in die periode. Het leek de historische verenigingen in de betrokken provincies een aardig idee, om in navolging van de 'Gelredag', die om de drie jaar in één van de Gelderse kwartieren plaatsvindt, een 'Stichtendag' in het leven te roepen. Niet vanuit een soort regionale nostalgie, maar uitsluitend ter bevordering van het historisch bewustzijn.

De eerste 'Stichtendag' zal zoals gezegd plaatsvinden op zaterdag 20 september 1997 in de Grote of Lebuinuskkerk in Deventer.

's Ochtends zal een drietal lezingen over de geschiedenis van het Stichts worden gehouden. Prof. C. Dekker, oud-rijksarchivaris in Utrecht, zal ingaan op de rol van de bisschop in het Nedersticht, terwijl mr E.D. Eijken, oud-rijksarchivaris in Overijssel, die rol in het Oversticht zal belichten. De gemeentearchivaris van Deventer, drs E.T. van Hoogstraten-Suir, zal haar licht laten schijnen over Deventer als bisschopsstad. Tijdens de lunchpauze wordt een informatiemarkt gehouden met stands van de provinciale en regionale organisaties in de betrokken provincies. 's Middags zullen excursies plaatsvinden naar verschillende historische locaties onder deskundige leiding van leden van de vereniging 'Oud Deventer'.

Deze 'Stichtendag' is een initiatief van de vereniging 'Oud Utrecht', de vereniging 'Stad en Lande' in Groningen en de 'Vereniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis'.

Kosten die voor deelname verbonden zijn aan de eerste Stichtendag op 20 september 1997 in Deventer bedragen f 25,- voor leden van Oud Utrecht en f 30,- voor niet-leden. Hierbij inbegrepen zijn de kosten voor een lunch en een (later te verschijnen) bundel met (samenvattingen van) de voordrachten die 's ochtends worden gehouden. Inschrijvingen en verdere inlichtingen zijn te verkrijgen bij Jacqueliën Vroemen, telefoon 030 - 266 29 14.

Muus & IJerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- ▶ Aan- en verkoopbegeleiding
- ▶ Taxaties
- ▶ Hypotheken
- ▶ Verzekeringen

Jij Muus & IJerman
makelaardij in omliggende goederen

Telefoon 030-234 00 08, Fax 030-232 19 70
Plompstorengracht 18, 3512 CD Utrecht

Maandblad en Jaarboek

Het Maandblad Oud-Utrecht geeft volop informatie over de geschiedenis en het heden van stad en provincie. Het is met zijn artikelen, boekbesprekingen en 'verenigingsnieuws' onmisbaar.

Het Jaarboek Oud-Utrecht is bekend om zijn boeiende wetenschappelijke bijdragen en om de Kroniek: een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit het voorbije jaar.

Traditie, tijdschrift over tradities en trends

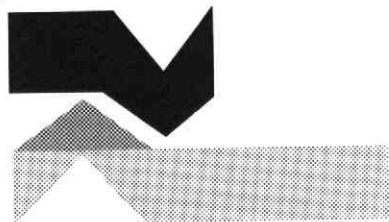
Je eet van een bord, je begroet iemand door je rechterhand uit te steken, je viert je verjaardag. Zo doet iedereen het en niemand denkt er over na. Het lijkt wel alsof het nooit anders is geweest. Het zijn tradities die van ouders op kinderen over gaan. Er zijn ook gebruiken die pas kort bestaan. Bijvoorbeeld de gewoonte om iemand te feliciteren via een advertentie in de krant. Een paar mensen beginnen er mee, het wordt een modeverschijnsel, een trend.

Over al dit soort oude en nieuwe gebruiken en gewoonten is te lezen in het tijdschrift: **Traditie, tijdschrift over tradities en trends**. Het laat op een heldere en levendige manier zien hoe achter de gewoonste dingen vaak een fascinerende wereld schuil gaat.

Traditie, tijdschrift over tradities en trends is een toegankelijk geschreven tijdschrift dat vier keer per jaar verschijnt. Het is rijk geïllustreerd in full-color en wordt uitgegeven door het Nederlands Centrum voor Volkscultuur. Een jaarabonnement kost f 30,- of Bfrs 600.

Vraag een proefnummer aan bij het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Lucasbolwerk 11, 3512 EH Utrecht (00-31-(0)30-2319997)

Wie hart heeft voor Utrecht is lid van Oud-Utrecht.

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2623866/2626800
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

Hierbij geef ik mij op als lid van de Vereniging Oud-Utrecht

naam _____

adres _____

postcode _____ woonplaats _____

geboortedatum _____

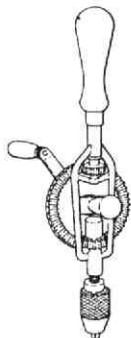
a.u.b. aankruisen wat u kiest:

met onmiddellijke ingang (u betaalt dan contributie over het lopende kalenderjaar en ontvangt dan alle publikaties die dit jaar zijn verschenen)

met ingang van het volgende jaar

Onderhoudsbedrijf

J.P. de Rijk

VOOR DEGELIJK
VAKKUNDIG ONDERHOUD
AAN HUIS EN TUIN

J.P. de Rijk
G.v. Walenborchstraat 18
3515 BT UTRECHT
Tel. 030-2718901

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- Elektra
- Klimaat
- Sanitair
- Beveiliging

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Tel. 030-288 24 64 Fax 030-288 57 33

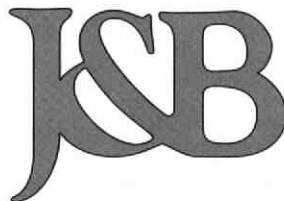

Voor een gedegen advies in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projectontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan 39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheek

oud-utrecht

hier
postzegel
plakken

Vereniging Oud-Utrecht
Pr. Hendriklaan 76
3584 ER Utrecht

Oud-Utrecht

'Vereniging tot beoefening en verspreiding
van de kennis der geschiedenis van stad
en provincie Utrecht' opgericht in 1923

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

**EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES**

MAATKLEDING

**OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74**

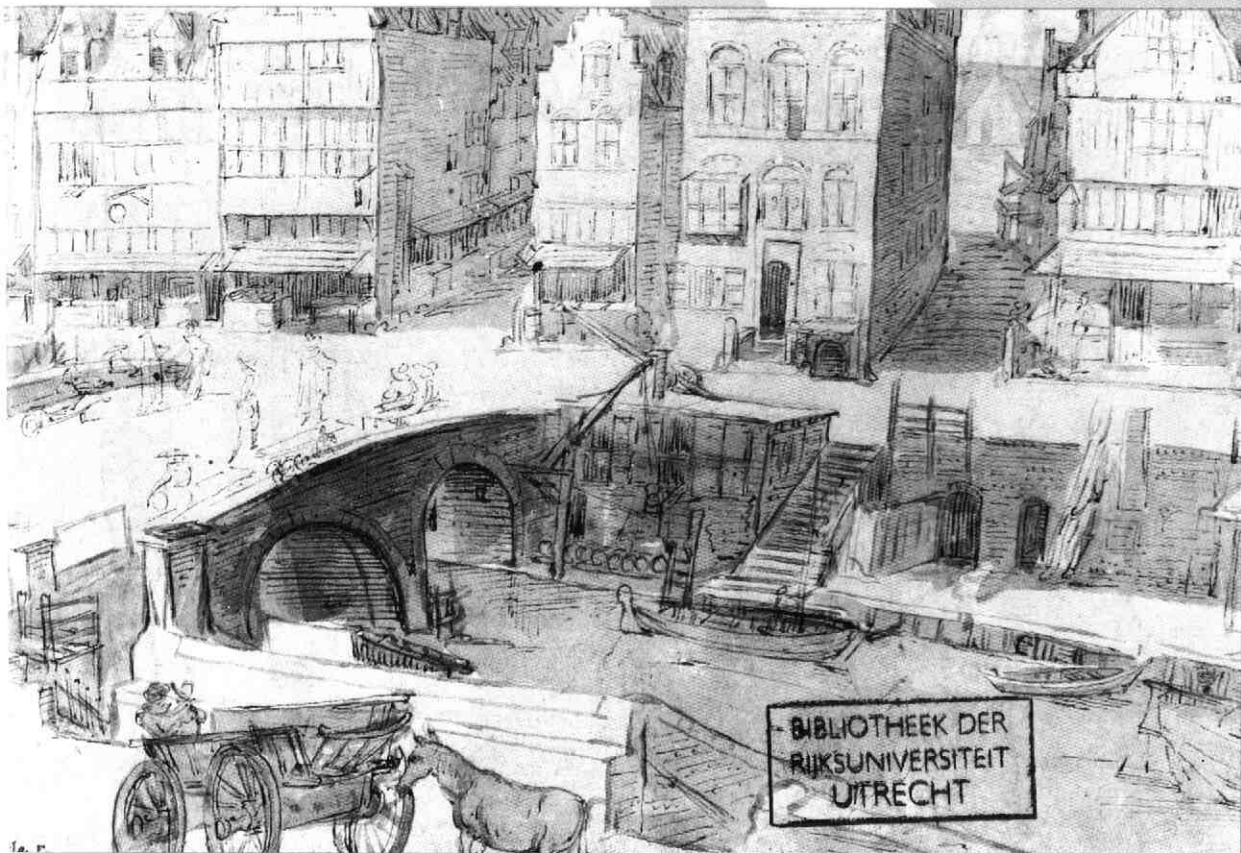
**ER IS EEN BANK
WAAR OUDE WAARDEN
NOG IN ERE
WORDEN GEHOUDEN.**

CENE

CREDIET EN EFFECTEN BANK
Herculesplein 5, Utrecht

OU
Utrecht

70e jaargang nummer 5

Rubens' bezoek aan Utrecht

Zilveren zegelstempels
uit de vroege 14^e eeuw

Stathe aan de Vecht
Een reactie

*De Oudegracht ter hoogte van „t Casteel
van Antwerpen“*

voor
Utrecht-boeken
stad en provincie

Broese Kemink)
Boekverkopers

aan de Stadhuisbrug • Utrecht • tel. 030 - 233 52 00

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssebroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

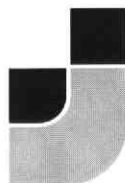
Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

JURRIËNS | B O U W

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

**Aannemingsbedrijf
H.J. Jurriëns B.V.**
Sophialaan 1
Postbus 8110
3503 RC Utrecht
Tel.: 030 - 2412 912
Fax: 030 - 2413 934

Wij drukken
ook
uw kosten

BEL ONS VOOR EEN OFFERTE
VOOR HET MOOISTE DRUKWERK

CASPARIE UTRECHT
ONDERDEEL VAN ROTO SMEETS DE ROER
TELEFOON: 030-2822822

**Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling**

**LISMAN
& LISMAN**
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Colofon

Oud-Utrecht

Tweemaandelijks tijdschrift
70e jaargang nr. 5
september/oktober 1997
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: J.W. Lemaier
Secretariaat: Mw. J.C.M. Pennings,
p/a Alexander Numankade 201,
3572 KW Utrecht.
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76,
3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt f 54,- per jaar (26- f 30,-; 65+ f 44,- per jaar).
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, B. van den Hoven van Genderen, J. Leguyt, M.C. van Oudheusden, P. Rhoen, B. van Santen, M. van de Vriegt, en A. van der Zeijden.

Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht

Druk: Casparie Utrecht

Oud-Utrecht, Tweemaandelijks tijdschrift verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda volgende nummer:
20 oktober 1997, verschijningsdatum
2 december 1997.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).
Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratie-suggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

In de voorlaatste aflevering van dit tijdschrift publiceerden wij Cees van Rooijens artikel "Stathe aan de Vecht" waarin nader werd ingegaan op de vraag waar de oude handelsnederzetting Stathe zou hebben gelegen.

Deze bijdrage heeft nogal wat reacties los gemaakt. Een van deze reacties, nl. van Tarq Hoekstra wilden wij U niet onthouden en plaatsen wij in dit nummer.

Naast onze vaste rubrieken treft U een bijdrage aan over het bezoek dat Rubens bracht aan Utrecht in 1627 waarbij hij toonaangevende Utrechtse kunstenaars als Bloemaert en Honthorst ontmoette.

De najaarsledenvergadering vindt plaats op donderdag 6 november om 19.30 uur in het S.N.K.-gebouw, Plompstorengracht 3 te Utrecht. Een nadere aankondiging vindt U op pag. 102.

Inhoud

Nieuwe gegevens over Rubens' bezoek te Utrecht? Jos de Meyere	100
Najaarsledenvergadering 1997	102
Boekenschouw	103
Een stathe aan de Vecht. Tarq. Hoekstra	104
Twee bewaard gebleven zilveren zegelstempels uit de vroege veertiende eeuw L.E. v. d. Bergh	108
Romeinen Recente Romeinse vondsten, de 'Leidse Rijn' Tjeerd Pot	113
De plek Hoe een kale plek in Woerden iets te maken kan hebben met het zonnige Smyrna Nettie Stoppelenburg	114
Agenda	116
Vereniging Oud-Utrecht Concept-begroting 1998	117

Nieuwe gegevens over Rubens' bezoek te Utrecht?

Enige tijd geleden werd in het Centraal Museum te Utrecht de expositie "Het Huis van Bloemaert" gehouden. Ter gelegenheid van die tentoonstelling werd de brochure "Wandelen rond Bloemaert" uitgegeven. Het laatste hoofdstuk van deze brochure is gewijd aan "De wandeling van Rubens". De informatie die daar te vinden is over Rubens' verblijf in Utrecht, blijft beperkt tot de volgende twee zinnen: "In dit huis logeerde Rubens in 1627. Hij bracht toen ook een bezoek aan Abraham Bloemaert". Met "dit huis" wordt de woning van Roelant Savery bedoeld.

In de brochure "Wandelen rond Bloemaert" zijn geen bronvermeldingen opgenomen, zodat onbekend is waar de gegevens te vinden zijn over het feit dat Rubens bij Savery logeerde. Dat is zeer jammer, want als die vermelding juist is, dan is hier sprake van volstrekt nieuwe informatie, die, kunsthistorisch gezien, zelfs zeer bijzonder genoemd mag worden. Ik vrees echter dat het om pure fantasie gaat.

Rubens' bezoek aan Utrecht was geen hoofddoel, maar had meer iets van het-aangename-aan-het-nuttige koppelen. De Antwerpse schilder was namelijk als "secretaris des Konings in zijnen secreten Raedt" op terugweg van een geheime diplomatieke zending in Den Haag. Doel van die missie was het bondgenootschap dat tussen Nederland en Engeland bestond te ontcrachten. Overigens draaide Rubens' diplomatieke opdracht op niets uit. Sterker nog: ze maakte hem zelfs tot een verdacht persoon, zowel bij vriend als vijand.

Bezoek aan Honthorst

Dankzij de Engelse ambassadeur Sir Dudley Carleton verwierf Rubens een privilege, waardoor hij van 1620 tot 1627 in Neder-

land beschermd was tegen het kopiëren van zijn werk. Rubens' reis viel uitgerekend in 1627. Evenmin was het toeval dat Rubens bij Van Honthorst op visite ging; deze laatste onderhield namelijk niet alleen goede relaties met Carleton, maar ook met het huis van Oranje en met het Engelse vorstenhuis.

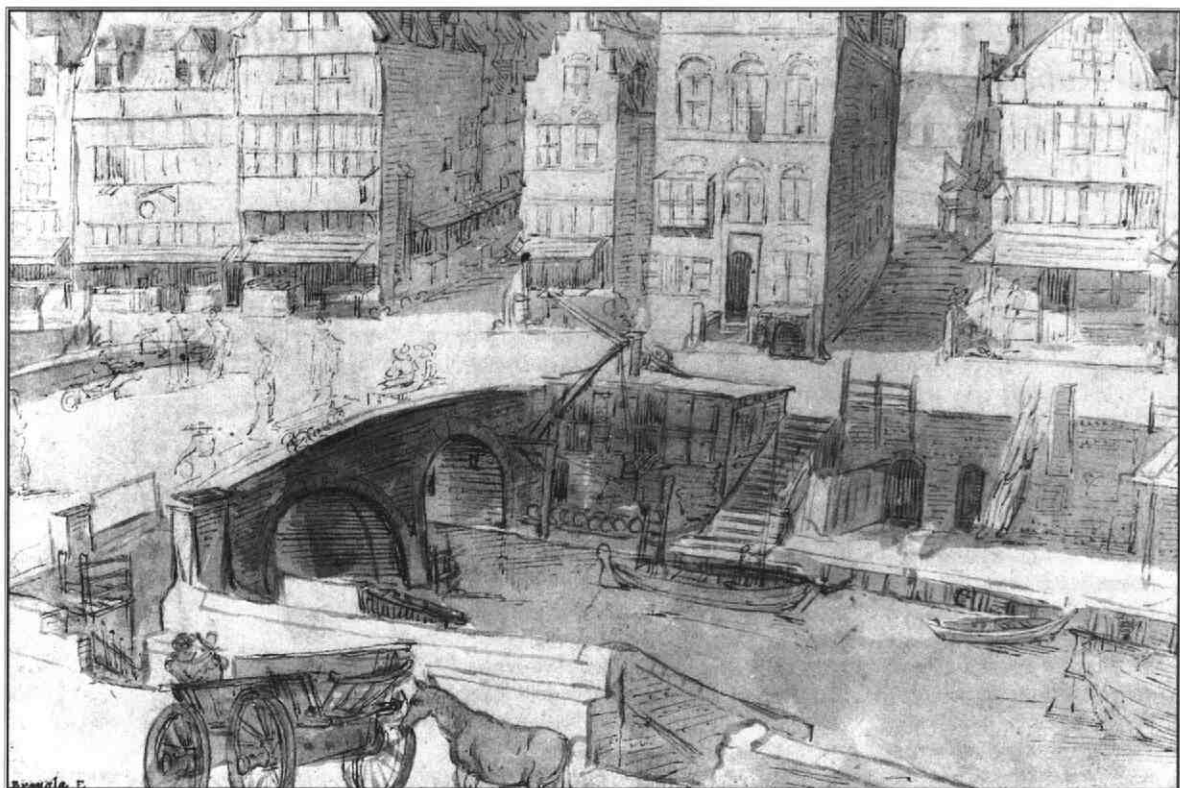
Ten huize van Gerard van Honthorst - een riante woning aan het Domplein (1) - werd wel een banket gegeven ter ere van Rubens' bezoek, maar kennelijk ging het de Utrechtse schilder te ver om met zijn Vlaamse collega 'n veertiendaags reisje door Nederland te maken; dat liet Van Honthorst over aan diens Duitse leerling Joachim von Sandrart. Officieel heette Van Honthorst ziek te zijn, maar naar alle waarschijnlijkheid ging het om een tactische en diplomatieke afwijzing.

Zou Rubens het gewaagd hebben om over zijn diplomatieke opdracht te praten met Gerard van Honthorst? Afgezien van "zwijgplicht" die we aan de zijde van Rubens mogen verwachten, zou hij ongetwijfeld bij Van Honthorst bot hebben gevangen. Want deze laatste onderhield goede, zelfs uitstekende relaties met de Engelsen. Om te beginnen met Elisabeth, bijgenaamd de

winterkoningin, die in Den Haag resideerde. Zij was een dochter van de Engelse koning Willem I en een zuster van de latere koning Karel I. In 1628 - een jaar na Rubens' bezoek in Utrecht - zou Van Honthorst in Engeland een aantal belangrijke opdrachten voor Karel I uitvoeren. Van Honthorst werd door de Engelse koning niet alleen royaal in pecunia beloofd voor zijn werk, maar werd bovendien overladen met kostbare geschenken, ontving het Engelse staatsburgerschap en een pensioen van honderd pond per jaar. Gerard van Honthorst zal het zeer zeker niet in zijn hoofd hebben gehaald om ook maar iets te ondernemen dat de Engelsen onwelgevallig zou zijn (2).

Laat ik de gegevens die mij over Rubens' bezoek aan Utrecht bekend zijn, op een rijtje zetten.

Een van de twee bronnen over Rubens' kortstondige verblijf in de Domstad is Joachim von Sandrart *Teutsche Academie der Bau-, Bild- und Mahlerenkünste* uit 1675 (3). Ten tijde van Rubens' bezoek was Von Sandrart in Utrecht leerling van de schilder Gerard van Honthorst. Deze laatste was volgens Von Sandrart de gastheer van Rubens. Maar Van Honthorst kon zijn gast niet verzellen "wegen etwas Unpässlichkeit", aldus Von Sandrart die, zoals reeds werd opgemerkt, als vervangend begeleider dienst moest doen. Zij brachten een bezoek bij "Abraham Blomart, Cornelius Pullenburgh und andere". Wie behalve Abraham Bloemaert en Cornelis van Poelenburch die "andere" waren wordt niet expliciet vermeld. Evenmin wordt trouwens uitdrukkelijk gesproken over schilders of kunstenaars.

Het blijft dus gissen. Dat heeft Swillens gedaan in een overigens informatief artikel in het *Jaarboekje van "Oud-Utrecht"* 1945-1946 (4). Swillens laat alle schilders van enige betekenis die tijdens Rubens' bezoek in 1627 werkzaam waren te Utrecht, de revue passeren. Bovendien gaat Swillens ervan uit dat ze stuk voor stuk of bezoek ontvingen van Rubens of zelf bij Rubens op visite gingen op diens logeeradres (5).

Dit laatste gegeven - zowel over de visite bij Rubens als over diens verblijfplaats in Utrecht - is bekend dankzij *Notificatie of Waarschouwing aan alle Liefhebbers van de Schilderkunst etc.* van Richard ter Brugghen, zoon van de schilder Hendrick ter Brugghen (6). Het zal duidelijk zijn dat deze *Notificatie* de tweede bron over Rubens' bezoek aan Utrecht is. Overigens dateert Ter Brugghens *Notificatie* vermoedelijk uit 1707, toen alle betrokkenen overleden waren.

Richard ter Brugghen schreef zijn *Notificatie* uit frustratie over de onderwaardering voor zijn vader. Interessant in deze context is wat Richard ter Brugghen te melden heeft in verband met Rubens' verblijf te Utrecht. Rubens zou toen Hendrick ter Brugghen geprezen hebben als de enige echte schilder die in de Nederlanden te vinden was! Von Sandrart rept met geen woord over Hendrick ter Brugghen, tot grote ergernis van Richard. Wel schrijft Richard ter Brugghen in lovende bewoordingen over Abraham Bloemaert. Dat doet hij in verband met het bezoek dat bij Rubens wordt afgelegd door leden van het Utrechtse schildergilde, "daar onder den vermaerden Blommaert was" (7).

Tevens - en nu kom ik tot de kern van de kwestie - vermeldt Richard ter Brugghen, zoals reeds is aangekondigd, het logeeradres van Rubens: "t Casteel van Antwerpen".

"t Casteel van Antwerpen"

't Casteel van Antwerpen lag aan de Oudegracht, bij de Bakkerstraat. Kastelein was Jan Jansz. ter Brugghen, broer van de schilder Hendrick ter Brugghen. Daar, in 't Casteel van Antwerpen, arriveerde Rubens op de avond van 27 juli 1627.

Noch bij Joachim von Sandrart noch bij Richard ter Brugghen - de meest belangrijke informanten betreffende Rubens' verblijf te Utrecht in 1627 - is de naam van Roelant Savery te vinden. Ook uit andere bronnen is mij niets gebleken over het feit dat Rubens in Utrecht bij Savery zou hebben gelogeed.

Mogelijk zijn er tijdens de voorbereiding van de tentoonstelling "Het Huis van Bloemaert", die in het Centraal Museum te Utrecht werd gehouden, nieuwe gegevens ontdekt? Wanneer dat niet het geval is, dan is de bewering dat Rubens bij Savery logeerde ronduit een blunder die zeer te betreuren is, simpelweg omdat

De Oudegracht ter hoogte van "t Casteel van Antwerpen" ca 1615, naar Jan Breugle (?) Gemeente Archief Utrecht

Nieuwe gegevens over Rubens' bezoek te Utrecht?

dergelijke informatie door de duidenden bezoekers van de tentoonstelling op gezag van deskundigen voor waar is aangenomen.

Noten:

1. Zie in verband met dit huis: J.A.L.de Meyere, "Nieuwe gegevens over Gerard van Honthorst's beschilderd plafond uit 1622", *Jaarboek Oud-Utrecht* 1976, 7-29; aanvulling in *Maandblad Oud-Utrecht* 1977, 17.
2. Zie in dit verband: G.Schwartz, *Rembrandt*, Maarssen 1984, 49.
3. A.R.Pelzer, *Joachim von Sandrarts Academie der Bau-, Bild- und Mahlerey-Künste von 1675*, München 1925, 157.
4. P.T.A.Swillens, "Rubens' bezoek aan Utrecht", *Jaarboekje van "Oud-Utrecht"* 1945-1946, 105-125.
5. *Ibidem*, 116-117.
6. Van Richard ter Brugghens *Notificatie* is onbekend waar en wanneer dit geschrift is gepubliceerd. Mogelijk gebeurde dat in 1707, toen Richard vier schilderijen met "De evangelisten", vervaardigd door zijn vader, cadeau gaf aan de stad Deventer. Van de *Notificatie* is geen exemplaar meer bekend. Delen ervan werden geciteerd in C.de Bie, *Den Spiegel van de Verdrayde Werelt*, Antwerpen 1708, 273-277 en C.Kramm, *De Levens en Werken der Hollandsche en Vlaamsche Kunstschilders, Beeldhouwers, Graveurs en Bouwmeesters*, Aanhangel, Amsterdam 1864, 147-148. Zie in dit verband ook B.Nicholson, *Hendrick Terbrugghen*, Den Haag 1958, 28-33.
7. Swillens (noot 4), 116.

Najaarsledenvergadering 1997

Het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht nodigt de leden uit tot het bijwonen van de Voorjaarsledenvergadering op donderdag 6 november 1997 om 19.30 uur in het SNK-gebouw, Plompstorengracht 3 te Utrecht.

Agenda

1. Opening
2. Notulen van de voorjaarsledenvergadering op 10 juni (ter inzage)
3. Ingekomen stukken en mededelingen
4. Begroting 1998 (voorstel zie elders in dit tijdschrift)
5. Mededelingen van uit de Vereniging
6. Samenstelling van het bestuur

Het bestuur stelt voor tot nieuwe bestuursleden te benoemen: Pieter Blok (vicevoorzitter) en Yvonne Nobel (belast met PR-zaken). Tegenkandidaten kunnen worden gesteld door tenminste tien leden, die hiervan tot drie dagen voor deze vergadering schriftelijk mededeling doen aan de secretaris. In verband met het verstrijken van de statutaire zittingstermijn van drie jaar zijn de bestuursleden Saskia van Dockum en Renger de Bruin herkiesbaar.

Na afloop van deze najaarsledenvergadering zal er een lezing worden gehouden door A.J.H. van Marion, conservator van het Spoorwegmuseum in Utrecht. De heer Van Marion zal spreken over de geschiedenis van de Spoorwegen, met name in relatie tot de stad Utrecht.

Afsluiting met een drankje.

De dichteres
Petronella Moens

Utrechtse biografieën

In de reeks Utrechtse biografieën komen dit jaar twee delen uit. Allereerst verschijnt het vierde deel over mensen, die in de stad Utrecht een rol hebben gespeeld. Bijna tegelijk ziet het eerste regionale deel het licht, dat bijna veertig personen beschrijft, die in de Vechtstreek geleefd en gewerkt hebben.

In het vierde deel in de reeks over de stad maakt de lezer onder meer kennis met een aantal zeer uiteenlopende vrouwen. Zo is daar de vroedvrouw Ytje Ban, die door haar klanten ervan werd beschuldigd, hen met syfilis te hebben besmet. Ook in aanraking met justitie kwam Maria Christiaens, die haar man na diens geheimzinnige dood eerlijk wilde begraven.

José Rutten

De herbergierster Adriaentgen Adriaans is een voorbeeld van een vrouw, die door hard werken een eigen bedrijf wist op te bouwen, terwijl de bijna blinde Petronella Moens ondanks haar handicap een belangrijke dichteres werd. Marie Anne Tellegen maakte met haar persoonlijkheid grote indruk en speelde een heldhaftige rol in het verzet in de Tweede Wereldoorlog.

Deel 4 staat opnieuw weer boordevol namen die nog steeds een bellekje doen rinkelen zoals Wim Sonneveld, Jan van Scorel, Martinus Nijhoff en Gerrit Rietveld, maar ook mensen die misschien in kleinere kring nog steeds herinnerd worden, zoals de voetballer Wout Buitenweg, de Utrechtse Nobelprijswinnaar Van Heuven Goedhart en pastoor Van Nuenen. Naast hen hebben ook de 'pest van Utrecht', luitenant-stadhouder Willem Pesters en de gevreesde theoloog Gijsbert Voetius een plaats in dit deel gevonden.

Na de succesvolle delen over de stad, wordt de serie Utrechtse biografieën nu uitgebreid met regionale delen. Het eerste regionale deel betreft de Vechtstreek. De geschiedenis van de Vecht is de geschiedenis van de mensen die aan haar boorden hebben geleefd en gewerkt. Niet alleen beroemdheden zoals de schatrijke Amsterdamse koopman Johan Huydecoper, die er prachtige buitens bouwde, maar ook eenvoudige mensen als de scheepswerfeigenaresse Annetje Bolst of de boerin Johanna Borra. De Portugees Abraham Aboab stichtte in Maarssen de eerste synagoge in het Sticht. Het was aan de Vecht dat Gerrit van Velzen, de moordenaar van Floris V, zijn gerechte straf niet ontging, terwijl de rivier

kunstenars als Lucas Rotgans, P.J. Lutgers en N. Bastert inspireerde.

De oudst beschrevene in deze bundel boeiende persoonlijkheden is de prediker Liudger, die meer dan duizend jaar geleden in de voetsporen van zijn leermeester Bonifatius trad. De jongste is 'Ome' Chris van Elk, de Breukelse weldoener die slechts luttele maanden geleden overleed. En wat te denken van de fabrikanten Van Leer en Twijnstra, die met hun fabrieken voor veel werk zorgden, of een man als Richard Erdmann, die zijn droom van een eigen landgoed in de vorm van Terra Nova gestalte gaf?

Hun levens hebben kleur gegeven aan de geschiedenis van de Vecht en op hun beurt hebben zij die geschiedenis mee-geschreven.

De reeks Utrechtse biografieën is een project van de Gemeentelijke Archiefdienst en de Vereniging Oud-Utrecht en wordt uitgegeven door de Stichting Publicaties Oud Utrecht.

Het deel over de Vechtstreek is een samenwerkingsverband van de Vereniging Oud-Utrecht, de historische verenigingen in de Vechtstreek, het Rijksarchief Utrecht en de Stichting Stichtse Geschiedenis.

Zie bestelbon elders in dit blad.

Een stathe aan de Vecht

Ofwel: Natuurlijk had N. van der Monde gelijk

Het omverwerpen van heilige huisjes is een belangrijke taak van allen die zich met de geschiedenis bezig houden. Aan één voorwaarde dient daarbij echter wel voldaan te worden: het huisje dat er voor in de plaats komt, dient beter gefundeerd en geconstrueerd te zijn dan het omvergeworpen exemplaar.

Het artikel van Cees van Rooijen in de vorige aflevering van dit Tijdschrift¹ verdient een onderzoek naar zijn degelijkheid.

Zijn stelling in het artikel komt hier op neer dat de *vicus Stathensis*² die in een oorkonde van 1127³ voorkomt, niet langs de Oude Gracht/Rijn, maar langs de Waterstraat/Lange Lauwerstraat aan de Vecht gelegen heeft. Ten bewijze hiervan gebruikt hij zowel geschreven als archeologisch/bouwhistorische bronnen en dat is een goede, maar geen eenvoudige zaak.

Als Van Rooijens stelling juist zou zijn, dan heeft dat een ingrijpende wijziging in de opvattingen over de vroege topografie van Utrecht tot gevolg⁴.

De archeologische bronnen

In het noordwesten van de oude stad - ruwweg Wijk C - zijn al meer dan zestig jaar archeologische waarnemingen en opgravingen gedaan. Dat is niet zo verwonderlijk, want dit deel van de stad is vanaf de jaren dertig zeer grondig 'gesaneerd'. Vanaf de benoeming van de stads-archeoloog in 1972⁵ was het mogelijk daar grootschalig onderzoek te doen. Het eerste vond plaats in 1974, toen de schepen gevonden werden⁶. Daarna volgden de langdurige en uitgebreide opgravingen aan de Jan Meijenstraat e.o.⁷. Tenslotte was er het onderzoek aan de Lange Lauwerstraat resp. in 1984 en 1985⁸. Er is, zoals Van Rooijen terecht opmerkt, in Nederland nog nooit over een dergelijke lengte een rivieroever/havenfront opgegraven.

Schril steekt daarbij het aantal en de oppervlakte van de opgravingen in het hart van de stad af. Daar is dan ook bijna niet gesaneerd. De opgravingen van

1976/77 bij de HEMA aan de Steenweg⁹ waren exemplarisch voor de beperkingen die opgraven daar met zich meebrengt: wegens belendende bebouwing kon slechts het middendeel van het terrein opgegraven worden en toen het net 'interessant', namelijk 11e/12e-eeuws, begon te worden, bleken alle verdere lagen in de richting van de Steenweg door in de 15e eeuw gegraven kelders volledig opgeruimd te zijn. Eigenaardig genoeg 'vergeet' de schrijver zijn eigen artikel over oude vondsten in de Buurkerk te vermelden op grond waarvan aldaar - terecht - een 8e/9e-eeuwse nederzetting gestipuleerd wordt¹⁰. In zijn opinie moet er - wegens gebrek aan vondsten - dus een 'bewoningsgat' zijn tussen deze nederzetting en die, welke in de late 12e eeuw daar zou zijn ontstaan.

De conclusie uit het bovenstaande moet dan ook zijn, dat het zeer riskant is gebieden met een zó verschillende hoeveelheid

archeologische gegevens ongenueanceerd met elkaar te vergelijken.

De Buurkerk

Nu zijn 'gevonden voorwerpen' niet alleenzalmakend. Niemand twijfelt aan het feit dat de Buurkerk de oudste parochiekerk van Utrecht is. Stichting in de late 10e of vroege 11e eeuw wordt - voor zover ik weet - door niemand bestreden. Van Rooijen laat de Buurkerk in zijn verhaal alleen op een indirecte manier optreden, namelijk in verband met de ligging van de immunitet van St Marie. Die zou zo ver naar het westen liggen, omdat dan een betere kruisvorm verkregen zou worden en niet omdat de Buurkerk in de weg lag. Nu lijkt het gelijkarmige kruis voor de 11e eeuw waarschijnlijker, maar dat is in dit geval een niet zo wezenlijk punt. Belangrijker is, dat hij lijkt te suggereren dat in 1080 de Buurkerk nog niet bestond. Dat zal hij vermoedelijk niet serieus menen, maar intussen zit hij dan wel met een Buurkerk die in een onbebouwd gebied op honderden meters afstand ligt van zijn meest belangrijke parochianen aan de Vecht. En dat voor een *ecclesia civilis*, een kerk van de burgers! Pas na 1170 zou er door een soort massale verhuizing vanuit het noorden, uit 'de verlaten wijk Stathe' (p. 84), (weer?) bewoning bij de Buurkerk gekomen zijn. Een onwaarschijnlijke situatie.

Utrecht in de 11e en vroege 12e eeuw

Utrecht was in de 11e en vroege 12e eeuw een zeer belangrijke plaats, waar onder andere een enorme bouwactiviteit ontplooid

werd. In die tijd werden minstens vijf grote kerken gebouwd: een nieuwe, zeer grote Dom door bisschop Adelbold II, de Pieters-, Jans- en Pauluskerk door bisschop Bernold en de Mariakerk door bisschop Koenraad. De 'noordelijke' haven heeft daarbij waarschijnlijk een belangrijke rol gespeeld. Sterker nog, te eniger tijd is daar zelfs een 'stade' geweest (afb. 1), zoals bij de opgravingen in 1974 is aangetoond. Later - in de 11e eeuw - werden er aan de waterkant schoeiingen tegen aangezet, zodat technisch gesproken niet meer van een 'stade' sprake was. In de vroege 12e eeuw, wanneer er van de *vicus Stathensis* sprake is, is op alle opgegraven terreinen in het noorden van de stad in ieder geval geen 'stade' meer geweest.

Hier doet zich dus het probleem voor van de discrepantie tussen verschijnsel en naam. Dat een naam langer blijft bestaan dan het verschijnsel zelf is mooi te demonstreren bij diezelfde noordelijke haven. Langs de Waterstraat loopt al sinds de late 11e eeuw of eerder geen water (van de Vecht) meer en toch bestaat die naam nog. Het is daarom niet verbazingwekkend als er in 1242 nog sprake is van een straat die *versus Stadium* gaat¹¹, ook al is er fysiek geen 'stade' meer. Het langer dan honderd jaar uit de geschreven bronnen blijven van deze term is, gezien de schaarste van de stukken, niet onmogelijk¹².

Natuurlijk had Van der Monde gelijk, toen hij schreef dat er een rivier en belangrijke huizen in het noorden van de stad geweest waren (waarover straks meer), maar hij meldt ook over de oorkonde van 1127¹³. "Deze brief (...) is voornamelijk belangrijk

voor de topographie van de stad: in denzelven wordt vastgesteld, dat, van de vier hoofdmarkten, voortaan twee in de Beneden- en even zoo veel in de Bovenstad zouden gehouden worden; de bewoners van het Beneden-einde vermeenden daardoor in hun regt, hetwelk zij op de jaarmarkten hadden, verkort te zijn. Hieruit kan men afleiden, dat dit gedeelte der Stad de eigenlijke Oude Stad moet geweest zijn (1), aan welk gevoelen het bestaan der oudste huizen in de nabijheid van het tegenwoordige Stadhuis en op de Oude Gracht, in de Noordelijke rigting, tot bewijs verstrekt (2)". Van der Monde's noot 1 is hier niet van belang, in zijn noot twee citeert hij zijn eigen publicatie *Utrecht en derzelve fraaije omstreken* en wel p. 37, waar de huizen die hij op het oog heeft, opsomt¹⁴. Het is een enorm aantal, waarvan de meeste tussen de Stadhuisbrug en de Viebrug liggen. Daar ligt dus volgens de gangbare opvatting de *vicus Stathensis*, ook volgens Van der Monde! Terecht meldde hij overigens dat hem - over welke huizen dan ook - geen gegevens ouder dan de 13e eeuw ter beschikking staan.

De 'steviger huizen'

Als een van de redenen om de markten in 1127 weer naar de *vicus Stathensis* terug te verplaatsen, wordt het feit genoemd dat de huizen daar steviger zijn. De schrijver doet daarom zijn best aan te tonen dat dergelijke huizen in het noorden wel voorkwamen, maar in het midden van de stad niet. Dat hij daarbij het 11e/12e-eeuwse fundament dat bij de Jan Meijenstraat is opgegraven, aanwijst is begrijpelijk, maar helaas

moet de arme, onvolprezen Van der Monde het bewijs voor het bestaan van die huizen met de volgende uitspraak bij de beschrijving van de Wijde Watersteeg leveren¹⁵:

"De Noord-Westzijde der Stad tusschen de Waard- en de Catharijnepoort, waarin ook de Waterstegen begrepen waren, vormde oudtijds eene wijk, welke der moeite waardig is, in het kort, meer van nabij te beschouwen.

De plek werd bewoond door de oudste, adellijke en aanzienlijkste Stichtsche geslachten, die er hunne steenen huizen en voorraadschuren bezaten, even als in het midden-gedeelte aan de Oude Gracht nabij Hazenberg, den Springwijk enz."

Op basis van dit - door de auteur van het artikel wat onvolledig gebruikte citaat - Stathe vanuit het midden van de stad naar het noorden te verplaatsen, is wel erg kras.

Zonder daar overigens verder onderzoek naar gedaan te hebben, lijkt het me onwaarschijnlijk dat de door Van der Monde genoemde 'Stichtsche geslachten' tot in de vroege 12e eeuw vervolgd kunnen worden.

Hoe weinig de auteur op de hoogte is van de mogelijkheden en onmogelijkheden bij het gebruik van schriftelijke bronnen blijkt uit zijn inderdaad 'losse flodder' over het Wijnpoortje, waarvan nagegaan zou moeten worden of het - in de 12e eeuw? - iets met de wijnhandel te maken had. Ik vermoed dat zelfs de onvolprezen Van der Monde hierbij de wenkbrauwen gefronst zou hebben.

Zijn er dan in het geheel geen 12e-eeuwse resten van huizen of gebouwen in het midden van de

Een stathe aan de Vecht

Ofwel: Natuurlijk had N. van der Monde gelijk

Afb.1
Bij de opgraving in
Wijk C, in 1974 is
in het grond-
profiel de glooiende
rivieroever
zichtbaar.
Foto:
Tarq. Hoekstra

stad te vinden? Jawel, alleen die zijn - zoals gewoonlijk - moeilijk op een kwart eeuw nauwkeurig te dateren. Van het huis Drakenburg wordt een datering in de 11e of 12e eeuw gegeven¹⁶. Verder zijn nog te noemen Zadelstraat 9, Oude Gracht 129 en Choorstraat 7¹⁷. Zij wegen in ieder geval gemakkelijk op tegen de vondsten en 'vermeldingen' uit de noorden van de stad.

Het woord 'vicus' en zijn betekenis

Geheel 'unvervroren' kruist de schrijver de degen met een van de zorgvuldigste Utrechtse medievisten, Dr F. Ketner¹⁸, door op te merken: "Ook heeft Ketner in 1960 het begrip vicus in de 13de en 14de eeuw wel heel eenvoudig met 'steeg' of 'straat' vertaald in

plaats van met 'wijk' (wat hij voor de vicus Stathensi (sic!) in 1127 nog wel doet)". Allicht doet Ketner dat laatste, want hij toonde aan dat het woord vicus na de 12e eeuw een begripsverandering had ondergaan van 'wijk' naar 'straat'. Te veronderstellen dat Ketner problemen had met de Buurkerk in *novo vico mercenariorum* berust op het feit dat Van Rooijen niet goed gelezen heeft. In de bedoelde oorkonde van 1260 staat dat een aantal burgers een huis heeft in *novo vico mercenariorum* en wel het vijfde huis gerekend vanaf de Buurkerk aan de westzijde (van de straat). Einde argument.

Conclusie

Het heeft weinig zin nog dieper op deze zaak in te gaan,

bijvoorbeeld door de betekenis van het graven van het noordelijk deel van de Oude Gracht omstreeks 1000 nader te behandelen.

Laten we volstaan met de constatering dat Van der Monde gelijk heeft, zelfs meer gelijk dan de auteur vermoedt. Van der Monde stelde zeer scherpzinnig en met haast 'moderne, archeologische' methoden vast, dat er in het noorden van de stad een rivier gelopen moest hebben - door hem nog Rijn genoemd -, waarbij hij een daarbij passende bewoning veronderstelde. Dat laat onverlet dat hij de wijk Stathe in het midden van de stad situeerde. Zo zal het ook geweest zijn: een handelsnederzetting in het noorden, die een relatief kort leven beschoren is geweest¹⁹, een centrale (handels)-wijk, die vanaf de 8e/9e eeuw bestaan heeft en waarin de oudste

parochiekerk gesticht werd, een wijk waarin de bewoners in 1007 hun huizen in brand staken alvorens ze naar de bisschoppelijke burcht vluchtten²⁰ en die in 1127 *vicus Stathensis* genoemd werd. Dat er waarschijnlijk zelfs nog een derde burgerlijke nederzetting bij de Twijnstraat is geweest, kan blijken uit de vorm die de stad in 1122 aannam²¹.

Afkortingen

- ABKGU Archeologische en Bouw-
historische Kroniek van de
Gemeente Utrecht
AKGU Archeologische Kroniek van de
Gemeente Utrecht
MOU Maandblad Oud-Utrecht

- 1 *Tijdschrift Oud-Utrecht*, 70e jaargang nr 4, juli-augustus 1997, 80-85
- 2 En niet *Stathensi*, zoals hij tot minstens vijf keer toe schrijft, vermoedelijk naar aanleiding van *in vico stathensi*.
- 3 OSU I, 332
- 4 Het zou, gezien het belang van het onderwerp, prettig geweest zijn als de schrijver in staat gesteld was zijn beweringen met vermelding van bronnen in noten te staven.
- 5 En niet in 1973, zoals Van Rooijen beweert.
- 6 AKGU 1973/1974 (MOU 1979-1), 31-35
- 7 AKGU 1978-79-80 (MOU 1981-3), 44-50 en 80-81; ABKGU 1981 (MOU 1982-2), 31-40 en 83-84. Zie voor een samenvattend overzicht De Groot 1997 (in druk).
- 8 ABKGU 1984 (MOU 1985-4), 119-124 en ABKGU 1985 (MOU 1986-11), 176-181
- 9 AKGU 1976/1977 (MOU 1980-1), 16-24
- 10 ABKGU 1991/1992, 7-11. Later is door een nog ongepubliceerd, klein onderzoek vóór de toren van de Buurkerk deze opvatting nog versterkt.

- 11 OSU II, 988
- 12 Zo hebben de johanniters het voor elkaar gekregen ongeveer anderhalve eeuw na hun vestiging in Utrecht uit de geschreven stukken te blijven. Zie Van Winter 1986. Zelfs als men haar scherpzinnige reconstructie niet accepteert, dan nog hebben de opgravingen uit 1976 bouwresten van de kerk van dat klooster tevoorschijn gebracht die van ver vóór 1248 dateren. Zie Hoekstra 1997 (in druk).
- 13 Van der Monde I, 1844, 15
- 14 Van der Monde (1842), 37-42
- 15 Van der Monde II, 1845, 268; met Wijdse Watersteeg wordt de huidige Waterstraat bedoeld tussen de Oude Gracht en de huidige Willemstraat, daarna begon de Nauwe Watersteeg tot aan de Bollaartstoren.
- 16 Van der Wal 1975 geeft op basis van de steenformaten 11e eeuw, Dolfin/Kylstra/Penders 1989, 395 en 430 - zonder nadere argumentatie - 12e eeuw.
- 17 Dolfin/Kylstra/Penders 1989, 430-431 met literatuurverwijzing.
- 18 Ketner 1960
- 19 De Groot 1997 (in druk)
- 20 Alpertus van Metz, ed. Van Rij 1980, 22/23
- 21 Hoekstra 1989, 10-11

Geraadpleegde literatuur

- Alpertus van Metz ed. Van Rij 1980**
Alpertus van Metz, *Gebeurtenissen van deze tijd & Een fragment over bisschop Diederik I van Metz*. Ingeleid, uitgegeven en vertaald door Hans van Rij, Hilversum 1980
- Dolfin/Kylstra/Penders 1989**
Marceline J. Dolfin, E.M. Kylstra en Jean Penders, *Utrecht. De huizen binnen de singels*, 's-Gravenhage 1989. De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Geïllustreerde Beschrijving. De provincie Utrecht, de gemeente Utrecht, deel IIIA, Beschrijving.

De Groot 1997 (in druk)

H.L. de Groot, 'De Haven die verdween'. In: *Het Stenen Geheugen. Vijfentwintig jaar archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Utrecht*, Utrecht 1997

Hoekstra 1989

T.J. Hoekstra, 'De vroege topografie van Utrecht'. In: Dolfin/Kylstra/Penders 1989, 1-20

Hoekstra 1997 (in druk)

T.J. Hoekstra, 'Vredenburg. De Bouw van een zestiende-eeuwse citadel (1529-1532)'. In: *Het Stenen Geheugen. Vijfentwintig jaar archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Utrecht*, Utrecht 1997

Ketner 1960

F. Ketner, 'De betekenis van vicus in de Utrechtse oorkonden', *Jaarboekje van Oud-Utrecht 1960*, Utrecht 1960, 47-54

Van der Monde (1842)

N. van der Monde, *Utrecht en derzelver fraaije omstreken. Beknopt overzicht der stad en provincie, in hare bijzonderheden*, Utrecht (1842)

Van der Monde 1844/46

N. van der Monde, *Geschied- en Oudheidkundige Beschrijving van de pleinen, straten, stegen, waterleidingen, wedden, putten en pompen der Stad Utrecht I-III*, Utrecht 1844/46

OSU

Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, 5 delen, uitgegeven door S. Muller Fzn, A.C. Bouman, F. Ketner e.a. Utrecht/'s-Gravenhage 1920-1959

Van der Wal 1975

H. van der Wal, 'De bouwgeschiedenis van het huis Drakenburg te Utrecht', *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond 1975-2*, 71-79

Van Winter 1986

J.M. van Winter, 'De Heren van St. Catharijne te Utrecht'. In: *De historicus in het spanningsveld tussen economie en cultuur. Album Amicorum aangeboden aan prof. dr H.F.J.M. van den Eerenbeemter ter gelegenheid van zijn 25-jarig professoraat*, Tilburg 1986, 349-364

Twée bewaard gebleven zilveren zegelstempels uit de vroege veertiende eeuw

Zilveren voorwerpen uit de Middeleeuwen komt men tegenwoordig nog maar zelden tegen. Toch weten we uit middeleeuwse inventarissen en rekeningen, dat het bezit van zilverwerk in die tijd, en met name in de late Middeleeuwen, in bepaalde kringen helemaal niet uitzonderlijk was. Van alle zilveren voorwerpen die in de Middeleeuwen in gebruik waren, zijn er nog maar zo weinig over, omdat de meeste in de loop der tijd in de smeltkroes zijn verdwenen. Het loon van de zilversmid was zo gering in vergelijking met de waarde van het edele metaal, dat men voor een gering bedrag zijn zilverwerk tot nieuwe voorwerpen kon laten omsmelten. Het feit dat zilveren voorwerpen vooral als 'geld' (ongemunt zilver) werden beschouwd, maakte hen dus zeer 'kwetsbaar'. Graag wil ik daarom de aandacht vestigen op twee in mijn ogen unieke stukken middeleeuws zilverwerk uit de collectie van het Centraal Museum in Utrecht, die de tijd wel hebben doorstaan.¹ Het betreft twee grote zilveren zegelstempels (typaren) die tot de oudste behoren die in ons land bewaard zijn gebleven.

De betreffende zegelstempels zijn in gebruik geweest bij twee van de belangrijkste kapittels van het bisdom Utrecht, het domkapittel en het kapittel van Sint Jan. Zij werden eertijds gehanteerd bij het bezegelen van charters (oorkonden), waarin voor deze kerken gewichtige rechtskundige kwesties werden geregeld en vastgelegd.

Beide zegelstempels geven een buitengewoon goede indruk van de grote perfectie die de zilversmeden/stempelsnijders in de late middeleeuwen konden bereiken. Zij getuigen door hun verfijnde uitvoering van de kundigheid van hun makers. Zonder hier al te diep op de zegelkundige aspecten in te gaan - de zegelkunde is een vak op zich - zal ik trachten deze objecten de plaats te geven in de zilverwereld die ze toekomt. Zegelstempels krijgen namelijk vaak niet die aandacht die zij, gezien hun status in het verleden, verdienen. Het vervaardigen van dergelijke grote en vaak 'gewichtige'

werkstukken was een belangrijk onderdeel van het ambacht van de middeleeuwse zilversmid.

Het 'steecken' of 'graben' van zegels

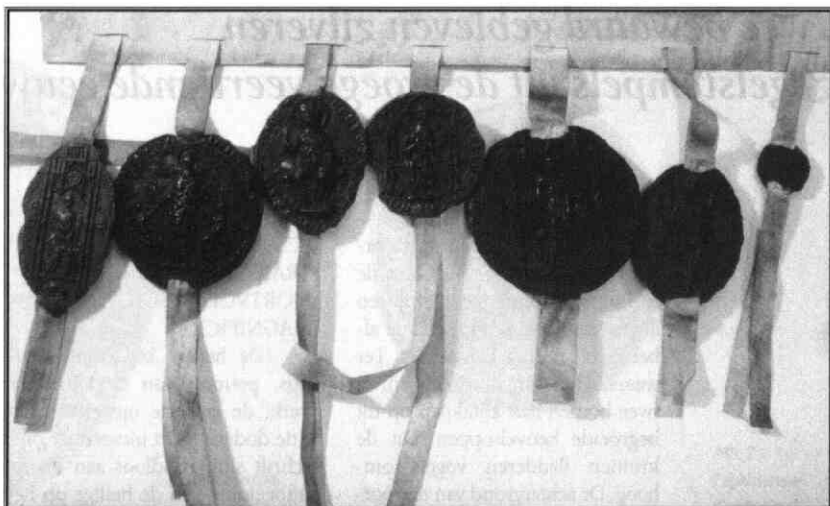
Zegelstempels worden gemaakt door het graven van een voorstelling in een rond of ovaal stuk zilver. Hierbij wordt het zilver met een burijs meer of minder diep weggestoken. Heel lang is in geheel Europa dit 'steecken' of 'graben' van een stempel een verplichte opgave voor de zilversmid geweest ter verkrijging van de meestertitel.² Figuren, heraldische dieren of gehele bouwwerken konden een plaats krijgen in het zegelveld. De toekomstige gebruiker, de zogenaamde zegelaar, kon worden uitgebeeld als personage, vaak in functie, ofwel door zijn wapenfiguur; in het rand-schrift werd de naam van de persoon of instelling vermeld. Beeld en tekst samen moesten duidelijke informatie verschaffen

over de eigenaar/zegelaar. Door stempeling met het zegel kon men een document voorzien van een waarmerk, een blijvende getuigenis van de aanwezigheid van de persoon of de vertegenwoordigers van de betreffende instelling bij de bezegeling en daarmee van de authenticiteit van het document. Oorspronkelijk voorzagen alleen vorsten en andere heersers, later ook de hoge en lage adel, oorkonden van hun zegel. In de late middeleeuwen bezegelden ook alle steden en de stedelijke instanties hun brieven en oorkonden. Bovendien voerde elke geestelijke instelling, maar ook de functionarissen daarvan, zoals de proost, de abt en de kanunnik een eigen zegel, terwijl ook vele burgers in de veertiende eeuw reeds een zegelstempel bezaten. Het aantal stempels dat in omloop was, was derhalve zeer groot.³ Met een dergelijke omvangrijke clientèle is het niet verwonderlijk dat dit onderdeel van het ambacht van de zilversmid tot grote bloei kon komen. Op artistiek gebied ontstonden vooral in de veertiende en vijftiende eeuw prachtige exemplaren. Het snijden van de vele zegels vormde voor de zilversmeden vermoedelijk een aanzienlijke bron van inkomsten, vooral in de hoogtijdagen van het zegelen, toen dit gebruik in vele lagen van de maatschappij was doorgedrongen.

Enige bewaard gebleven middeleeuwse zegelstempels

Er zijn weinig grote zilveren zegelstempels uit de periode vóór 1600 bewaard gebleven. Slechts enkele Noordnederlandse steden bezitten nog hun middeleeuwse grootzegel.⁴ Het grootzegel van de stad Amersfoort, gemerkt met

een klein (meester)teken, dat mogelijk een visje of 'botje' weer-geeft, dateert van het einde van de veertiende eeuw. Het bevindt zich nog steeds te Amersfoort in het Museum Flehite.⁶ Ook de veertiende-eeuwse zegelstempels van de stad Zwolle, die in gebruik waren van 1385 tot 1415, en van de stad Zutphen van circa 1350 bleven behouden.⁶ Het is uitzonderlijk dat deze grote stukken zilverwerk bewaard zijn gebleven. In de meeste gevallen werden de stempels, na slijtage door veelvuldig gebruik, vanwege hun aanzienlijke gewicht, omgesmolten. In Utrecht werd het een algemeen gebruik dat de kanunniken van het domkapittel hun zilveren zegel of signet aan de eigen kerk nalieten. Dit had alles van doen met de geldwaarde. Het was simpel een geldelijk legaat. Deze stempels gingen soms regelrecht naar de zilversmid, die ze omsmolt ter verwerking in een nieuw stuk zilverwerk.⁷ Bovendien was het ook uit veiligheidsoverwegingen de normale gang van zaken om stempels ongeldig te maken bij overlijden van de eigenaar of nadat men, om welke reden dan ook, tot vervanging was overgegaan. Dit alles om fraude of misbruik te voorkomen. Men vernietigde de zegelstempels ook wanneer het gebruik ervan ten einde liep. Dit laatste was bijvoorbeeld het geval bij de uitgifte van stedelijke rentebrieven. Bij sluiting van de inschrijving werden de stempels onmiddellijk onbruikbaar gemaakt, in tegenwoordigheid en onder toezien van getuigen. Door dit 'verbreeken van den seghel' zijn vele stempels verloren gegaan. Wat wel bewaard bleef, weggeborgen in de depots van de archieven, zijn vele afdrucken in was van die oude stempels.

De middeleeuwse zegelstempels in het Centraal Museum

De twee Utrechtse zilveren zegelstempels worden voor het eerst vermeld in de *Catalogus van het Historisch Museum van de Stad* van 1928, onder de nrs. 1370 en 1371. Zij zijn in de jaren tussen 1904 en 1928 als schenking van Mr. C.J.W. Loten van Doelen Grothe te Soest in de collectie gekomen. Het is niet bekend hoe of wanneer deze eigenaar in het bezit is gekomen van de stempels. Het is denkbaar dat ze reeds in de zeventiende eeuw in handen van de protestantse kanunniken waren gekomen en vandaar verder in het particuliere circuit. Bij de secularisatie van de voormalige kapittelbezittingen in 1811 worden ze niet opgenomen op de lijst van goederen.

We zullen de beide zegelstempels uit het Centraal Museum wat nader bekijken. Het grote ronde stempel van het kapittel van Sint Jan (zie afb. 1) heeft als zegelomschrift: S•CAPITULI•ECCLESIE•SCI•J OHIS•TRAIECTENSIS (zegel van het kapittel van de kerk van de heilige Johannes te Utrecht) en als opschrift: ECCE•AGNUS•DEI (zie het Lam Gods). De diameter is 8,3 cm en het gewicht 298 gram. Aan de achterkant bevindt

zich een handgreep en een teken-tje van een vijf-bladig bloempje.

Het zegelstempel van het domkapittel (zie afb. 2) is eveneens rond en draagt het zegelomschrift: +SIGILLUM:CAPITULI:ECCLESIE:TRAIECTENSIS: (zegel van het kapittel van de kerk te (van) Utrecht) en het opschrift: S• MARTIN' EPISCOPUS (de heilige Martinus bisschop). De diameter van dit zegel is iets kleiner, 8,2 cm, maar het gewicht is daarentegen iets hoger, namelijk 310 gram. Aan de achterzijde bevindt zich een handgreep met open gotische traceringen. Naast de handgreep is het stuk gemerkt met een 'Franse lolie'.

De voorstellingen op de zegelstempels

De voorstelling op het zegelstempel van het kapittel van Sint Jan toont Johannes de Doper, de patroon van de kerk. De heilige is geplaatst onder een open, gotisch baldakijn, dat gedragen wordt door twee pijlers. De pinakels van het baldakijn doorbreken aan de bovenzijde het omschrift. Johannes staat enigszins afgekeerd, met de rechter voet iets naar achter. Zijn korte overmantel is in zware plooien opgenomen. In zijn linker hand houdt hij een schriftrol

Afb. 3
Charter met
zegels, 1331

Twee bewaard gebleven zilveren zegelstempels uit de vroege veertiende eeuw

ofwel banderol waarop de woorden ECCE AGNUS DEI. Met de rechter arm ondersteunt hij een *discus* (een rond schild) met de afbeelding van het Lam Gods. Ter weerszijden van de figuur rijzen twee bomen met zijtakken op uit begroeiende heuveltoppen. Uit de kruinen fladderen vogels omhoog. De achtergrond van de voorstelling bestaat uit een patroon van twee formaten ruiten, gevuld met rozetten. De gehele voorstelling is, tot in de details verrijnd, in diep reliëf in het zilver weergegeven. Het zilveren stempel is hoogstwaarschijnlijk te Utrecht vervaardigd.

Het zegel van de dom toont in een rond, deels door tien lobben omgeven zegelveld, de patroon van de kerk, Sint Maarten. De achtergrond waartegen de heilige is uitgebeeld wordt gevormd door blad- en bloemranken. Sint Maarten is weergegeven als 'opwekker van drie doden'. Hij is gekleed in bisschoppelijk ornaat met in de hand de kromstaf die naar rechts is gekeerd.⁹ Boven zijn kazuifel is de kraag van de amict, het linnen onderkleed behorende bij de bisschoppelijke dracht, zichtbaar. Het hoofd van de heilige is getooid met de bisschoppelijke mijter. Heraldisch rechts ziet men een knielende vrouw die de heilige haar gestorven kind aanreikt; aan zijn linker zijde, in de ronding van het vlak, zijn een dode man en vrouw weergegeven. Deze enigszins raadselachtige voorstelling wordt begrijpelijk wanneer we kijken naar het omschrift van een eerder zegelstempel van het domkapittel, dat ons overigens slechts bekend is van een afdruk in was.¹⁰ De volledige tekst van dat omschrift is namelijk:

SCS-MARTIN-E[PC]-ECCE-
TRAIECTEN-[PATRON-TRI]V-
MORTVOR-SVSCITATOR-
MAGNIFICI

(De heilige bisschop Martinus, patroon van de Utrechtse kerk, de grootste opwekker van drie doden).¹¹ Dit uitvoeriger omschrift sluit naadloos aan bij de uitbeelding van de heilige op het zegelstempel in het Centraal Museum.

Het wonderverhaal van Sint-Maartens opwekking van drie overledenen uit de dood, dat reeds door Sulpitius Severus in zijn *Vita Sancti Martini* is opgenomen, is niet vaak uitgebeeld.¹² Het verhaal is ook minder bekend dan dat waarin Sint Maarten zijn rode soldatenmantel in tweeën deelt. De uitbeelding daarvan kwam overigens wel voor op het contra-zegel van het kapittel (slechts bekend van de afdruk in was). Het contra-zegel werd, gezien de stijl van werken, vermoedelijk door dezelfde stempelsnijder vervaardigd.

De datering van de stempels

Middeleeuwse zegels zijn moeilijk dateerbaar. In het algemeen zijn de voorstellingen stereotiep en bovendien bleven de stempels lang in gebruik. Wel kan men aanwijzingen over de periode van hun ontstaan ontleenen aan het type letters van het omschrift. Tot ongeveer de helft van de veertiende eeuw was dat de gotische majuskel. Daarna werd de letter vervangen door de gotische minuskel. Op beide Utrechtse stempels zijn de omschriften uitgevoerd in de gotische majuskel. Toch werd tot voor kort hun datering zeer ruim genomen.¹³

Het zegel van Sint Jan vertoont een stilistisch kenmerk, dat op zegels uit de dertiende eeuw nauwelijks wordt gevonden, namelijk de zeer uitgewerkte gotische traceringen van het baldakijn (zie afb. 1).

Nadere datering van beide stempels werd mogelijk toen bleek dat een aantal vroeg-veertiende-eeuwse charters nog voorzien was van een serie uithangende zegels, waaronder afdrukken van de hier besproken zegelstempels. De betreffende charters bevinden zich in het Rijksarchief te Utrecht. Van belang zijn enerzijds het charter met het nummer RAU, bisschoppen, nr. 78-6 (Muller, Regesten, nr. 658) van 18 jan. 1331, met daaraan de vrijwel gave zegels van de bisschop in rode was en van alle vijf Utrechtse kapittels in groene was (zie afb. 3).¹⁴ Anderzijds betreft het het charter met het nummer RAU, bisschoppen, nr. 262 (Muller, Regesten, nr. 736) van 21 aug. 1337, met daaraan het zegel van de bisschop in rode was en de zegels van domproost Henrik, van het domkapittel en van de stad Amersfoort (geen afdruk van het bewaard gebleven zegelstempel van die stad) in groene was. In dit laatste stuk verheft bisschop Jan (III, van Diest, 1323-1340) de parochiekerk van St. Joris te Amersfoort tot een kapittelkerk. Door het bestuderen van genoemde afdrukken kon de datering van beide stempels vrij nauwkeurig worden vastgesteld.

Uit de afdrukken blijkt dat het zegelstempel van het kapittel van Sint Jan werd gebruikt op 18 januari 1331 om het bovengenoemde charter te bezegelen.¹⁵ Het stempel moet dus vóór die

Afb. 1
Zegelstempel
kapittel St Jan

Afb. 2
Zegelstempel
domkapittel

datum zijn ontstaan. Het stempel werd vervaardigd van zilver met een gehalte van 960/000, wat in de periode van ontstaan een gangbaar gehalte is geweest.

Weliswaar hangt aan dit charter van 1331 ook het zegel van het domkapittel, maar die afdruk is niet gemaakt met het bewaard gebleven stempel, maar met een ouder stempel. Het bewaard gebleven stempel van het domkapittel werd wel gebruikt op 21 augustus 1337. De datering staat in dit geval dus absoluut vast binnen een marge van zes jaar. Het blok zilver dat de zilversmid gebruikte om het zegel in te snijden is van een hoog gehalte zilver, namelijk 975/000. Dat is hoger dan het allooi dat in 1340 door de stedelijke raad werd voorgeschreven, hetgeen overeenkomt met 962,5/000.¹⁶

Mogelijke makers

Op beide stempels komt een teken voor. Op het zegel van Sint Jan is het niet duidelijk of dit teken (een vijfbladig bloemetje) verwijst naar de maker. Op het zegelstempel van de dom ziet men aan de achterzijde, ter hoogte van het handvat, het merkteken 'Franse lelie', dat mogelijk wel een (meester)teken van de

middeleeuwse zilversmid/stempelsnijder is geweest.

Uit de vroege veertiende eeuw zijn enkele namen bekend van Utrechtse zilversmeden. Johan van Ghent bijvoorbeeld verwierf in 1306 het burgerschap van de stad Utrecht. Bij zijn inschrijving werd erbij vermeld dat hij van beroep zilversmid was.¹⁷ In een document uit 1334 wordt opnieuw een zilversmid bij name genoemd. In dat document wordt gesproken over een huis waar de zoon van de zilversmid Peter woont. Het betreffende pand wordt in een document uit 1350 'Leliënberch, neffens de St. Jansbrug' genoemd.¹⁸ Zou Peter uit het huis Leliënberch misschien een lelie als (meester)teken hebben gevoerd?

Maar er werkten rond 1330 ongetwijfeld meer zilversmeden in de stad, van wie geen namen of andere gegevens bewaard zijn gebleven. Ook één van deze meesters kan het (meester)teken 'Franse lelie' geslagen hebben op het domzegel.

Noten

1. Centraal Museum Utrecht, inv.nrs. 3041, 3042; cat. *Zilver, collectie Centraal Museum Utrecht*, Utrecht 1972, nrs. 3,4; verder L.E. van den Bergh-Hoogterp in: cat. *Goud, Zilver, Brons en andere metalen*, 1997 (in druk). Voor zegels in het algemeen zie: E. Kittel, *Siegel* (Braunschweig 1970). Voor zegels van Utrechtse instellingen en personen ná 1300 zie: *Nederlandsche kloosterzegels*, uitg. W.A. Beelaerts van Blokland, D.P.M. Graswinckel e.a., 3 dln. ('s-Gravenhage 1928-1952) en het recent verschenen werk van J.H. de Vey Mestdach, *Liber sigillorum, zegels uit het archief van de Ridderlijk Duitsche Orde, Balije van Utrecht* (Utrecht 1995).
2. De oudste op schrift gestelde eisen voor proefstukken dateren uit een latere periode dan de onderhavige Utrechtse stempels, zoals de bepaling van 21 mei 1451 voor het tweede proefstuk dat de goudsmiden in Breslau moesten maken: '... eyn ingsigil zugraben mit helme und schilde und helmdecke, ...'; de ordonnantie volledig in: E. Hintze, *Die Breslauer Goldschmiede, eine archivalische Studie* (Breslau 1906) p. 24.
3. Van de veelheid van stedelijke en burgerlijke zegels geeft ook H. Kohlhausen in: *Nürnberg Goldschmiedekunst des Mittelalters und der Dürerzeit 1240 bis 1540* (Berlijn 1968), pp. 11-78, een mooi overzicht.

4. Wel bleven enige Utrechtse stadsstempels bewaard uit de 17de en 18de eeuw, bijvoorbeeld het door Roeloff van Cuylenburch gesneden zegel van 1658. De zilversmid kreeg volgens de Vroedschapsresoluties een bedrag van 400 gulden voor zijn werkzaamheden (res. 27 sept. 1658) uitbetaald; cat. Zilver 1972 (noot 1), nr. 28.
5. Het is goed denkbaar dat het stempel het werk is van een Utrechtse meester.
6. Voor Zwolle zie B. Dubbe, *Monumenten in zilver, geschiedenis van het Zwolse stadszilver* (Zwolle 1976), p. 19 en J.M. Fritz, *Goldschmiedekunst der Gotik in Mitteleuropa* (München 1982), afb. 393 en 394; Voor het zegel van de stad Zutphen zie W.J.S. van Alphen en M.M. Doornink-Hoogenraad, *Zutphens zilver* (Zutphen, z.j.), p. 8, afb. 2 (deze publicatie ook verschenen als 'Zutphens zilver en zijn makers', in: *Bijdragen en mededelingen 'Gelre', Vereniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht* 54 (1954). Van de stad Den Bosch bleef een stadszegel uit de zestiende eeuw bewaard, zie: cat. tent. *Zilver uit 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1985), nr. 32. Zie verder Van den Bergh-Hoogterp, *Goud- en zilversmeden te Utrecht in de late middeleeuwen* ('s-Gravenhage/Maarssen 1990), pp. 197-99.
7. Van den Bergh-Hoogterp 1990, pp. 380-81.
8. Zie hierover W.J.A. Visser, 'Een inventaris van goederen toebehoorende aan de vijf kapittelen te Utrecht, die in 1811 bij de saecularisatie in staatsbezit zijn overgegaan', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht* 58 (1934), pp. 207-9.
9. Rechts en links kunnen verwarring scheppen. Hier wordt het heraldische rechts en links bedoeld; dat wil zeggen dat het zegel wordt beschreven vanuit de positie van de op het zegel afgebeelde figuur. Rechts wil dus zeggen aan de kant van de rechterhand van de afgebeelde.
10. In het verleden werd de voorstelling wel zeer vreemd omschreven als Sint Maarten met het Christuskind op de arm en een man met een strop om de hals etc. in: *Centraal Museum Utrecht, catalogus van het Historisch Museum der Stad* (Utrecht 1928), nr. 1307.
11. Grammatikaal is het woord 'magnifici' in het omschrift moeilijk te duiden. Zie voor dit zegel: K. Heeringa e.a., *Corpus sigillorum Neerlandicorum. De Nederlandsche zegels tot 1300* ('s-Gravenhage 1937-1940), plaat 10, afb. 59; daar een afdruk van het zegel uit 1294 (dat ook in 1293 reeds in gebruik is geweest). Het is afwijkend van de stempelfafdruk aan het charter van 1331. Er moet dus nog een zegelstempel in gebruik zijn geweest in de periode globaal tussen 1300-1335.
12. De voorstelling kwam ook voor op een Utrechtse 'brutse' (een koor-mantelsluiting of fibula) van verguld zilver, mogelijk afkomstig van thesaurier Ghiselbertus van Jutphaes en daterende van c. 1346. Het stuk wordt in 1483 beschreven bij een taxatie van kerkelijke stukken (RAU, dom, inv.nr. 1058): 'Item noch een vergulden brutse dair inne stont sunte Martijn in medio ende aen die een zijde drie doede [doden], die zunte Martijn verweckede [tot leven wekte], ende aen die andere side een canonic knyelende cum armis [etc.]'.
13. Zie cat. *Zilver, collectie Centraal Museum Utrecht* (Utrecht 1972), nrs. 3 en 4, respectievelijk 14de en 14/15de eeuw.
14. Het charter van 18 januari 1331 behelst de erkenning van de bisschop van Utrecht van de verkoop van de rente van de tol van Rhenen aan heer Willem van Boekelo en zijn vrouw Conegunde, gravin van Dalen en vrouwe van Diepenheim. Ook zij bezegelden het document.
15. De afdruk van het zegel hangt ook aan een oorkonde in het Gemeentearchief van Zwolle en dateert van 13 september 1404 (GA Zwolle, inv.nr. AAZ01, charternr. 404.13.); de Vey Mestdagh 1995 (noot 1) geeft als nr. 629/1 een afdruk van het zegel van 31 augustus 1346 aan een oorkonde uit het archief van de Ridderlijk Deutsche Orde. Met dank aan mevr. drs. C. Hesselink-Melchior voor haar onderzoek in het Zwolse archief.
16. Zie hiervoor Van den Bergh-Hoogterp 1990, bijlage II, p. 675.
17. GAU, SA, suppl. inventaris, inv.nr. 11, p. 3; zie verder: Van den Bergh-Hoogterp 1990, 593 (biografie nr. 1).
18. GAU, bibliotheek, hss., Van der Monde, nr. XB 26 en 27 (aantekeningen betreffende openbare en particuliere huizen, oud nr. 2166x); RAU, Van Buchell, hs. register 17 B, f. 62v (charter van 1334); zie verder Van den Bergh-Hoogterp 1990 (noot 6), 593 (biografie nr. 2).

Recente Romeinse vondsten, de 'Leidse Rijn'

Voor een 'Oud-Utrecht'-lid die al jaren vrijwillig een hand toesteekt bij de vondstbewerking in het Pandhuis zijn, als het om Romeinse vondsten gaat, gouden tijden aangebroken. Vanuit een andere discipline afkomstig ontketende het vinden van een terra sigillata-scherfje bij de opgraving Vissersplein (1980) een ongekende fascinatie voor de Romeinen in Utrecht. Die is gebleven en het is misschien wel het voorrecht van een niet-deskundige om onbevangen over de binnenstromende Romeinse vondsten uit de opgraving Leidse Rijn te bespiegelen.

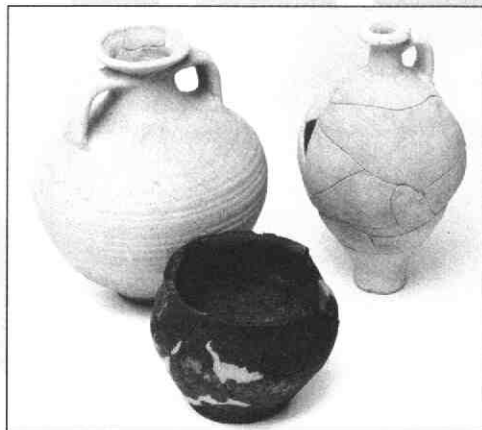
Voorbijgaand aan het opgraven en documenteren ter plaatse, bepaalt de vondstbewerker zich tot het uitzoeken en waar dat mogelijk is tot het reconstrueren en restaureren van het geborgene. De daarin opgeslagen wetenschappelijke informatie wordt daarmee toegankelijk(er) voor de deskundige, maar de ambitie van de schrijver van dit stukje is vooral op het uiterlijke vertoon gericht, op het meer tastbaar maken van die Romeinen van weleer. Wellicht is het belang van mede-argelozen daarmee vooralsnog meer gediend dan met een gedetailleerde wetenschappelijke verantwoording.

Terzake. Als de gecodeerde zakjes met vondsten in grote getale binnenkomen, kan daaruit afgeleid worden dat het opgraven en bergen ervan geen sinecure was. De aanklevende taai klei is bijzonder moeilijk van de scherven te verwijderen. Bovendien overtreft de hoedanigheid van het gemiddelde baksel maar nauwelijks van die van licht gekoelde roomboter. Hoewel het aardewerk bijna tweeduizend jaar oud is, is dat

verschijnsel verrassend en vooralsnog niet verklaard ... herhaalde bemesting door de eeuwen heen? Het heeft er in het veld soms toe geleid dat bij het aantreffen van een omschreven schervencomplexje werd besloten dat in kluitvorm te bergen. Daarmee kon een stukje opgraving in huis worden voortgezet.

Het is boeiend om min of meer intacte objecten in de zakjes aan te treffen. Wat te denken van een vrijwel intacte mantelfibula, een glazen kraal, een bronzen knop, diverse en zo te zien veelgebruikte wetstenen om sikkels en dergelijke te scherpen. Daarmee komen die Romeinen wat tastbaarder naar voren. Dat is nog meer het geval bij die bijna complete geborgen geribbelde tweerorige bolle roodaardewerken kruikamfoor, die met koesterende handen werd gereinigd en ietwat bijgegist, een prachtexemplaar. En even later nog dat tweederde één-orig witaardewerken kruikamfoortje dat via veel geduld slank en elegant uit de talloze fragmenten verrees! Tenslotte het vrijwel complete sobere terra sigillatabord met stempel (dat de krant al eens haalde), het substantiële fragment van een wrijfschaal dat karakteristiek met scherpe fragmentjes natuursteen is doorspekt. Die Romeinen konden er wat van ... dat moet toch ook door anderen gezien en genoten worden!? En welke verrassingen zullen zich nog aandienen in die talloze zakken die nog op reiniging en nadere exploratie liggen te wachten?

Trouwens, zo tussen de bedrijven door wordt er tegelijkertijd nogal wat inheems aardewerk van rond het begin van de jaartelling

aangetroffen. Dat is minstens even zo boeiend als het Romeinse materiaal. Het is nog kwetsbaarder dan het Romeinse aardewerk en de grootste charme bestaat uit het feit dat het met de hand gevormd werd, de gebruikte klei weinig homogeen was en dat het bakken ervan kennelijk maar matig onder controle kon worden gehouden. Over vuur gesproken, er werd bij de opgraving een grote hoeveelheid verkoold graan gevonden en ook veel houtskool dat doet vermoeden dat er ter plaatse eens een hevige brand heeft gewoed. Dat lijkt bevestigd te worden door de vondst van talloze fragmenten aardewerk met brandsporen op plaatsen waar die op grond van hun gebruik niet voor de hand liggen. Wat te denken van die geblakerde plekken op dat wrijfschaalfragment, waarop brandsporen toch al onwaarschijnlijk zijn en in dit geval ook nog eens op de binnenkant?

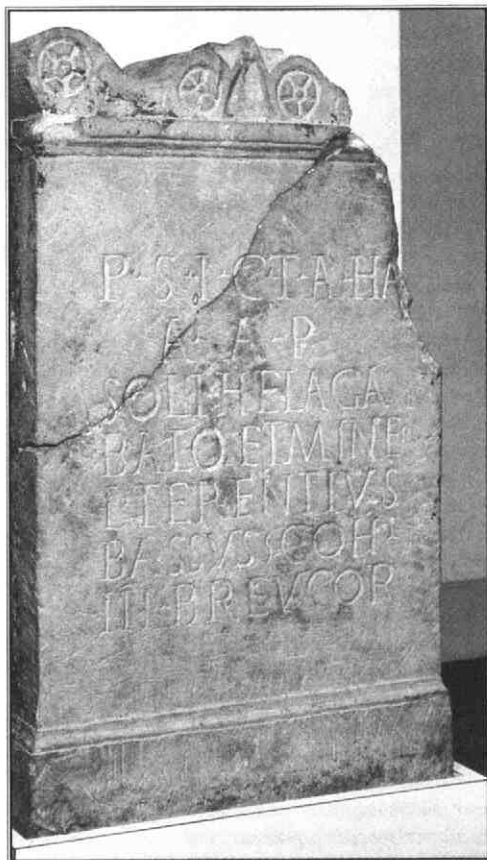
Verder opgraven en vondstbewerken dienende zal de toekomst uitwijzen of er voor die voorlopig veronderstelde brand nog nadere aanwijzingen kunnen worden verkregen en zo ja, wanneer. Het blijft spannend met die Romeinen!

De twee Romeinse amforen en het inheemse werk.

Wat een verschil in kwaliteit!

Foto: Fotodienst gemeente Utrecht

**Een molen op de oude stadswal. Langsrijdende auto's naar het centrum.
Parkeerplaatsen. Eigenlijk is het een vrij kale plek. Het bijzondere ligt onder de
grond, tussen de vervuiling die de gasfabriek heeft nagelaten.**

Het altaar.
Stadsmuseum
Woerden.
Foto: Nettie
Stoppelenburg

Nu bijna tien jaar geleden, in 1988, werd een begin gemaakt met de grondsanering van de gasfabriek in Woerden. Aan weerszijden van de Oranjestraat werd de grond van twee terreinen verwijderd. Men verwachtte geen archeologische vondsten. Het gebied ligt op enige afstand van de binnenstad, waar het castellum vermoed wordt. Bovendien zou men naar verwachting alleen de verstoorde bovengrond verwijderen.

Nettie
Stoppelenburg

Dat laatste bleek niet uit te komen: de grond was veel dieper vervuild. Onder de gasfabriek trof men een rivierbedding, die in de Romeinse tijd intensief was gebruikt.

Al snel werd duidelijk dat de grond vol zat met Romeins materiaal. Iedere zichzelf respecterende amateurarcheoloog van Woerden en omgeving kwam een kijkje nemen. Ook Cees Beunder, een amateurarcheoloog wiens grote kennis van de Rijnstreek tussen Alphen en Woerden uit zijn vele publicaties blijkt, bleef daarbij niet achter. De zuidelijke put was het minst vervuild: hierboven had zich de kolenopslag van de gasfabriek bevonden. Boven de noordelijke put had het zuiveringshuis gestaan. De teerlucht was hier bijna bedwelmend zwaar.

De noordelijke oever van de rivier was in de 2de eeuw na Christus voorzien van een beschoeiing van elzenhout. Die ontdekking was geen nieuws: op andere plaatsen in de binnenstad waren al eerder sporen van een Romeinse haven ontdekt, compleet met twee schepen. Tijdens het voortgaan van de machine kwam het derde schip van Woerden aan het licht: een platbodem, die zo'n 25 meter lang moet zijn geweest. Voor de vondst van het volgende schip werd de machine op verzoek van Beunder een uur stilgezet. Het vierde schip van Woerden bleek een boomstamkano te zijn, verhoogd met een overnaads opgezette plank. Dit schip was twaalf meter lang, 1,25

meter breed en had een mastbank en een ijzeren ring voor het afmeren. De schepen waren niet afgezonken ter versterking van de beschoeiing. Ze moeten tijdens de dooi in het vroege voorjaar door de hoge waterstand en de kracht van de stroming zijn losgeslagen, gezonken en bedekt met zand. Nu, bijna tweeduizend jaar later, werden ze tamelijk ruw aan de vergeetheid ontrukkt en vervolgens vernietigd. Alleen ijzeren spijkers en een bootshaak resteren.

Niet af te schrikken door de stank in de put bleef Beunder het werk van de machine volgen. Er kwam een onverwachts groot moment: hij signaleerde in de bak van de kraan een stuk steen. Het werd op de rand van de put gezet, maar kwam daarbij zo wankel terecht op de grote klomp klei aan de onderzijde dat het viel en in twee stukken brak. Samen met Mart Scheer, die zich vanwege zijn werkzaamheden regelmatig door Woerden verplaatst, onderzocht Beunder zijn vondst. Het was een rechthoekige bekapte steen, met versieringen aan de bovenzijde en een inscriptie aan de voorzijde. De conclusie lag voor de hand: een altaar.

Stevig boenen reinigde het altaar van de vervuilde grond, maar verwijderde helaas ook de laatste rode verfesten uit de letters. Het zijn, zoals gebruikelijk in de Romeinse tijd, hoofdletters, maar er zijn ook on-Romeinse aspecten aan deze letters. De O's hebben een passerpunt in het midden, een truc die van middel-eeuwse inscripties bekend is.

Omdat de afkortingen op verschillende wijzen kunnen worden aangevuld, is de tekst voor meerdere interpretatie vatbaar.

Hoe een kale plek in Woerden iets te maken kan hebben met het zonnige Smyrna

P.S.I.C.T.A.HA
A.A.P.
SOL I. HELAGA
BALO ET MINER
L. TERENTIVS
BASSVS S COH.
III. BREVCOR

De meest gangbare lezing van de complete Latijnse tekst is de volgende (hoofdletters zijn overgenomen van de inscriptie, kleine letters aangevuld):

Pro Salute Imperii Cohortis Totius Auxilio Hanc Aram Aediculamque Posuit SOL Invicto HELA-GABALO ET MINERvae Lucius TERENTIUS BASSUS Signifer COHortis III BREVCORum.

De vertaling luidt:

Tot heil van het rijk, met medewerking van de hele hulpgroep, heeft Lucius Terentius Bassus, vaandeldrager van de derde hulpgroep Breuci, dit altaar en zijn onderkomen, gewijd aan Sol Invictus Helagabalus en Minerva, geplaatst.

Helagabalus (!) is niet de meest gebruikelijke godheid om een altaar aan te wijden en dat is nog voorzichtig uitgedrukt. Hij was een van oorsprong Syrische zonnegod die vereerd werd in Smyrna, in het huidige Turkije. Niets meer dan een lokale god, maar daar kwam tijdelijk verandering in door een ondernemende moeder. In 218 werd een jonge priester van Helagabalus tot Romeins keizer uitgeroepen omdat zijn moeder verklaarde dat hij de zoon en erfgenaam van keizer Caracalla was. Hij regeerde onder de naam Marcus Aurelius Antoninus Heliogabalus en zijn regering zou Louis Couperus zeventien eeuwen later inspireren tot de roman "Een berg van licht". Na vier jaar hadden zijn soldaten zo

genoeg van zijn dwaasheden en uitspattingen, dat ze de keizer en zijn moeder vermoordden.

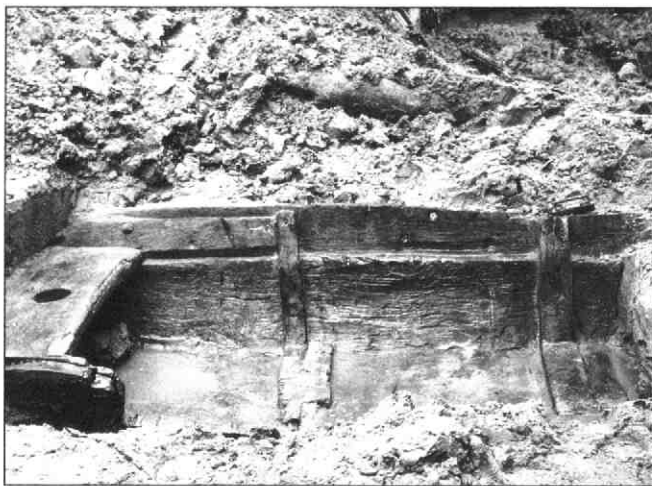
De altaarsteen kan op deze manier keurig gedateerd worden: tussen 218 en 222. Na de dood van de keizer moet een altaar voor de god Helagabalus een genante herinnering zijn geweest aan een periode die men het liefst zo snel mogelijk wilde vergeten. De vermelding van Minerva kon daar kennelijk niet tegenop wegen: de altaarsteen werd in het water gekiept. Grappig genoeg bleef het altaar op die manier nu juist behouden. Er kwam geen boer langs, die zijn erf wilde verharderen; geen priester, die stenen nodig had voor zijn kerk; geen landeigenaar die een muur om zijn terrein wilde bouwen.

Het altaar is te zien in het Gemeentemuseum van Woerden. Zoals in de folder van het Romeinse jaar is aangekondigd, zal de opstelling in het museum gewijzigd worden, maar dit zal waarschijnlijk in 1998 plaatsvinden. De altaarsteen zal ook van deze nieuwe opstelling deel uitmaken.

(1) Helagabalus is de Semitische vorm van de naam die dus grappig genoeg op het altaar is gebruikt, Heliogabalus is de Latijnse vorm.

De Plek.
Foto: Nettie
Stoppelenburg

Het vierde schip van Woerden.
Foto: Mart Scheer

Historisch café

Iedere 2e vrijdag van de maand, vanaf 17.00 uur. Als inleiding een korte lezing over een Utrechts onderwerp.

Plaats: Weeshuis, Domplein

Najaarsledenvergadering

Zie de aankondiging elders in dit blad.

De Utrecht Agenda 1998

De Utrecht agenda is inmiddels een begrip geworden. Naast een agenda is de Utrecht Agenda ook een waardevol fotoboek, dat ook na 1998 waarde heeft. De Agenda van 1998 staat in het teken van de sport. De foto's komen uit de collectie van het Utrechts Archief.

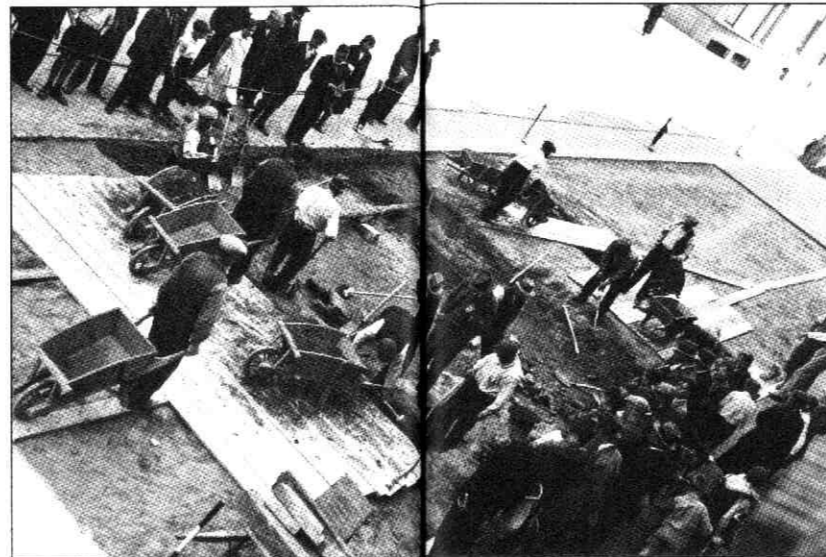
De agenda (à fl. 29,90) zal in de boekhandel verkrijgbaar zijn of is te bestellen bij: Uitgeverij Prestige, Doelenstraat 46, 3512 XJ Utrecht.

"Kennismaking" met het Universiteitsmuseum

11 oktober 1996, ongeveer een jaar geleden, was een belangrijke dag in het bestaan van het Universiteitsmuseum. Toen werd het gebouw betrokken in het museumkwartier, adres Lange Nieuwstraat 106 te Utrecht.

Het is een historische locatie; vroeger waren hier het Botanisch Laboratorium en de Hortus Botanicus gevestigd. Het is de moeite waard, vond de activiteitencommissie van Oud-Utrecht en het Historisch Platform, om een "kennismaking" met het museum te organiseren, een museum waarvan de stichting plaats vond in 1928 en dat voortbouwde op

Foto:
Opgraving op het Domplein in 1933

de collectie van het Natuurkundig Gezelschap (1779). Maar er is meer te zien dan alleen maar natuurkunde.

Op zaterdag 25 oktober a.s. is, in overleg met het museum het volgende programma opgesteld:

14.00 uur:

Ontvangst met koffie, thee en cake. Er wordt een inleiding verzorgd door de bijzonder hoogleraar Utrecht Studies Prof. Dr. P.D. 't Hart.

15.00 uur:

Rondleiding door gidsen van het Universiteitsmuseum.

Als er nog tijd overblijft kunt U wandelen in de altijd boeiende Oude Hortus waar een Ginkgo (Japanse Notenboom) staat, naar alle waarschijnlijkheid geplant in 1775 en waar men de Regius (kruiden)tuin heeft aangelegd volgens oude richtlijnen.

Om, in verband met het aantal gidsen, inzicht te krijgen in het aantal bezoekers, wordt U vriendelijk verzocht zich voor zaterdag 11 oktober op te geven tussen 18.00 en 19.00 uur bij: J.H. de Wit, Pekingdreef 76, 3564 JR Utrecht, tel. 030 - 2 61 72 74.

De kosten bedragen f 8,50 per bezoeker, bij het tonen van een Museumjaarkaart wordt f 3,50 in mindering gebracht. Deze kosten worden voldaan in het museum. De activiteitencommissie hoopt U op zaterdag 25 oktober te kunnen begroeten.

Lezing, tentoonstelling en glas.

De betekenis en de invloed die de Romeinen gehad hebben op ons land zijn nog altijd aanwijsbaar. Zo stonden hun wetten model voor onze wetgeving, de stad Utrecht dankt haar bestaan en haar naam aan hun verblijf in onze streken en woorden als museum, provincie, Domkerk en munt zijn rechtstreekse afleidingen uit het Latijn.

In het kader van het nu lopende Romeinenjaar is er in Het Nederlands Muntmuseum een tentoonstelling gaande over geld uit de Romeinse tijd, dat bij verschillende gelegenheden, soms per toeval, is gevonden in de provincie Utrecht. Zo is er de beroemde schat van het Domplein, toevallig gevonden bij opgravingen in 1933 en zijn er tekeningen van de munten die de 16e eeuwse advocaat Aenout van Buchell in Vechten en De Meern van de lokale bevolking opkocht. Bijzondere aandacht krijgen de recente vondsten die gedaan werden op het Pieterskerkhof.

Over deze en andere zaken organiseert Het Nederlands Muntmuseum, in samenwerking met de Vereniging Oud Utrecht, een lezing op vrijdag 31 oktober. Hier zullen de inleiders drs. J. Ter Brugge, provinciaal archeoloog, drs. H. De Groot, stadsarcheoloog en dr. J. van der Vin, conservator Antieke Munten van het Koninklijk Penningkabinet in Leiden, elk een korte (15 min.) inleiding houden over het onderwerp Romeinse muntvondsten in de provincie Utrecht, zoals ook de titel van de tentoonstelling luidt. Deze kan ook na de lezing worden bezocht en de middag zal besloten worden met een (goed) glas voor een aangenaam samenzijn.

De aanvang is 14.00 uur, afsluiting om 17.00 uur, plaats Het Nederlands Muntmuseum, Leidseweg 90, Utrecht.

Vanwege het beperkte aantal plaatsen is opgave vooraf zeer gewenst op nr. 030-2910478 (museum, Mw. Heppenhuys). De middag is toegankelijk voor leden en niet-leden.

Vereniging Oud-Utrecht Concept-begroting 1998 In Ned. gulden

	Jaarrekening 1995	Jaarrekening 1996	Begroting 1997	Begroting 1998
BATEN				
Contributies	89.281	89.851	90.000	89.000
Donaties/Subsidies	16.630	12.791	13.000	13.000
Advertenties	16.100	10.800	10.000	10.000
Verkopen	1.335	1.282	1.000	1.000
Fin. baten	5.803	6.773	6.000	6.000
Jubileumgiften				25.000
Totaal Baten	129.149	121.497	120.000	144.000
LASTEN				
Tijdschrift O-U	46.777	47.840	50.000	50.000
Jaarboek O-U	37.375	39.034	40.000	40.000
Activiteiten e.d.	3.161	3.665	5.000	5.000
Gem. Arch. Kron.	125	0	5.000	0
Prov. Arch. Kron.		1.595	3.000	7.500
Utr. Biografieën	1.910	1.200	2.500	2.500
O.-U.-prijs	3.633	2.500	2.500	3.000
Leerstoel Utr.-studies	1.242	3.751	5.000	5.000
Beheerskosten	11.063	11.440	12.000	15.000
Algemene kosten	4.369	4.592	5.000	5.000
Jubileum 1998			10.000	10.000
			(Reservering)	
Totaal Lasten	109.655	115.617	140.000	143.000
Resultaat	19.494	5.880	-20.000	1.000
Eigen Vermogen	96.073	101.953		

Muus & Ijzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- ▶ Aan- en verkoopbegeleiding
- ▶ Taxaties
- ▶ Hypotheken
- ▶ Verzekeringen

Jij Muus & Ijzerman
makelaardij in onroerende goederen

Telefoon 030 - 234 00 08, Fax 030 - 232 19 70
Plompelorengracht 18, 3512 CD Utrecht

Maandblad en Jaarboek

Het Maandblad Oud-Utrecht geeft volop informatie over de geschiedenis en het heden van stad en provincie. Het is met zijn artikelen, boekbesprekingen en 'verenigingsnieuws' onmisbaar.

Het Jaarboek Oud-Utrecht is bekend om zijn boeiende wetenschappelijke bijdragen en om de Kroniek: een overzicht van de belangrijkste gebeurtenissen uit het voorbije jaar.

Traditie, tijdschrift over tradities en trends

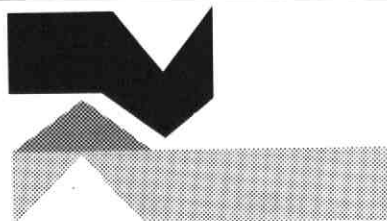
Je eet van een bord, je begroet iemand door je rechterhand uit te steken, je viert je verjaardag. Zo doet iedereen het en niemand denkt er over na. Het lijkt wel alsof het nooit anders is geweest. Het zijn tradities die van ouders op kinderen over gaan. Er zijn ook gebruiken die pas kort bestaan. Bijvoorbeeld de gewoonte om iemand te feliciteren via een advertentie in de krant. Een paar mensen beginnen er mee, het wordt een modeverschijnsel, een trend.

Over al dit soort oude en nieuwe gebruiken en gewoonten is te lezen in het tijdschrift: **Traditie, tijdschrift over tradities en trends**. Het laat op een heldere en levendige manier zien hoe achter de gewoonste dingen vaak een fascinerende wereld schuil gaat.

Traditie, tijdschrift over tradities en trends is een toegankelijk geschreven tijdschrift dat vier keer per jaar verschijnt. Het is rijk geïllustreerd in full-color en wordt uitgegeven door het Nederlands Centrum voor Volkscultuur. Een jaarabonnement kost f 30,- of Bfrs 600.

Vraag een proefnummer aan bij het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, Lucasbolwerk 11, 3512 EH Utrecht (00-31-(0)30-2319997)

Wie hart heeft voor Utrecht is lid van Oud-Utrecht.

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2623866/2626800
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

Hierbij geef ik mij op als lid van de Vereniging Oud-Utrecht

naam _____

adres _____

postcode _____ woonplaats _____

geboortedatum _____

a.u.b. aankruisen wat u kiest:

- met onmiddellijke ingang (u betaalt dan contributie over het lopende kalenderjaar en ontvangt dan alle publikaties die dit jaar zijn verschenen)
- met ingang van het volgende jaar

Onderhoudsbedrijf

J.P. de Rijk

VOOR DEGELIJK
VAKKUNDIG ONDERHOUD
AAN HUIS EN TUIN

J.P. de Rijk
G.v.Walenborchstraat 18
3515 BT UTRECHT
Tel. 030-2718901

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- Elektra
- Klimaat
- Sanitair
- Beveiliging

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Tel. 030-288 24 64 Fax 030-288 57 33

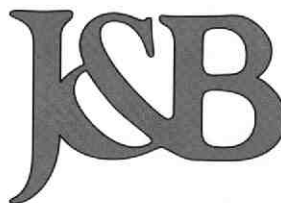

Voor een gedegen advies in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projectontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan 39a 3581 CC Utrecht 030-2 334 336

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheke

oud-utrecht

hier
postzegel
plakken

Vereniging Oud-Utrecht
Pr. Hendriklaan 76
3584 ER Utrecht

Oud-Utrecht

'Vereniging tot beoefening en verspreiding
van de kennis der geschiedenis van stad
en provincie Utrecht' opgericht in 1923

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

**EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES**

MAATKLEDING

**OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74**

**ER IS EEN BANK
WAAR OUDE WAARDEN
NOG IN ERE
WORDEN GEHOUDEN.**

CENE
CREDIET EN EFFECTEN BANK
Herculesplein 5, Utrecht

AB-LOP: Tj ocf 1903

OUDE Utrecht

70e jaargang nummer 6

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Op bedevaart naar Kevelaer aan het begin van de 19de eeuw

De broederschap van Achterveld, Soest en Laren

“t Was schitterend!”

De opvoering van een toneelstuk over de Romeinen

“Brahms was de held van de avond”

Een korte historie over Utrecht als Brahmsstad

Foto uit 1931 of 1932 van de Utrechtse
bedevaartprocessie in Kevelaer.
(Utrecht, Museum Catharijneconvent)

voor
Utrecht-boeken
stad en provincie

Broese Kemink)
Boekverkopers

aan de Stadhuisbrug • Utrecht • tel. 030 - 233 52 00

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

Lid Ned. Antiquar's Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam Laren
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam Torenlaan 5, 1251 HF Laren
Tel. 020-6208100 Tel. 035-5381454

JURRIËNS | BOUW

- Restauratiewerken
- Nieuwbouw
- Onderhoud

**Aannemingsbedrijf
H.J. Jurriëns B.V.**
Sophialaan 1
Postbus 8110
3503 RC Utrecht
Tel.: 030 - 2412 912
Fax: 030 - 2413 934

Wij drukken
ook
uw kosten

BEL ONS VOOR EEN OFFERTE
VOOR HET MOOISTE DRUKWERK

CASPARIE UTRECHT
ONDERDEEL VAN ROTO SMEETS DE BOER
TELEFOON: 030-2822822

**Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling**

**LISMAN
& LISMAN**
BOUW & VASTGOED

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Colofon

Oud-Utrecht

Tweemaandelijks tijdschrift
70e jaargang nr. 6
november/december 1997
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en tot verspreiding van de kennis der geschiedenis van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: J.W. Lemaier
Secretariaat: Mw. J.C.M. Pennings,
p/a Alexander Numankade 201,
3572 KW Utrecht.
Penningmeester: P. Kroes.
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar: Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76,
3584 ER Utrecht.

De contributie bedraagt f 54,- per jaar (26- f 30,-; 65+ f 44,- per jaar).
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: M. Dolfin, B. van den Hoven van Genderen, J. Leguyt, M.C. van Oudheusden, P. Rhoen, B. van Santen, M. van de Vrugt, en A. van der Zeijden.

Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: De Vormers, Utrecht

Druk: Casparie Utrecht

Oud-Utrecht. Tweemaandelijks tijdschrift verschijnt zes maal per jaar.

Deadline agenda volgende nummer: 20 december 1997, verschijningsdatum 2 februari 1998.

Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 5 1/4 of 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versies 4.2, 5.0 of 5.1).

Aanbevolen omvang tussen de 2000 en 4000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de redactie

Volgend jaar is het 75 jaar geleden dat de Vereniging Oud-Utrecht werd opgericht.

U heeft ongetwijfeld hier en daar al geluiden over dit feestelijke lustrum gehoord. In dit nummer in ieder geval een eerste aankondiging van de tot nu toe geplande activiteiten die volgend jaar aan ons voorbij gaan trekken. Noteert u de data al vast in uw agenda!

Vanaf het eerste nummer in 1998 wordt u regelmatig en uitgebreid op de hoogte gehouden van alle lustrum activiteiten.

Maar eerst nog uw aandacht voor dit nummer met opnieuw een diversiteit aan artikelen. De redactie verheugt zich nog steeds in het aantal auteurs dat ons telkens weer zonder enige moeite weet te vinden. Zij maken voor een groot deel het blad. Onze dank daarvoor en we zien uit naar uw inzending!

Inhoud

Op bedevaart naar Kevelaar aan het begin van de 19de eeuw	124
De broederschap van Achterveld, Soest en Laren Marc Wingens	
De plek Het Tinus de Witplantsoen te Breukelen	129
H.J. van Es	
Agenda	130
Romeinen "t Was schitterend!"	131
De opvoering van een toneelstuk over de Romeinen Bettina van Santen	
"Brahms was de held van de avond"	134
Een korte historie over Utrecht als Brahmsstad Jean-Paul Meijer	
Utrechtse portretten in miniatuur	139
Over nut en nadeel van de Kurzbiographie Albert van der Zeijden	

123

Op bedevaart naar Kevelaer aan het begin van de 19de eeuw:

De broederschap van Achterveld, Soest en Laren

Van 11 oktober 1997 tot en met 11 januari 1998 is in Museum Het Catharijnenconvent te Utrecht de tentoonstelling 'Bedevaarten in Nederland' te zien¹.

Een belangrijk deel van deze tentoonstelling is gewijd aan het Duitse Mariaoord Kevelaer, dat op slechts enkele kilometers afstand van de Nederlandse grens ligt ter hoogte van het Noord-Limburgse Bergen aan de Maas. Hoewel Kevelaer geen Nederlandse plaats is en er strikt genomen dus geen 'bedevaarten in Nederland' naar worden ondernomen, is deze plaats sinds de 17de eeuw het Nederlandse bedevaartsoord bij uitstek geweest².

Aan het einde van de 16de eeuw kreeg het calvinisme de overhand in het gebied dat al snel de Republiek der Verenigde Nederlanden ging heten. Openbare uitingen van het katholieke geloof werden hier verboden, wat onder meer betekende dat Nederlandse katholieken niet meer in eigen land op bedevaart mochten gaan. Hoewel sommige heilige plaatsen, zoals het Mariaoord Heiloo in de buurt van Alkmaar, bedevaartgangers bleven trekken, was een legale, openlijke en uitbundige tocht met bijbehorende ceremonieën niet langer mogelijk. In het katholieke buitenland kon dit uiteraard nog wel. Daarom weken veel Nederlandse pelgrims uit naar heilige plaatsen over de grens. Zij gingen vooral naar Kevelaer.

Kevelaer ontwikkelde zich tot bedevaartplaats nadat een marskramer daar in 1642 even buiten het dorp een veldkapelletje had opgericht. De bouw van het kapelletje zou hem zijn opgedragen door de moeder Gods, Maria. Ook de vrouw van de marskramer kreeg een teken uit de hemel. In een visioen zag zij een klein devotieprentje in het kapelletje hangen met daarop een afbeelding

van het Mariabeeld dat in Luxemburg werd vereerd. Zij wist het prentje te verkrijgen en liet het aan de kapelwand bevestigen.

Het kleine kapelletje trok onmiddellijk bedevaartgangers. Al snel deden zich dankzij Onze Lieve Vrouw van Kevelaer vele wonderen voor, vooral genezingen. Het bisdom Roermond, waartoe Kevelaer kerkelijk behoorde, stimuleerde de nieuwe bedevaartplaats. Binnen enkele jaren stond het kapelletje niet meer temidden van akkers en velden, maar op een plein met een bedevaartkerk en een klooster voor de religieuze congregatie die de verering in goede banen moest leiden en propageren.

Het propagandamateriaal, in de vorm van prentjes en mirakelboekjes, bereikte ook de Nederlandse katholieken. Aanvankelijk trokken zij individueel of in kleine groepjes naar Kevelaer, maar omstreeks 1700 gingen zij zich ook organiseren. In de grotere Nederlandse steden werden broedersschappen opgericht die eens per jaar een bedevaart naar Kevelaer ondernamen³. De eerste van deze broedersschappen ontstond in 1715 in Amsterdam. In het gewest Utrecht volgden de stad Utrecht

in 1721 en Amersfoort in 1750. Deze bedevaartorganisaties hadden een regionale functie: er gingen niet alleen stedelingen mee naar Kevelaer, maar ook inwoners uit de dorpen in de omgeving. De deelnemende plaatsen waren in het broederschapsbestuur vertegenwoordigd door broedermeesters die lokaal de leden inschreven en de contributies indien.

De Kevelaergenootschappen beschouwden zichzelf als kerkelijke broedersschappen, maar de meeste waren dat in strikte zin niet. Het ontbrak hen namelijk aan een kerkelijke goedkeuring en zij stonden niet onder leiding van een geestelijke. De broedersschappen werden bestuurd door leken uit de stedelijke middenstand. Onder normale omstandigheden zou de katholieke kerkelijke overheid zich tegen deze gang van zaken hebben verzet en hebben getracht de broedersschappen aan zich te onderwerpen. In de 18de-eeuwse Nederlandse Republiek ontbrak een katholieke kerkelijke leiding echter, evenals een kerkelijke organisatiestructuur, aangezien de katholieke kerk er semi-illegaal was. De broedersschappen hielden zich bovendien bezig met een onwettige activiteit: de bedevaart. Plaatselijke geestelijken wilden hiervoor niet graag de verantwoordelijkheid dragen. Zij waren namelijk bang dat de - calvinistische - wereldlijke overheid hierin een aanleiding zou kunnen zien om hen hun pastorale arbeid te ontzeggen.

Toen de verschillende godsdiensten in Nederland in 1795 wettelijk gelijk werden gesteld, brak er een

nieuwe tijd aan voor de katholieke kerk én de Kevelaerbroederschappen. De katholieke kerk begon met de opbouw van een kerkelijke organisatie die in 1853 resulteerde in het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie. Maar al voor het zover was begonnen geestelijken hier en daar hun greep op de katholieke gelovigen te versterken, de Kevelaerbroederschappen inbegrepen. Een van de eerste broederschappen die daarmee te maken kreeg was de broederschap van Amersfoort. Deze broederschap organiseerde de bedevaart naar Kevelaer voor katholieken in het noorden van het gewest Utrecht, het aangrenzende Gelderse gebied en het Gooi in het westen. Drie van de deelnemende plaatsen waren het Utrechtse Achterveld en Soest en het Gooise dorp Laren.

In het Utrechtse gemeentearchief bevindt zich in het archief van de Utrechtse Kevelaerbroederschap een stuk met de titel 'Reglement betreffende de Broederschap van Achterveld, Soest en Laren tot Eer van Jezus onzer Heiland en van zijne gebenedijde Moeder Maagd Maria, opnieuw begonnen in 1803'.⁴ Het reglement is geschreven door de 'Processie Pater', een franciscaan met de naam Timotheus Luitz die de bedevaart begeleidde. De ondertekenaars zijn pastoor Hundermark van Achterveld als 'Praeces' (praeses, hoofd) van de broederschap en zijn zes onderhorige broedermeesters.

Uit het bovenstaande mogen we afleiden dat de Achterveldse pastoor er in 1803 in is geslaagd de door leken geleide Amersfoortse broederschap te splijten door de broedermeesters van de drie betreffende plaatsen onder zijn gezag te stellen. Gaandeweg zou alle Nederlandse Kevelaerbroederschappen iets dergelijks overkomen. Aan het einde van de 19de eeuw stonden zij allemaal onder kerkelijk toezicht en hadden zij hun regionale functie meestal verloren omdat lokale geestelijken hun parochianen liever in een parochiale Kevelaerbroederschap onder-

gebracht zagen.

Het document is maar liefst 31 bladzijden lang. De tweede helft geeft vanaf pagina 17 een uitvoerig overzicht van de taken, rechten en plichten van het hoofd van de processie, op dat moment de pastoor van Achterveld; van de 'processiepater', de geestelijke die de bedevaart naar Kevelaer begeleidde; van de zes 'Processie meesters' (twee uit elke plaats) die de broederschap met de praeses bestuurden en van de overige leden van de broederschap. Al deze regels hadden tot doel de bedevaart zo ordelijk, gedisciplineerd en 'stichtig en zedig' mogelijk te laten verlopen. De deelnemers mochten bijvoorbeeld niet roken, dienden zich van 'ijdele gesprekken' te onthouden en waren te allen tijde gehoorzaamheid verschuldigd aan hun meerderen - dat wil zeggen aan de processiepater en de processiemeesters.

De laatste pagina's (29-31) geven de 'Orde van de Wagens, en overige Rijtuigen bij de Processie'. Uit dit onderdeel blijkt dat er een 'pakwagen' meesting waarop de processieattributen (vaandels, processiestaven, een Mariabeeld, liturgische kleding) werden vervoerd. Daarnaast was er een 'Provisiewagen' en reden er enkele rijtuigen mee voor pelgrims die

moelijk ter been waren.

Het reglement geeft de meest uitvoerige lijst die bekend is van wat later 'broederschapsstatuten' zouden worden genoemd. Het is bovendien een van de oudste; de meeste Kevelaerbroederschappen kregen pas vanaf het midden van de eeuw statuten van de kerkelijke overheid. Tot die tijd deden zij het meestal zonder regels. Het meest unieke aan dit document is echter dat het op de bladzijden vier tot en met zestien een uitgebreide beschrijving bevat van de reisroute en de religieuze plechtigheden en rituelen die onderweg en in Kevelaer werden uitgevoerd. De schaarse reisprogramma's die in de 18de en 19de eeuw werden afgedrukt in broederschapsboekjes met gezangen en gebeden voor onderweg, zijn meestal niet meer dan enkele regels lang.⁵ Het reglement van de broederschap van Achterveld, Soest en Laren is het enige bekende document dat een vrijwel volledig inzicht geeft in het verloop van een georganiseerde reis naar Kevelaer voor de komst van de trein in de jaren zestig van de 19de eeuw. Alleen over de overnachtingsplaatsen leert het ons helaas niets.

Het reglement is geschreven in 1803, in een tijd waarin de Nederlandse katholieken nog

Schilderij (ca. 1820) op linnen met borduurwerk en applicaties. Het schilderij toont de Kevelaerse Kapellenplatz met links het Priesterhaus en rechts de bedevaartkapellen met daar links voor enkele kramen in een halve kring. Het schilderij bevat een uurwerk en een muziekdoosje. Het behoorde ooit aan de Amsterdamse Kevelaerbroederschap. (Langedijk, Parochie St. Jan de Doper)

Op bedevaart naar Kevelaer aan het begin van de 19de eeuw: De broederschap van Achterveld, Soest en Laren

maar net begonnen waren met het aftasten van de grenzen van hun herwonnen vrijheid in hun overwegend protestantse vaderland. Van katholieke emancipatie was nog nauwelijks sprake. De 'Orde der Processie' lijkt zich dan ook, afgezien van de krachtige kerkelijke disciplinerende iedere vorm van plezier op afstand trachtte te houden, in grote lijnen op dezelfde manier te hebben voltrokken als in de voorgaande eeuw gebruikelijk was. Dit betekende in de eerste plaats dat er op Nederlandse bodem volstrekt niet van een processie sprake was, ook al werd de reis van begin tot einde zo genoemd. Het verbod op bedevaarten voor de gelijkstelling van het katholicisme met godsdiensten in 1795, had tot gevolg dat broederschapsbedevaarten altijd als anonieme reisgezelschappen naar de Nederlandse grens trokken. Pas na het overschrijden van de grens, op katholiek grondgebied, stelde de bedevaartgroep zich in processievorm op en kwamen de vaandels, processiestaven en dergelijke te voorschijn. Dan pas durfde men luidop te bidden en te zingen. Ondanks hun nieuw verworven vrijheid weken de Achterveldse, Soestse en Larense Kevelaergangers hier volgens het reglement van 1803 nog steeds niet van af. Kennelijk waren zij nog altijd bang om aanstoot te geven bij het doortrekken van het overwegend protestantse Oost-Nederlandse gebied. Uiteindelijk zou hierin ook geen verandering komen. De afwijzende houding van het protestantse deel van de Nederlandse bevolking ten aanzien van de (bedevaart-)processies die het wel aandurfdten openlijk op Nederlands grondgebied te trekken, deden de landelijke overheid al snel besluiten om opnieuw een processieverbod in

te stellen. Tot op de dag van vandaag vertonen Nederlandse Kevelaerprocessies zich alleen buiten Nederlands grondgebied. De 'Orde der Processie' begint als volgt: 'De pelgrims gaan 's Jaarlijks den 15 Augustus, zijnde de Hemelvaartdag van Maria, de moeder van onzen gezegenden Heiland van Reis, en Verzamelen zich, zoo veel het doenlijk is, 's morgens vroeg te Achterveld in de Kerk, uit welke Kerk, naar geëindigde dienst en Korte toespraak aan de

pelgrims, zoo het den Preses [de pastoor] behaagt, en naar Sacramentele Zegening de processie Vertrekt en op Reis gaat [...]. Deelnemers die niet bij de inleidende mis aanwezig konden zijn, mochten zich later, te Arnhem of Westervoort, aansluiten. De pelgrims van Achterveld, Laren en Soest liepen de route die zij ook al hadden gevolgd toen zij nog deel uitmaakten van het Amersfoortse broederschapsgezelschap. Deze route werd nog geheel bepaald door de territoriale politiek-religieuze situatie van voor 1795. Via Arnhem liepen de pelgrims naar Duiven, een plaatsje dat tot de vaststelling van de nieuwe Nederlandse staatsgrens in 1815 een Kleefse enclave vormde, omringd door Gelders gebied.

Duiven kende in de 17de en 18de eeuw, evenals het gehele land van Kleef, godsdienstvrijheid, waardoor de katholieken er hun geloof in alle openheid konden belijden. Voor de Amersfoortse bedevaartgangers betekende dit in de 18de eeuw dat zij in Duiven voor het eerst openlijk een processie konden formeren. In 1803 deed de Achterveldse afscheiding hen dit na, onder leiding van de processiepater die het gezelschap bij de grens opwachtte.

Deze geestelijke, die tevens de auteur is van het reglement, was een franciscaan uit het klooster te Elten in het land van Kleef. Ook de Amersfoortse bedevaart werd vanaf het midden van de 18de eeuw door Eltense paters naar Kevelaer begeleid. Andere Kevelaerbroederschappen maakten eveneens gebruik van de diensten van ordegeestelijken uit buitenlandse kloosters in de nabijheid van de grens. Omdat deze paters niet in de Nederlandse Republiek werkzaam waren en de pelgrims slechts buiten 's lands begeleiden, hadden zij geen repercussies te duchten van de kant van de Nederlandse overheid. De godsdienstvrijheid bracht in de 19de eeuw met zich mee dat steeds meer Nederlandse geestelijken de Kevelaerbedevaarten gingen begeleiden - van het vertrek tot de thuiskomst. In 1803 werd door de Achterveldse broederschap echter nog niet van het 18de-eeuwse gebruik afgeweken. De Eltense processiepater, Timotheus Luitz, zal voordien ook met Amersfoortse bedevaarten zijn meegereid. Als auteur van het reglement dat vanwege de eerste Achterveldse bedevaart werd opgesteld, moet hij namelijk kennis over de gang van zaken tijdens de reis hebben gebruikt die hij bij eerdere tochten had opgedaan. Onder leiding van deze

Devotieprentje van O.L. Vrouw van Kevelaer. Kopergravure door Charles Neel te Antwerpen, begin 18de eeuw. (Utrecht, Museum Catharijneconvent)

Foto uit 1931 of 1932 van de Utrechtse bedevaartprocessie in Kevelaer. (Utrecht, Museum Catharijneconvent)

franciscaan trok de processie vervolgens op naar de kerk van Duiven, 'onder het gezang 'Komt Pelgrims, komt volgt mij naar'', een van de oudste Kevelaerliederen, geschreven omstreeks 1645 door de jezuïet Adriaen Poiters.⁶ In de Duivense kerk ontvingen de pelgrims de benedictie (zegening door de parochiegeestelijke) met het heilig sacrament (het lichaam van Christus in de vorm van een hostie en gevat in een monstrans). Na vijf onzeveraders en vijf weesgegroeten vertelde de processie-pater 'wanneer den volgenden morgen de dienst is eer men vertrekken wil'. Vervolgens mochten de bedevaartgangers hun slaapplek gaan opzoeken. De volgende dag, 16 augustus, vertrok het gezelschap om vijf uur 's ochtends, na de mis, richting het eveneens Kleefse Zevenaer. Onderwijl zong en bad men afwisselend een 'Litanie van de Moeder Gods', en een 'Rozenkrans van 15 tientjes' (vijftien maal tien weesgegroeten, afgewisseld met een onzeverader). Om het bidden en zingen eenstemmig te laten verlopen en om te voorkomen dat de vaart eruit raakte of mensen afhaakten, waren er voorzangers en -bidders aangesteld. Onder het zingen van 'Wij groeten U, o zuivere Maagd!', trok het gezelschap vervolgens weer in processieformatie de Zevenaarse kerk binnen, waar hetzelfde ritueel plaatsvond als eerder te Duiven. 'Een weinig buiten Zevenaer [werd] een Vierde Uur gepleisterd', waarna men

doorliep naar Elten, 'alwaar het Vaandel wordt opgestoken, en [de processie] stichtig in orde gerangschikt, onder het gezang van de Litanie van de moeder Gods'. Omstreeks het middaguur trok men de kerk van het franciscaner klooster binnen, waar een mis werd opgedragen ten behoeve van de overleden broederschapsgelovigen, voorafgegaan door het voorlezen van hun namen en gebeden voor hun zieleheil. Tijdens de preek collecteerden de processiemeesters voor de kaars die in Kevelaer aan Onze Lieve Vrouw zou worden geofferd. Om drie uur 's middags vertrokken de pelgrims uit Elten, om ter hoogte van 'Griethuizen' (Griethausen) het veer over de Rijn te nemen. Vervolgens trok men via Griethausen naar Kleef. In beide plaatsen werd wederom processiegewijs de kerk aangedaan om de benedictie te ontvangen.

Op 17 augustus vertrokken de bedevaartgangers om vijf uur 's ochtends uit Kleef, om via Goch en Weeze naar Kevelaer te lopen. Ook in deze plaatsen trok de processie de kerk binnen. In de loop van de middag kwam het gezelschap te Kevelaer aan: '[...] men strekt het Vaan, en men trekt dan met de kaarsen, die men offeren wil, solemneel eenmaal rond, om de groote Kapel [de bedevaartkerk, tegenwoordig 'Kaarsenkapel' geheten]: ingetrokken zijnde wordt de benedictie gegeven'. De rest van de middag was er gelegenheid tot biechten.

's Avonds om negen uur verzamelden de pelgrims zich opnieuw bij de grote kapel 'alwaar de processie Pater in persoon met zijne processie meesters, en wel met hunne Staven [de stokken met zilveren bekroningen die zij droegen als tekenen van hun waardigheid] in de hand moeten tegenwoordig zijn. Men trekt driemaal onder het gezang: Maria wij vallen U te voeten [...] rondom de groote Kapel en de 3e keer trekt men tot voor de kleine [waarin het miraculeuze prentje hing], men begint aldaar de Algemeene gebeden, dat is: men bidt daar knielende voor het beeld het [aan-]bevelings Gebed: O! Allerzuiverste Jonkvrouwe Maria! [...]'. De ommegang rondom het plein met de kapellen - de heilige kern van Kevelaer - was een gangbaar processieritueel waarmee de deelnemers als het ware trachtten om de aanwezige heilige kracht in te kapselen en zich er een stukje van toe te eigenen. Meestal vond deze ommegang drie maal achtereen plaats; het getal drie werd namelijk beschouwd als een heilig getal en maakte het ritueel dus extra effectief.

18 augustus werd er rustdag gehouden in Kevelaer, wat niet wil zeggen dat er geen devotieele activiteiten plaatsvonden: om vier uur 's ochtends begon de processie-pater alweer met het horen van de biecht. Om negen uur had de plechtigste mis van de reis plaats, 'welke dienst voor de geheele Processie aan God wordt opgedragen, wordende hier bijzonder de stichting en het autoritair gedrag van de processie Meesters speciaal vereisd; zij komen dan op bestemde tijd met hunnen Processie Pater Gravi Modo [plechtig], met de broedermeesters

Op bedevaart naar Kevelaer aan het begin van de 19de eeuw: De broederschap van Achterveld, Soest en Laren

mis in de grote kapel volgde er een preek in de Kevelaerse parochiekerk. 's Middags konden nieuwe leden zich in de broederschap inschrijven en had er een lof [de aanbidding van het lichaam van Christus, aanwezig in de getoonde hostie] plaats. In de namiddag vergaderde het broederschapsbestuur met de processie-pater in diens logement, waarna om zes uur een processie begon waarin de deelnemers brandende kaarsen droegen: de kaarsprocessie. Na enkele malen 'met Vaan en Kruis in ornato pleno [in vol ornaat]' rondom de kleine en grote kapel en de parochiekerk te zijn heengetrokken, hield men bij het 'Kevelaarsche Kruis' in de nabijheid van de parochiekerk 'intentie, voor die geenen, die om bijzondere omstandigheden een algemeen gebed van de pelgrims verzocht hebben'. Op dit bidden om voorspraak voor het welzijn van thuisblijvers volgde een rozenkransgebed 'voor de gebrekkige en Kranke Broeders en Zusters van het broederschap'.

Op 19 augustus ging men weer naar huis, waarbij in omgekeerde volgorde dezelfde plaatsen en kerken werden aangedaan. De 21ste waren de bedevaartgangers terug in Achterveld. Zij hadden een voetreis van zeven dagen achter de rug.

Hoeverveel mensen gingen er nu eigenlijk mee met zo'n broederschapsbedevaart? Helaas zijn er geen aantallen pelgrims bekend van de Achterveldse broederschap. Van de Amersfoortse broederschap zijn die er echter wel. In 1784 schatte een Nederlandse protestant die Kevelaer aandeed, het aantal deelnemers aan de Amersfoortse processie die hij op zijn pad trof, op zo'n 300¹. Een telling door de Pruisische overheid resulteerde in 1818 in een gelijk aantal². Kennelijk had de afscheiding van de afdelingen

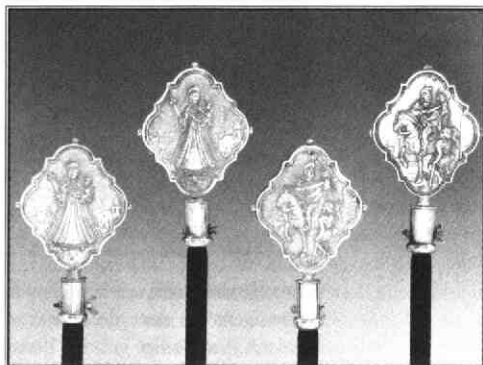
uit Achterveld, Soest en Laren weinig effect gehad op het aantal deelnemende pelgrims. Aangezien de Amersfoortse broederschap over een aanzienlijk grotere achterban beschikte dan spijtoptanten uit Achterveld, Soest en Laren, moesten we het aantal deelnemers aan de bedevaart van de afgescheiden broederschap een stuk lager inschatten. Veel meer dan 100 zullen het er niet zijn geweest. Lang heeft de broederschap van Achterveld, Soest en Laren niet bestaan. In 1836 trok Gijsbert Antoon Vermeulen, aarts priester van Utrecht - het hoogste katholieke gezag in de provincie voor het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 -, het bestuur over de Amersfoortse broederschap naar zich toe. Hij wist toen tevens voor elkaar te krijgen dat de broederschap van Achterveld, Soest en Laren weer met die van Amersfoort verenigd werd. De nieuwe naam werd: 'Broederschap Van Onze L. V. van Kevelaer te Amersfoort en omliggende Gemeenten in Eemland, Gooyland en de Veluwe'³. De broederschap van Onze Lieve Vrouw van Kevelaer van Achterveld, Soest en Laren heeft slechts 33 jaar bestaan. Niettemin heeft zij ons een document nagelaten dat beter dan enige andere bron inzicht geeft in de gang van zaken tijdens een georganiseerde voetbedevaart naar Kevelaer in de periode 1700-1850.

¹ Bij de tentoonstelling is ook een catalogus verschenen: Casper Staal en Marc Wingens, *Bedevaarten in Nederland* (Zutphen: Walburgpers, 1997).

² Zie hiervoor mijn proefschrift: *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw* (Nijmegen: Sun, 1994).

³ *Ibidem*, 221-259.

⁴ Gemeentearchief Utrecht, Archief van de parochie Onze Lieve Vrouw ten

Hemelopneming, inv. 376, nr. 207.

⁵ Van de Achterveldse broederschap verscheen in 1822 zo'n boekje: *De Kevelaarsche devotie tot de H. Maagd Maria bestaande in godvruchtige lof-zangen: bij een vergaderd tot gebruik van de Achterveldsche, Soestsche en Larensche pelgrims, in hunne processie, Dewelke de eerste Reis gedaan hebben naar Kevelaer, in 't jaar 1803* (Utrecht: Banning, 1822). Op bladzijde vier staat een kort reisprogramma.

⁶ Het Pelgrimken van Kevelaer door den eervv. P.[A]ldriaen] P[oirters] Societatis Jesu. Inhoudende de litanien, hymni, liedekens, herder-dichtjens reysgebeden etc. Voor de processie van Kevelaer (Roermond, G. [= C.] du Pree, z.j. [ca. 1645]).

⁷ Reize langs den Nederrhyn over het Loo, Elten, Emmerik, Wezel, Duisburg, Keizerswaard, Dusseldorp, Keulen tot Bon, en voorts over Krevelt, Gelder, Kevelaer, Kleef, Nymegen, Arnhem, Roosendaal en Dieren te rug. In oogstmaand des jaars MDCCLXXXIV etc. (Kampen 1785) 183.

⁸ P. Dohms met W. Dohms en V. Schroeder, *Die Wallfahrt nach Kevelaer zum Gnadenbild der 'Trösterin der Betrübten'*. Nachweis und Geschichte der ProzeSSIONen von den Anfängen bis zur Gegenwart, deel II van R. Schulte Staade ed., 350 Jahre Kevelaer-Wallfahrt 1642-1992 (Kevelaer: Butzon & Bercker, 1992) 316.

⁹ Rijksarchief in Utrecht, Archief van de aarts priesters van de Hollandse Zending, inv. nr. 1550, statuten dd. 4-7-1836.

Vier schildjes uit de periode 1730-1845 voor de processiestaven van de Utrechtse broederschap van O.L. Vrouw van Kevelaer. Op de schildjes is aan de voorzijde O.L. Vrouw van Kevelaer te zien; aan de achterzijde Sint Maarten, de patroon van de stad Utrecht. De staven werden tijdens de bedevaart gedragen door de broedersmeesters, als tekens van hun gezag. (Utrecht, Museum Catharijneconvent)

Het Tinus de Witplantsoen te Breukelen

Tussen de Dannesluis en de Pieterskerk, dus midden in het dorp Breukelen, ligt aan de Straatweg het Tinus de Witplantsoen. Het is de enige plek in Breukelen, die genoemd is naar een eenvoudige burger. De naam is echter niet officieel, want de gemeenteraad heeft nooit een besluit tot deze naamgeving genomen.

Martinus de Wit werd in 1889 in Breukelen-Nijenrode geboren en heeft tot 1980 in zijn geboortedorp gewoond. Hij was aanvankelijk los werkmans en veedrijver, maar in 1915 volgde hij zijn vader Gijsbert de Wit op als asman en marktknecht van de gemeente Breukelen-Nijenrode. Hij genoot toen een salaris van f110,- per jaar voor het schoonhouden van straten, goten en putten. Daarvan moest hij echter ook een met luiken afgedekte schuit bekostigen, waarmee hij het straatvuil naar de stortplaats aan het Merwede kanaal vervoerde. Toch besloot hij na deze benoeming te gaan trouwen. Hij had immers neveninkomsten, want voor zijn werk als knecht op de kaasmarkt kreeg hij een beloning van f1,- per marktdag. Een vetpot was het niet, zeker niet toen zijn gezin groeide.

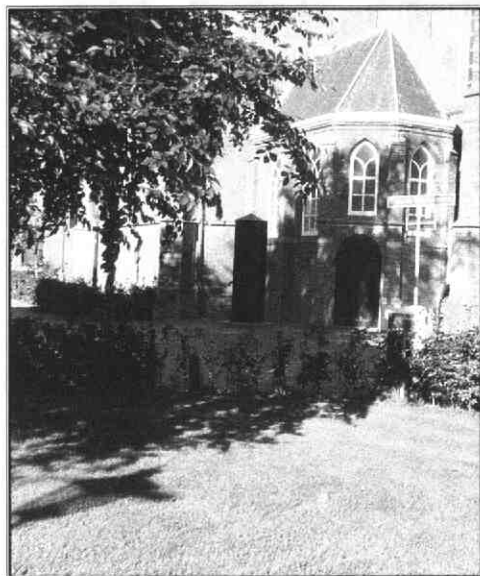
Toen de Breukelse kaasmarkt in 1923 tot grote bloei was gekomen en er op vrijdagmorgens in het seizoen wel meer dan honderd kaaskrikken naar het Kerkplein en de Nieuwstraat kwamen, vroegen de marktknechten een salarisverhoging. Het gemeentebestuur weigerde die, waarop Tinus de Wit ontslag nam, want hij kon als los werkmans meer verdienen door hand- en spandiensten aan de boeren en de kaaskopers te verlenen. Hij bracht de uitgespannen paarden naar de stalhouders Baas

en Schuurman, die ook een kaaswaag hadden. Als een boer zijn partij verkocht had, bracht Tinus de volle kaaskriek, naar de door de kaaskoper aangewezen waag. Hij liep dan in het lemoen en trok de kriek door de smalle straten van het dorp. Voor en na schooltijd kreeg hij vaak hulp van schooljongens, die van de boer voor een paar cent achter de kriek mochten duwen. Bij de waag legde Tinus de zware kazen op de weegschaal en laadde ze na weging op de handkriek van de kaaskoper om ze naar de kaaspakhuizen of naar de marktschuiten in de Vecht of in de Kerkgracht te brengen.

Omstreeks 1950 was Tinus weduwnaar en woonde hij in het achterste diaconiehuisje op het Kerkplein. Dat was vlak bij de kerktoeren, waar hij om twaalf uur de klok luidde. Voor verschillende schooljongens was het dan een feest om met hem aan het klokketouw te mogen trekken. Op zijn oude dag was Tinus een echte dorpsfiguur, die bijna dagelijks bij de brug in de Straatweg te vinden was. Hij sloeg daar het verkeergade, groette vrienden en bekenden en maakte een praatje met wie zich daarvoor de tijd gunde.

Naast de sluis had enkele eeuwen lang een bakkerij gestaan, maar toen bakker Broere geen opvolger had en stil ging leven, werd het gebouw omstreeks 1967 afgebroken. Op de vrijgekomen plek werd een tamelijk grote bruine beuk gepoot, die burgemeester Bijleveld daarvoor had afgestaan. De gemeente plaatste er een houten bank en zaaide er gras.

Enkele vrienden van Tinus, onder andere zijn achterbuurman G. Willemsen, die aan de andere kant van de Kerkgracht op de Stationsweg woonde, hebben

Het "Tinus de Witplantsoen" te Breukelen

toen als grap een straatnaambord met "Tinus de Witplantsoen" aan de muur van het catechesy- en spaarbankgebouw (nu rouwcentrum Van Dijk) bevestigd. Toen ruim 20 jaar later het naambord verdwenen was, heeft de Historische Kring Breukelen er bij de burgemeester op aangedrongen een nieuw bord te plaatsen. Dat is gebeurd en nu prijkt de naam van Tinus aan de paal, waaraan ook het bord "Kerkplein" bevestigd is. In 1995 is de houten bank, waarop Tinus en zijn vrienden vroeger het dorpsnieuws bespraken, vervangen door de stenen bevrijdingsbank, die herinnert aan de Tweede Wereldoorlog en die tot dan toe elders in het dorp had gestaan.

H.J. van Es

Agenda

Lustrumactiviteiten

Volgend jaar wordt onze vereniging 75 jaar! Natuurlijk een aanleiding om feest te vieren. De lustrumcommissie is al een jaar geleden begonnen met plannen maken voor deze verjaardag, met als thema Utrecht (stad en provincie) en het water, d.w.z. dat ook de onlangs gerestaureerde bruggen in de stad, werven, sluizen, kades e.d. daarbij horen. In februari zal een speciale lustrumeditie van ons tijdschrift verschijnen met daarin het uitgebreide programma van de viering. Hieronder volgt nu een korte opsomming om alvast in de stemming te komen!

14 maart

De lustrumviering zal worden geopend in Slot Zeist. Dan zal ook de Oud-Utrechtse prijs worden uitgereikt

10 maart t/m 7 april

Op zes dinsdagen worden lezingen gehouden, georganiseerd door het Studium Generale met als onderwerp "Utrecht en het water"

13 juni

Bootochten over de Vecht i.s.m. de historische vereniging Maarssen, voor een buitengewoon aantrekkelijke prijs inclusief lunch

27 juni

Fietstocht (30 à 35 km.) langs water en waterwerken in de provincie

28 juni

Om 14.00 uur wandeling in het kader van Utrecht, bruggen en water o.l.v. gidsen van het Gilde; alleen toegankelijk voor leden en hun introducees

12 september

Op de Open Monumentendag wordt om 11.00 uur een fototentoonstelling in het architectuurcentrum AORTA geopend *)

4 oktober

Eindronde Triviant in de Aula van de Universiteit. Meer informatie

over voorrondes in de provincie komt in het speciale lustrumnummer, dat in februari verschijnt

*) I.s.m. de Utrechtse Amateurfotografenvereniging, het architectuurcentrum AORTA en de Vereniging Oud-Utrecht wordt een wedstrijd georganiseerd voor amateurfotografen met als onderwerp Utrecht (stad en provincie) en het water; bruggen, sluizen, werven, kades e.d., kortom alles wat met water in relatie tot de -Utrechtse omgeving te maken heeft. Het wedstrijdreglement en andere "spelregels" worden in het februari-nummer bekend gemaakt.

De lustrumcommissie

* Rondleiding door 'Het Stenen Geheugen'

Van 25 oktober t/m 4 januari is in het Centraal Museum een tentoonstelling over 25 jaar archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Utrecht te bezichtigen. De expositie is georganiseerd door het Centraal Museum in samenwerking met het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum (ABC).

Op zaterdag 13 december verzorgt gastconservator mevr. drs. Geeske Bakker een rondleiding voor de Vereniging Oud-Utrecht. De tentoonstelling 'Het Stenen Geheugen' omvat zes thema's, waaronder de haven van Utrecht uit de eerste helft van de 11^e eeuw, het middeleeuwse handelshuis, het Vredenburg en de winkels aan de Oudegracht.

Leden van Oud-Utrecht kunnen gratis deelnemen aan deze bijzondere rondleiding. Niet-leden betalen f5,-. U kunt zich tot 12 december opgeven bij J. Vroemen, telefoon 030-2662914.

Datum: zaterdag 13 december 1997

Tijd: 14.00 tot ±15.45 uur

(met koffiepauze halverwege)

Plaats: Het Centraal Museum, Agnietenstraat 1
Entree: leden Oud-Utrecht gratis, niet-leden f 5,-

* Gezocht: Kroniekschrijver

Vanouds is de Kroniek in het Jaarboek van onze vereniging een handig hulpmiddel voor ieder die snel wil nakijken wanneer iets aan de hand is geweest in stad en provincie.

De schrijver van de Kroniek leest elke dag het Utrechts Nieuwsblad, op zoek naar nieuwtjes over de stad die hij/zij voor het nageslacht wil vastleggen. Informanten leveren informatie uit de provincie. Samen met de gemeentelijke fotodienst zoekt hij/zij een aantal geschikte foto's uit. De redactie van het Jaarboek leest vervolgens de tekst, levert commentaar en uiteindelijk wordt het stuk opgenomen op zijn vaste plaats: achterin het Jaarboek.

Tot 31 december 1997 verzorgt mevrouw Geijskes de Kroniek. Dan legt zij dit werk neer. En dus zoekt de redactie iemand die de fakkel van haar wil overnemen. Neem voor inlichtingen en dergelijke contact op met P.D. 't Hart, 030-2610015.

* Gezocht: Enthousiaste vrijwilliger

De Stichting Publikaties Oud-Utrecht (SPOU) is voor haar BoekenDistributieCentrum op zoek naar een enthousiaste vrijwilliger. De SPOU geeft zelfstandig en i.s.m. anderen publicaties uit op het gebied van geschiedenis, archeologie en monumenten van stad en provincie Utrecht.

Informatie en aanmelding: Bureau SPOU (José Rutten - Nass), tel. 030 - 2 28 46 55

“t Was schitterend!”

Met deze uitroep opent een recensie in de Zeister Courant van 8 september 1923.

De lyrische kritiek betrof de opvoering van een openluchtspel in de Zeister bossen waarin de strijd tussen de Germanen en de Romeinen verbeeld werd.

Ook in 1923 kende men al een Romeinenjaar.

Dit laatste is niet helemaal waar, het was meer een Romeinenweek. De opvoering van een toneelstuk over de Romeinen vond plaats ter gelegenheid van het 25-jarig regeringsjubileum van koningin Wilhelmina in september 1923.

Het stuk, geheten 'SAESTUM' was geschreven door J. Fernhout en P. Minderaa, die ook de regie voor hun rekening namen. Over de uitvoerenden dadelijk meer. Eerst het thema van het spel: de opstand van de Germanen onder leiding van Herman tegen het Romeinse leger onder leiding van Drusus. Deze opstand speelt zich af bij een Romeins legerkamp te Saestum, ofwel: Zeist. De schrijvers geven zelf aan in een

verantwoording vooraf, dat de Romeinse benaming Saestum voor Zeist nog met enige onzekerheid omkleed is. Wel is zeker, aldus de auteurs, dat dicht bij Zeist een zeer belangrijke havenplaats van de Romeinen gelegen heeft. Zij refereren daarbij aan "de onlangs door Prof. Holwerda opgegraven fundamenten van een groot kamp in de buurt van Vechten".

Ook verontschuldigen de auteurs zich bij voorbaat voor historische vrijheden, wél hebben zij elementen overgenomen uit het werk van de Romeinse schrijver Tacitus én, zo beklemtonen zij, de figuur van Drusus is historisch geheel verantwoord'.

Alsof dit nog niet voldoende is,

vragen zij ons ook geen literaire maatstaf aan hun werk te leggen 'de versvorm is hoofdzakelijk tot gemak van de spelers gekozen' verklaren zij. Na al deze verontschuldigen gaat men zich bijna afvragen of het stuk nog wel gelezen dient te worden. Maar laten wij dit vooral doen, want juist dit stuk voor en door amateurs geeft zo aardig aan, welke beelden men in 1923 had van de Germanen en de Romeinen, of: van onze vaderlandse geschiedenis.

Het stuk heeft een klassieke opzet met vijf bedrijven. In het eerste bedrijf, getiteld 'Germaansch familieleven' wordt de situatie uiteen gezet. De verhouding tussen de Germanen en de Romeinen is verstoord. Na een heftig geschil heeft het Romeinse leger onder leiding van Percennius het fort verlaten. De Germaanse families zijn gespannen in afwachting van het vervolg van dit conflict. De nobele Herman en zijn echtgenote

Bettina van Santen

De opvoering van een toneelstuk over de Romeinen

Thusnelda spelen hierin een centrale rol. In bedrijf 2, getiteld "Het Thing" wordt een typisch Germaans gebruik geschetst. Het Thing is een bijeenkomst van alle Germaanse families (stammen), waarbij de mannen (wie anders) hun trouw zweren aan elkaar, "één in strijden, één in lijden". Tijdens deze bijeenkomst komt het bericht dat Percennius hulp heeft gezocht bij Drusus. Deze laatste is met een groot leger op weg om de opstand neer te slaan. De Germanen kiezen Herman tot hun leider.

Bedrijf 3, getiteld 't Romeinsche leger' verplaatst de handeling (u raadt het al) naar het Romeinse kamp. Er zijn enkele krijgsgevangenen gemaakt, waaronder Hermans vrouw Thusnelda, die een dapper betoog houdt tegenover Drusus over de vrijheid der Germanen. Tegelijkertijd wordt een beeld geschetst van de ontevreden Romeinse soldaten. Een kleine interne opstand wordt door Drusus ferm, doch niet zonder mededogen de kop in gedrukt. In het vierde bedrijf, getiteld 'de Strijd', doen de Germanen een vergeefse poging het fort te bestormen. Na een korte beraadslaging stellen de Germanen een tweekamp voor tussen Herman en Drusus. Wint Herman, dan verkrijgen de Germanen hun vrijheid, wint Drusus dan zal Herman met zijn familie als slaven toebehoren aan de Romein. De kamp wordt aangegaan, maar de strijd eindigt onbeslist. Op aandringen van Thusnelda wordt de strijd opgegeven en naar een rechtvaardige oplossing gezocht. Deze wordt gevonden in het laatste bedrijf, getiteld 'De Verzoening'. Hierin wordt de corrupte Percennius ontmaskerd als bron van de opstand der

Germanen en wordt het bondgenootschap tussen Germanen en Romeinen hersteld.

Het laatste bedrijf maakt overduidelijk dat er geen sprake is van goede Germanen versus slechte Romeinen, of omgekeerd. Integendeel: beiden hebben een nobel karakter en een hoogstaande opvatting over recht en eer. Maar ónder deze edele mensen bevinden zich af en toe ook schurken, zoals de corrupte Percennius die zijn macht misbruikte en daarmee aanleiding geeft tot de rebellie. Het slotkoor vat dit fraai samen: "Verbonden tezaam met hechten band, Romein thans en Germaan tot welzijn van ons land. Rust en voorspoed heersche! Uit 't rijke Room' nu kunst en kennis tot ons ook koom'. De Romeinse bezetting wordt in essentie als een verrijking van het natuurlijke Germaanse leven gezien. De recensent voelt dit feilloos aan in zijn schets van de spelers: "de (...) Germanen en Friezen; forsche gestalten; typerend den echten natuurmensch. Daartegenover de (...) Romeinen, meer beschaafd en plechtig". Voor de Germanen is vrijheid het hoogste goed en slavemij het grootste onrecht. In een vlammend betoog schetst de dappere Herman wat er is gebeurd. Zijn toespraak wordt met veel instemming door de aanwezigen aangehoord, waarvan het gemompel (tussen haakjes in de tekst) blijkt geeft. Hier volgt een deel van deze grootse toespraak

"Gij allen kent de wetten van 't verdrag,
door den Romein ons listig toebereid
Wij zouden vrienden, vrije vrienden zijn,
met eigen landsbestuur en zonder plicht

van cijns of tollen, slechts voor dienstbetoon
een billijke vergoeding, mild en licht-

Ik vraag u mannen, eed'len,
rij voor rij
waren wij ooit zo schade-
en smaadvol vrij?

(gemompel van afkeuring)
Wij stelden onzen heirban
naar 't verdrag.

Zij eischten meer, zij eischten
altijd meer.

De jonge knapen zwierven
baard'loos al
naar 't verre Oost en Zuid.

Wie keerden weer?
(gemompel)

W'ontvingen legioenen in
ons land,

wij waren gastvrij, lieten
veer op veer

aan brute roof, wij droegen,
schonken rijker

zij eischten meer, zij eischten
altijd meer.

(gemompel, toenemend)

.....
Wat toen Bataven, wil ge heel
de smaad

van 't volk hier hooren?
'T Vee werd afgeslacht,

wij stelden d'ophbrengst
onzer arme akkers

ter pand, wij hebben slave'en
vrucht gebracht

naar Vechten, wij verpandden
huis en have

wij werkten als daglooners
voor een heer.

Er waren, die hun lijf zelfs
stelden, slaven!

Hij eischte meer, hij eischte
altijd meer!

(zwaar gemompel)

Herman weet hoe hij het volk
moet opjutten met zijn herhaling
van 'zij eischten meer, zij eischten
altijd meer'. Dat leidt dan ook tot

een uitbarsting, tussen haakjes: (Gejuich, trampelen met de voeten, men slaat de speerbladen tegen elkaar).

Als we de recensent moeten geloven, was de voordracht uitstekend: "bij de Germanen was het Herman (ir. de Pont) die spel te zien gaf, dat boven alle lof verheven was. Gebaren en woorden, zij troffen doel en met ademlooze stilte volgde het talrijke publiek de handeling".

Maar ook de andere spelers waren subliem. Wat te denken van Mevrouw Modderman, die "in meesterlijke voordracht en spel" gestalte gaf aan Thusnelda. Of Mejuffrouw van Wermeskerken die "bezwaaerlijk verbeterd kon worden" als profetes. "Voeg daarbij het optreden van de andere Germanenhoofden en Germanen, dat in één woord af

was". Ook Ir. Brandt als Drusus "verdient hulde voor zijn optreden. Zijn woorden en daden teekenden den Romein; anders van temperament, meer beraden in woord en daad".

Tenslotte nog even aandacht voor de opstand onder de Romeinen. Hierbij hebben de auteurs zich laten inspireren door Tacitus, die meerdere levendige beschrijvingen van soldatenonrust heeft gegeven. De onvrede van de soldaten over hun dienst wordt als volgt getekend:

"En wat een weer! De zon schijnt nooit \ in dit barbaarsche woest verblijf, \ 't is regen mist en grauwe wolken \ en rheumatiek door heel je lijf". (...) al dertig, veertig jaar dient ge, \ voor 't meest met wonden overlaan \ (.....) En als je alles overleeft soms, \ dan kun je gaan de wereld uit, \ en krijgt moeras of zandwoestijnen \ als bouwland, deftig ten besluit \ (....) Als Drusus poolshoogte komt nemen, volgt het volgende tafereel: de soldaten laten hun wonden zien, opgelopen in de krijgsdienst en één pakt Drusus hand en duwt die in zijn mond "Kom kijk, neen tast! Zijn er nog tanden? (pathetisch) Met al mijn kracht vergaan, verwoest!".

Dit krachtige beeld van de slopende soldatendienst hebben de auteurs dankbaar ontleend aan de klassieken.

De foto's die zijn overgebleven van de opvoering tonen dat het een fraai aangeklede voorstelling moet zijn geweest. We laten het laatste woord over aan de recensent, die ongetwijfeld de gevoelens van het publiek vertolkte met de volgende woorden. "Volstaan wij tenslotte met de vermelding, dat

driemaal een talrijk publiek dankbaar genoten heeft van wat er deze week in ons bosch te zien en te hooren werd geboden. (...) Na een enthousiast applaus, dat ook na elke acte van het openluchtspel deed weten, hoezeer werd genoten, werd spontaan het Wilhelmus gezongen, waarna de heer van Zanten namens het feestcomité nog woorden van hulde sprak en lauwerkransen en bloemen uitreikte."

¹ Het verhaal is ongetwijfeld geïnspireerd op de opstand in het Teutoburgerwoud, waarbij de Germanen onder leiding van Arminius in 9 na Chr. drie Romeinse legioenen onder leiding van Varus in de pan hakten. Deze vernedering zou de toenmalige keizer Augustus slapeloze nachten bezorgd hebben, waarbij hij herhaaldelijk uitriep: 'Varus, waar zijn mijn legioenen!' Tacitus verhaalt in zijn Annalen uitgebreid over Arminius, die overigens pas ná de publicatie van Tacitus' werken in de 16e eeuw in de Duitse cultuur de naam Herman kreeg. Arminius/Herman had inderdaad een vrouw genaamd Thusnelda. Deze komt echter pas op het wereldlijk schouwtoneel ná de slag in het Teutoburgerwoud. Thusnelda werd inderdaad gevangen genomen, maar door Germanicus, de zoon van Drusus. De auteurs schuiven dus wat met de tijd: zij laten het verhaal onder Drusus spelen die in 9 vóór Chr. overleed. Alsof een aantal jaren vóór de opstand in het Teutoburgerwoud Arminius/Herman al wat aan het oefenen was in rebelle, maar dan nog met een happy end. Willen we écht aan scherp-slijperij doen, dan moet opgemerkt worden dat Arminius/Herman in de periode die de auteurs beschrijven waarschijnlijk nog in de zandbak speelde, hij is namelijk geboren in 16 vóór Chr. Het lijkt niet waarschijnlijk dat hij als kleuter al de Germanen bij Zeist aanvoerde.

Drusus, gespeeld door ir. Brandt

“Brahms was de held van de avond”

Een korte historie over Utrecht als Brahmsstad

In 1997 is het honderd jaar geleden dat componist Johannes Brahms overleed. Genoeg reden voor Den Haag om in de maanden april en mei het Brahms Festival te houden. Maar waar hoort een Brahmsherdenking in Nederland thuis? Bijna alle zalen die Brahms tijdens zijn Nederlandse bezoeken aandeed zijn immers gesloopt of verbrand. Het Utrechtse Gebouw voor Kunsten & Wetenschappen (K&W), dat dit jaar zijn 150-jarige bestaan viert, is de enige afgebrande concertzaal waar Brahms heeft opgetreden die uit haar as is herrezen. Reden genoeg voor een historisch overzicht van Brahms en zijn ‘verhouding’ met de Domstad.

Het eigenlijke verhaal van Brahms in Nederland begint niet in Utrecht. Johannes Verhulst, de toenmalige dirigent van het Diligentia Orkest in Den Haag en de Amsterdamse orkesten van Felix Meritis en Caecilia, was een groot bewonderaar van Brahms. Verhulst drukte als dirigent een grote stempel op het Nederlandse muziekleven in de tweede helft van de negentiende eeuw, dat gekenmerkt werd door een tweedeling. De strijd tussen de neoklassieken (aangevoerd door Verhulst met als middelpunt Brahms) en de moderneren (aanhangers van Liszt en Wagner) woedde in alle hevigheid. Verhulst, grootgebracht met de Romantiek van componisten als Mendelssohn en Schumann, verafschuwde de experimentzucht op het gebied van harmonie, tonaliteit, orkestratie en vorm. Wie componeerde diende de klassieke beginselen van balans, eenheid, tonale logica en functionele harmonieleer in ere te houden. Het beleid van Verhulst, zelf een fel anti-Wagneriaan, was er op gericht om een ieder die vorm en structuur ondergeschikt maakte aan een buitenmuzikaal programma of zich te buiten ging aan ongebreidelde chromatiek of onopgeloste dissonanten, meedogenloos te weren

van de concertzalen.¹ Verhulst had een aantal onvruchtbare pogingen ondernomen om Brahms naar Nederland te krijgen, voordat hij zich in 1875 richtte tot het invloedrijke bestuur van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst, een organisatie die in de grote Nederlandse steden actief was. Na een aantal maal vergaderd te hebben besloot het bestuur een uitnodiging aan Brahms te sturen, met het verzoek om de vijf grote steden die Nederland kende te eren met een concert-bezoek. De vraag alleen was nu, wie die brief zou moeten schrijven. Vanaf dat moment speelde Utrecht een belangrijke rol. De Utrechtse chirurg Theodor Engelmann leek een goede kandidaat. Engelmann, een gevierd amateur-cellist, was net als Verhulst een liefhebber van Brahms. De eerste ontmoeting met Brahms was al in de zomer van 1874 aan de Züricher See. De echtgenote van Engelmann, de beroemde pianiste Emma Brandes, had al eerder contact gehad met Brahms via pianiste Clara Schumann, de eega van componist Robert Schumann. Op de kennismaking van Brahms en Engelmann zou al snel een briefwisseling en een innige vriendschap volgen.

De Utrechtse chirurg werd gevraagd en de dag erna, op 20 oktober 1875 schreef Engelmann op een beleefde, doch zakelijke toon: “Zeer geachte heer Brahms! De sedert jaren door alle hier aanwezige muziekvrienden gekoesterde, maar tot op heden onvervuld gebleven wens u eenmaal in Nederland welkom te mogen heten, is kort geleden heel levendig geworden. In de gisteren gehouden Algemene Vergadering van de van Amsterdam, Amhem, Den Haag, Rotterdam en Utrecht werd eenstemmig besloten u nadrukkelijk uit te nodigen om in het komende winterseizoen uw medewerking te verlenen aan een cyclus van vijf concerten in de genoemde steden. Met grote vreugde vervul ik hiermee de opdracht u dit verzoek voor te leggen, in de vurige hoop dat u ditmaal door interne noch externe oorzaken verhinderd zult zijn aan ons verlangen gevolg te

Brahms neemt applaus in ontvangst. Tekening van Willy von Beckerath uit 1890.

Jean-Paul Meijer

geven. Vanzelfsprekend is het ieders wens u niet alleen aan de vleugel, maar ook op het dirigeerplatform te zien. Als honorarium kunnen de orkestdirecties u f 1000,- voor vijf concerten aanbieden".²

Brahms kon de verleiding van dit toentertijd niet onaanzienlijke bedrag niet weerstaan en schreef binnen enkele dagen enthousiast terug. Hij bedankte Engelmann voor de brief en nam de uitnodiging van harte aan en zei dat hij zich verheugde op het weerzien van de heer en mevrouw Engelmann. Na deze brief van Brahms werd er een aantal zakelijke dingen geregeld, waarbij Engelmann er nog een bescheiden lijstje met wensen aan toevoegde: "Voor wat betreft het concert in Utrecht wil ik nog even kwijt dat wij bijzonder graag uw Pianoconcert willen horen, dat in Nederland nog nooit in het openbaar heeft geklonken. Van de Orkestvariaties hebben er reeds twee repetities plaatsgevonden. Als het mogelijk is, hopen wij ook de Rhapsodie te laten horen - met mevrouw Joachim als alt! Dat zou heerlijk zijn!"³ De wensen werden door de componist goedgekeurd, hoewel Brahms opmerkte dat hij er zich voor moest hoeden niet het recht te verliezen om zijn eigen tournee te programmeren.

Aan het eind van de maand oktober schreef Engelmann dat heel muzieklievend Nederland uitkeek naar zijn bezoek. Gesterkt door Brahms' toezegging om in Nederland een aantal concerten te geven, trok Engelmann de stoute schoenen aan en schreef hij de componist een brief, waarin hij alle schroom van zich afwierp: "Heeft u geen zin om voorafgaand aan het concert in Amsterdam een dagje of langer

in Utrecht te logeren? Ik heb dan nog vakantie en zal u met alle plezier van dienst zijn. Onze logeerkamer staat tot uw beschikking zolang u in Nederland bent. Maakt u voor mijn vrouw maar een lijst met uw lievelingsgerechten en dranken, eventueel met de wijze van bereiding. Als geïnteresseerd bergbeklimmer schikt het u hopelijk dat u een kamer krijgt op de derde etage? U kunt ons geen groter plezier doen dan ons huis als standplaats te kiezen. We zullen u zo vrij laten als we maar kunnen, Trouwens, de hotels in Utrecht zijn hoogst onbehaaglijk. Men kan ze met de beste wil niet aanbevelen. Wij vragen u, zegt u alstublieft gewoon ja!"⁴ En Brahms zei ja. De componist arriveerde op 14 januari om kwart voor twaalf op het Utrechtse station, waar Engelmann hem ophaalde om naar diens huis te gaan aan het Lucas Bolwerk nr. 16. Brahms zou twee weken lang van de gastvrijheid van de heer en mevrouw Engelmann gebruik maken.

Ka en Wee

Het concert in Utrecht zou plaatsvinden in het Gebouw voor Kunsten en Wetenschappen aan de Mariaplaats. Sinds 1847 werden in de eerste grote concertzaal van Nederland regelmatig concerten georganiseerd. En nu nog steeds klinken er dagelijks concerten. In 1987 werd K&W immers onderdeel van het Utrechtse Conservatorium. Naast masterclasses en bijzondere projecten die door het conservatorium georganiseerd worden, kan het publiek genieten van uitvoeringen van docenten, studenten en bekende musici. In de vorige eeuw werden de concerten georganiseerd door het bestuur van het Collegium

Musicum Ultrajectinum. De orkestleden van deze muziekinstelling bestonden voornamelijk uit amateurs, wat heel gewoon was voor die tijd. Het orkest stond onder leiding van de jonge dirigent (toen nog directeur genoemd) Richard Hol. Zoniet de avond van het Derde Stadsconcert op 22 januari 1876. Naast enkele liederen en een Hongaarse dans stond ook Brahms' Pianoconcert en de Variaties op een Thema van Haydn onder de leiding van de componist. De pers was na het concert laaiend enthousiast over het optreden van Brahms als pianist en dirigent: "Een nuchter persoon vroeg mij bij het einde van het concert wat ik nu wel het mooiste had gevonden. Ik liet de vrager zonder antwoord. Hoe ter wereld is het mogelijk, Brahms' gigantische spel, zijn onovertroffen directie, zijn van genie fonkelende composities onderling te vergelijken! Allereerst iets over Brahms de klavierspeler. Geniaal is de weergave van zijn klavierconcert; geniaal is Schumann's Fantasie en zijn eigen bekende Hongaarse dansen; geniaal is de onberispelijke vertolking van Gluck's lieflijke Gavotte. Onberispelijk is de directie. De rust, de kalmte, waarmede meest ingewikkelde variaties zowel als het lachende thema van Haydn werden geleid, dwong ons de meest ongeveinsde bewondering af. Doch in zijn volle grootte vertoonde Brahms zich eerst in zijn composities. Het klavierconcert, ernstig, streng van stijl, met zijn stoute inleiding, zijn zangerige middel-deel, zijn breed gefuegerd slot, kon niet nalaten een grote indruk te weeg te brengen, zelfs bij hen die - zoals schrijver dezes - het voor de eerste maal hoorden. Over het orkest niets dan lof; het

Een korte historie over Utrecht als Brahmsstad

deed zijn leider, Hol, alle eer aan.⁷³ Ook het publiek was razend enthousiast over het concert. De gegoede Utrechtse burgers vielen de geroemde componist met veel stampvoeten en handgeklap bij. Op het moment dat twee jonge meisjes op het podium kwamen om Brahms een krans te overhandigen bereikte de geestdrift een hoogtepunt. Brahms die normaal gesproken alle loftuitingen met terughoudendheid en zelfs met norsheid opnam, ging deze avond in het Utrechtse K&W op in alle huldgingen en was de vriendelijkheid zelf.

Op 2 februari pakte Brahms zijn koffers om terug te reizen naar Wenen. Voor de familie Engelmann en in het bijzonder voor de dienstmaagd Antje - met haar maakte Brahms onafgebroken grapjes - was het een trieste dag. In Wenen aangekomen ontving de 'gastvriend' al snel een ontroerende brief van Engelmann: "Nog altijd hangt hier de sfeer die u achterliet, we genieten er nog steeds van. Hoe klein voelen wij ons tegenover uw talent! Dank, duizendmaal dank, dat is het enige wat we kunnen uitbrengen. Toen u vertrokken was werden we door melancholie overvallen. Vriendelijke blikken werden ernstig, fonkelende ogen dof en diep, diep moesten we zuchten..."⁷⁴ Maar ook voor Brahms moet het afscheid zwaar zijn gevallen. Uit brieven die hij aan Engelmann schreef blijkt dat hij het uitermate naar zijn zin had tijdens zijn logeerpartij in, wat Brahms noemde, het 'Engel-hotel'. Eenmaal thuis gekomen kreeg de componist bijna heimwee naar de gastvrijheid van het gezin Engelmann, voornamelijk omdat Antje niet langer op elk uur van de dag de tafel voor hem kon dekken.

Maar ook de stad Utrecht zelf was voor Brahms een plek waar hij kon genieten. Tijdens de vele anonieme wandelingen langs de gracht belandde Brahms op een dag op de vismarkt, waar hij paling leerde eten. Paling zou zijn lievelingsgerecht worden.

Premières

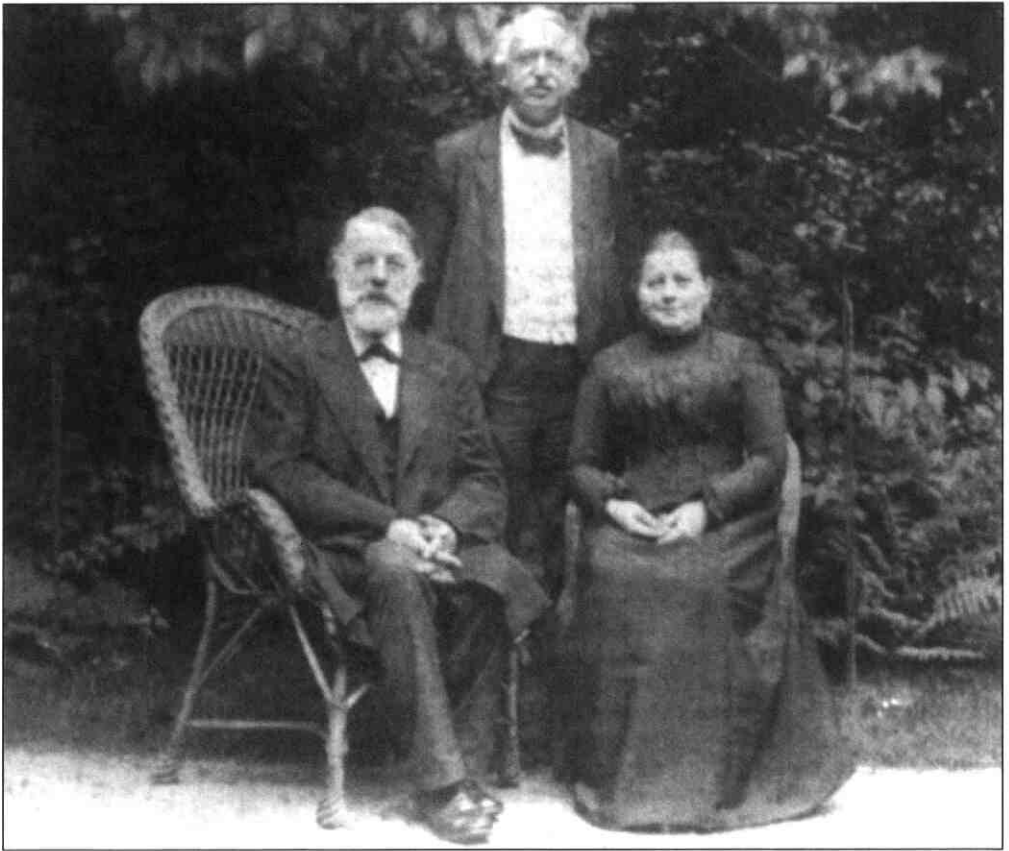
Ondanks de tevredenheid die Brahms uitstraalde na zijn bezoek aan Nederland en in het bijzonder aan Utrecht verzette hij zich een tijdlang tegen een tweede concertreis. Engelmann bleef intensief met hem corresponderen en mede door de volhoudendheid van de professor kreeg hij alsnog zijn zin. Nederland zou op deze tournee twee premières beleven, onder leiding van de componist zelf. Op 26 januari 1878 zou in Utrecht voor het eerst in ons land de Eerste Symfonie te beluisteren zijn. Een week later had het Amsterdamse publiek de eer om de juist een jaar daarvoor voltooide Tweede Symfonie in première te zien gaan. Volgens een recensent werd de Eerste Symfonie onder leiding van dirigent Richard Hol "aller verdienstelijk en uitstekend ingestudeerd en opgevat. Zodoende was het ook mogelijk die duidelijkheid en nuancering te verkrijgen, die alleen het grootste werk kunnen doen waarderen en genieten. De indruk was dan ook hoogst gunstig en Brahms werd begrepen, zelfs bij een eerste uitvoering."⁷⁵

In de pauze van het concert ontving Brahms een diploma van het erelidmaatschap van het bestuur van het Collegium Musicum Ultrajectinum. De in verlegenheid geraakte componist kreeg naast deze eer een fotoalbum van de kunstwerken van het Rijksmuseum

te Den Haag. De secretaris maakte bij de overhandiging een vergelijking met de oudvaderlands schilderkunst en de composities van Brahms. Dit concert zou in ieder geval bij één recensent nog lang in zijn geheugen gegrift staan: "Blijkbaar aangedaan bedankte de gevierde toonzetter voor de veelvuldige eerbewijzen hem gebracht. Want dat het aan toejuichingen, lauwerkransen, fanfares, enz. niet ontbrak, spreekt vanzelf en de avond van 26 januari zal als een der schoonste en heerlijkste in dankbare herinnering blijven bij allen die de kunst liefhebben en er deel aan namen."⁷⁶ Op 8 februari vertrok Brahms weer naar Duitsland.

Heros der hedendaagse toonkunst

Ook de derde maal dat Brahms naar Nederland kwam voor een serie concerten sloeg hij zijn kwartier op aan het Utrechtse Lucas Bolwerk nr. 16, waar het gezin Engelmann, intussen uitgebreid met twee koters, hem met open armen ontvingen. Tijdens zijn verblijf maakte Brahms er een gewoonte van om na zijn ochtendwandeling naar de kinderkamer te gaan. Na uitgelaten met hen gespeeld te hebben nam hij een van de kinderen op de schouders om naar het ontbijt te dragen. Brahms, die kinderloos zou blijven, moet aan deze gezellige momenten ongetwijfeld veel plezier hebben beleefd. Maar er moest ook een boterham verdiend worden. Het programma van het Tweede Stadsconcert op 21 januari 1882 (alweer moest Brahms in een ijzige winter onze koude sneeuwbuien trotseren) stond op Schumann's Overture Genoveva na, geheel in het teken van Brahms.

Klonk zes jaar geleden nog zijn Eerste Pianoconcert, stond deze avond in een bomvol K&W zijn kersverse Tweede Pianoconcert centraal. Over dit concert zei de pers het volgende: "Op het derde concert was Brahms de held van de avond. Met fanfares door het orkest begroet, ontving hij bij zijn optreden ook de hulde van het talrijk (te talrijk) opgekomen publiek. Zijn tweede Pianoconcert, dat tot verschillende beoordelingen aanleiding gaf, en gelaakt en geprezen werd naarmate hij in Duitsland vrienden of vijanden bezit, heeft hier zéér voldaan en werd, ofschoon 't zeer moeilijk is, door het orkest uitmuntend begeleid, hetgeen de componist-uitvoerder aanleiding gaf om onze Directeur en zijn wakkere schaar hartelijk dank te brengen en te prijzen".⁹ Bijzonder aan dit optreden van Brahms was dat het pianoconcert door

hemzelf gespeeld werd uit het manuscript.

Na de pauze kon Brahms verder zijn heldendaden verrichten. Ditmaal niet als pianist, maar als dirigent. De notulen van het Collegium Musicum Ultrajectinum melden dat de ernst, de energie en het geniale dirigeertalent van de componist ieders bewondering wekte. Brahms was zelf zeer tevreden over de vertolking van zijn werk en schreef dit voornamelijk toe aan de zorg waarmee Richard Hol het had ingestudeerd. Dat Brahms over het algemeen zeer tevreden was over de prestaties van het Utrechtse amateurorkest bleek uit de gedenkwaardige woorden die hij sprak na een concert in Amsterdam, waar zijn Derde Symfonie werd uitgevoerd. Toen Brahms naar Utrecht vertrok om een paar dagen bij zijn vriend Engelmann te logeren zouden zijn laatste woorden op het

Amsterdams station geweest zijn: "Jullie zijn beste mensen, maar slechte muzikanten. Musiceren doe ik verder alleen nog in Utrecht. Naar Amsterdam kom ik alleen nog om te eten."

Slotconcert

Deze uitspraak maakte Brahms niet waar. In het jaar 1885 volgde nog een kort bezoek aan Nederland, nu als leider van de Meininger Hofkapel. Als eerste deed Brahms Utrecht aan. Op 11 november ging zijn Vierde Symfonie in de herensociëteit Tivoli in première, alvorens hij zijn tournee vervolgde naar Amsterdam en Den Haag. In de tweede grote concertzaal aan de Kruisstraat waren er vanaf 1871 regelmatig concerten te bewonderen. Deze concerten waren niet openbaar: alleen (heren)leden waren welkom op deze avonden. Zes dagen later was hetzelfde programma, met

Joseph Joachim, professor Th. W. Engelmann (staande) en Emma Engelmann-Brandes. Foto: Collectie Haags Gemeentemuseum

Een korte historie over Utrecht als Brahmsstad

onder andere Beethoven's Fidelio en Zesde Symfonie, de ouvertures van Der Meistersinger en Der Fliegende Holländer van Wagner, wegens succes opnieuw te horen in Tivoli. Bijzonder was dat Brahms zijn gloednieuwe symfonie uit het hoofd dirigeerde: pas een jaar later zou zijn laatste symfonie op de drukpersen gelegd worden. Alhoewel één recensent na eenmaal horen het werk niet helemaal begreep (waarschijnlijk vond hij er niet veel aan, maar durfde hij dat uit eerbied voor de componist niet op te schrijven) schreef hij tot slot: "Met weemoed, maar dankbaarheid namen wij, Utrech-tenaren, afscheid van deze voortreffelijk samengestelde kapel, waarvan de herinnering niet licht uit ons geheugen zal gaan."¹⁰

In de jaren die volgden onderhielden Engelmann en Brahms een innige vriendschap. Ze bleven elkaar schrijven, tot aan Brahms' dood toe. Toen de componist aan leverkanker bleek te lijden schreef hij hevig geëmotioneerd: "Dat waren nog eens tijden, toen ik kon schrijven: alles gaat goed. Nu is dat voorbij en het ziet er steeds somberder en donkerder uit. Mijn arts probeert me hoop te geven. Hij schrijft me geneeskrachtige baden voor en benadrukt dat ik vooral geduld moet hebben. Maar u zult begrijpen dat ik me moe, lusteloos en verdrietig voel. Zulke aardige brieven als die van u doen me ook goed, al kan ik ze niet met evenveel optimisme beantwoorden". Engelmann adviseerde vooral niet de hoop te verliezen: "Als je ziet hoe de medische wetenschap zich in de afgelopen dertig jaar heeft ontwikkeld, hoe we inzicht hebben gekregen in de geheimen van het

leven, hoe we de ziekten de baas zijn geworden waar we duizenden jaren lang machteloos tegen waren, en als je bedenkt dat nog dagelijks nieuwe, belangrijke dingen worden ontdekt waarmee we de vijanden van onze gezondheid kunnen verslaan - dan is er toch geen reden om de moed zo snel te verliezen?"¹¹

De laatste brief van Engelmann aan Brahms werd geschreven op 30 maart 1897. De arts besloot zijn brief met een recept tegen darmstoornissen. Het zou niet meer baten: een paar maanden later stierf Brahms. In dezelfde jaar was Brahms' Tweede Symfonie nog eens te horen in K&W. Deze keer is de aankondiging zwart omkaderd: het is het herdenkingsprogramma voor Brahms. Een Brahmsherdenking die thuis hoort in Utrecht.

¹ Zanden, v.d., J., *Johannes Brahms in Nederland, Rondom RO*, jg. 10, nr.6, maart 1997, p. 13.
² Röntgen, J., *Johannes Brahms im Briefwechsel mit Th. Wilhelm Engelmann*, Hans Schneider, tweede druk, 1974, p. 14-15.
³ Röntgen, J., *Johannes Brahms im Briefwechsel mit Th. Wilhelm Engelmann*, Hans Schneider, tweede druk, 1974, p. 18.
⁴ Röntgen, J., *Johannes Brahms im Briefwechsel mit Th. Wilhelm Engelmann*, Hans Schneider, tweede druk, 1974, p. 31.
⁵ Caecilia, jaargang 33, 1876, p. 25.
⁶ Röntgen, J., *Johannes Brahms im Briefwechsel mit Th. Wilhelm Engelmann*, Hans Schneider, tweede druk, 1974, p. 37.
⁷ Caecilia, jaargang 35, 1878, p. 31.
⁸ Caecilia, jaargang 35, 1878, p. 32.
⁹ Caecilia, jaargang 35, 1878, p. 32.
¹⁰ Caecilia, jaargang 42, 1885, p. 225.

¹¹ Röntgen, J., *Johannes Brahms im Briefwechsel mit Th. Wilhelm Engelmann*, Hans Schneider, tweede druk, 1974, p. 175-177.

Aankondiging tweede stadsconcert op 21 januari 1882.

De vertalingen van de briefwisseling tussen Brahms en Engelmann zijn ontleend aan het artikel van Zanden, v.d., J., *Johannes Brahms in Nederland, Rondom RO*, jg. 10, nr.6, maart 1997, p. 12-16.

Utrechtse portretten in miniatuur

Over nut en nadeel van de Kurzbiographie

Onlangs verscheen het vierde deel van de onvolprezen reeks Utrechtse biografieën.¹ Het aantal Utrechters dat tot nu toe een plaats heeft gekregen, steeg daarmee tot 157. Aangezien in de vorige aflevering van dit tijdschrift de inhoud van dit laatste deel al uitvoerig is aangekondigd, voelt deze recensent zich ontslagen van de plicht een reguliere bespreking te schrijven. In plaats daarvan staat hij stil bij de (impliciete) vooronderstellingen van de reeks. Over nut en nadeel van de Kurzbiographie.

Nationaal monument

In een lezing voor een historisch gezelschap vroeg de eindredacteur van het Biografisch woordenboek van Nederland A.J.C.M. Gabriëls zich enkele jaren geleden af waarom veel biografieën toch zo omvangrijk moeten zijn.² Meer dan 500 pagina's zijn bepaald geen uitzondering. Het is een negentiende-eeuwse hang naar volledigheid, waarbij elk detail van de beschreven held van belang wordt geacht. De antiquarische biografie hing nauw samen met de opkomst van de professionele geschiedschrijving, waarbinnen de nadruk lag op bronnenkritische acribie.³ Het gevonden materiaal werd in extenso geciteerd. Toch zou de negentiende eeuw ook twee omvangrijke monumenten met miniatuurbiografieën nalaten: Van der Aa's *Biografisch woordenboek der Nederlanden* (in 21 delen verschenen tussen 1852 en 1878) en het tiendelige *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek* (NNBW), dat tussen 1911 en 1937 uitkwam. Dit laatste werk verscheen weliswaar ná 1900, maar is toch duidelijk een erfenis van de professionaliserende wetenschap aan het eind van de vorige eeuw. In beide biografieprojecten is de volledigheid niet in diepte gezocht, maar in de breedte: in het aantal beschreven personen. In het

NNBW werden bijvoorbeeld 23.000 personen opgenomen.

Naast de zich professionaliserende wetenschap moet ook het nationalisme genoemd worden als bepalende achtergrond. Het NNBW was een eregalerij van helden van het vaderland. Net als in de nationalistische geschiedschrijving werd het beeld bepaald door politici en militairen: de 'grote mannen' die de geschiedenis maakten. Dat Nederland ook een domineesland is, blijkt uit het hoge aantal beschreven predikanten: maar liefst 32% van het totaal.⁴

De nationalistische context zou lang de kaders van het genre van de Kurzbiographie bepalen. Zelfs de bekende marxistische historicus Jan Romein ontkwam er niet aan. In zijn in de jaren dertig verschenen *Erflaters van onze beschaving* publiceerde hij 36 biografische essays over even zovele Hollandse levens "die allen hebben bijgedragen tot dat complexe geheel, dat wij Nederlandse beschavingsgeschiedenis noemen".⁵ De erflaters die hij beschreef waren in feite de grote mannen die onze nationale identiteit gevormd hebben. Romein koos dan ook voor een exemplarische benaderingswijze waarin bijvoorbeeld ook iemand als de katholieke emancipator Herman Schaepman een plaats moest krijgen.

Niet vanwege diens "innerlijke betekenis als persoon", zoals Romein schrijft, maar "om wat hij vertegenwoordigt": namelijk de integratie van het katholieke volksdeel binnen de Nederlandse natie.⁶

De opmars van de regio

Dat het nationalistische kader van de geschiedschrijving inmiddels aanmerkelijk aan betekenis heeft ingeboet, blijkt onder andere uit de verschijning van diverse regionale reeksen. De Utrechtse biografieën zijn er een voorbeeld van maar ook in Drenthe en Noord-Brabant lopen vergelijkbare projecten. In de reeks Utrechtse biografieën worden personen opgenomen "die van belang zijn geweest voor de geschiedenis van Utrecht of daarin een interessante rol gespeeld hebben" (uit het voorwoord van deel I). Het locale kader wordt dus nadrukkelijk als uitgangspunt genomen. Maar wat is eigenlijk de betekenis van dat 'Utrechtse' uit de reekstitel? Of, concreter gezegd, wat hebben in het laatst verschenen deel de zeventiende-eeuwse herbergierster Adriaentgen Adriaens, de achttiende-eeuwse patriottenleider en dichter Paul Strick van Linschoten en de in 1974 overleden cabaretier Wim Sonneveld met elkaar gemeen, dat hun behandeling in één boek rechtvaardigt? Wat bindt de afzonderlijke essays bijeen tot een samenhangend geheel? Of is die samenhang maar zeer betrekkelijk? Welke pretenties koestert de redactie van de Utrechtse biografieën?

Gewone Utrechtse mannen en vrouwen

Een vluchtig doorbladeren van de tot nu toe verschenen delen leert

Utrechtse portretten in miniatuur

al snel dat de redactie niet heeft gekozen voor 'grote mannen' geschiedenis oude stijl. In deel 4 zijn biografieën opgenomen van nationaal bekende figuren als Abraham Bloemaert, Jan Engelman, Van Heuven Goedhart, Martinus Nijhoff, Gerrit Rietveld en Gisbertus Voetius, die ook in het Biografisch woordenboek van Nederland niet misstaan zouden hebben. Maar ook 'kleinere' figuren met gewone mensen beroepen komen aan bod zoals een vroedvrouw, een herbergierster, een koopman, een voetballer en zelfs "een vrouw uit duizenden". Dergelijke gewone mensen hebben een exemplarische waarde omdat hun leven een inkijkje geeft in de geschiedenis van het dagelijks leven van het gros van de Utrechters. Er is ook bewust gestreefd de in de geschiedschrijving vaak onderbedeelde vrouwen een plaats te geven (de score van 16% vrouwen is heel behoorlijk). De invloeden van de sociaal-economische geschiedenis en van het feminisme zijn hier merkbaar. De aandacht voor vrouwen en bijvoorbeeld arbeiders werd in aanleg veroorzaakt door een emancipatiestreven van deze groepen.⁷ Natuurlijk wilden zij er ook bijhoren, liefst met terugwerkende kracht. Hun aanwezigheid is niet meer dan billijk. Ook gewone mensen hebben een geschiedenis, die het waard is om verteld te worden. Een geschiedschrijving die het overgrote deel van de bevolking buiten schot laat, is geen knip voor de neus waard.

Het is echter de vraag in hoeverre de gekozen opzet van de Utrechtse biografieën voldoende recht doet aan juist die 'gewone' mensen uit

de geschiedenis. De alfabetische opzet van de reeks past toch vooral bij het grote mannen model van de oude geschiedschrijving. In alfabetische overzichten zoek je naar meer of minder bekende personen, waarover je graag meer wilt weten. Maar als het je gaat om de gewone, vaak anonieme mensen uit de geschiedenis dan is een typologiserende benaderingswijze meer geschikt. Het gaat dan niet zozeer om bijzondere en kleurrijke individuen als wel om wat wij via gewone mensen te weten kunnen komen over het dagelijks leven in vroeger tijden. Hoe was het bijvoorbeeld om in de vroeg-moderne tijd herbergierster of vroedvrouw te zijn? Pas in dat kader krijgen (in dit deel) de levensbeschrijvingen van Adriaentgen Adriaens en Ytje Ban zin en betekenis. Maar als het ons werkelijk daar om te doen is, dan is het ook beter om voor een typologische opzet te kiezen. Zoals bijvoorbeeld Beliën, Van Deursen en Van Setten hebben gedaan in hun *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995). In dit boek zijn onder andere hoofdstukken opgenomen over 'De dominee', 'De soldaat', 'De arme' en 'De vrouw'. Je krijgt zo een afgerond beeld van het dagelijks leven van de verschillende maatschappelijke groepen in het zeventiende-eeuwse Holland. Een vergelijkbaar beeld is uit de Utrechtse biografieën niet zo makkelijk te distilleren.

De gekozen alfabetische opzet maakt het daarenboven niet eenvoudig om een goed tijdsbeeld te krijgen van de afzonderlijke historische perioden. De eeuwen zijn volledig door elkaar heen

geklutst. Zeventiende-eeuwers staan naast twintigste-eeuwers, middel-eeuwse kanunniken worden gevolgd door negentiende-eeuwse dominees. In een typologische opzet is een chronologische volgorde te prefereren boven een willekeurig alfabetische. Pas dan krijg je een beeld van het dagelijks leven in een bepaald afgerond tijdvak. Ook in de meer conservatieve opzet van de Utrechtse biografieën zou een chronologische volgorde (met een alfabetisch register achterin) niet misstaan hebben.

'Utrechtse' persoonlijkheden?

De Utrechtse biografieën geven een beeld van 2000 jaar Utrechts leven. Maar kun je nu ook spreken van een typisch Utrechtse geschiedenis? Hoe zinvol is de lokale benadering binnen het biografische genre? Zijn de beschreven personen bijvoorbeeld wel zo Utrechts? Een probleem is vaak dat de bestaanshorizon van beroemde personen de locale grenzen ver overstijgt. Een Wim Sonneveld is weliswaar geworteld in de Utrechtse wijk Lombok, waar zijn vader een kruidenierszaak had in de J.P. Coenstraat, maar zijn latere carrière, die hem tot een beroemd man maakte, heeft toch weinig Utrechts. Hij werd niet bekend als Utrechter, maar als begenadigd humorist. Een ander voorbeeld is de dichter Martinus Nijhoff, die slechts korte tijd van zijn leven in Utrecht doorbracht en dus absoluut geen Utrechter mag heten (zijn naam zou meer op zijn plaats zijn in het Biografisch woordenboek van Den Haag, waar de dichter geboren werd en ook stierf). Toch is het aardig om over Nijhoff te lezen,

omdat zijn belangrijke gedicht 'Awater' is opgezet als een wandeling door de stad Utrecht.

Voor nog weer anderen lijkt de stad Utrecht slechts een toevallige context van de werkzaamheden die hen naar de Domstad voerden. Dit geldt zeker voor vele hoogleraren van de Utrechtse Universiteit, die net zo goed in een andere universiteitstad hadden kunnen werken. De hoogleraren geschiedenis Geyl en Gerretson zijn voorbeelden uit de eerste delen van de Utrechtse biografieën, die nauwelijks in het Utrechtse stedelijke leven participeerden. Het zijn geen 'Utrechtse' persoonlijkheden. Iets anders ligt het voor de in deel 4 beschreven historicus C.D.J. Brandt, die geboren en getogen is in Utrecht en ook actief was in diverse lokale maatschappelijke organisaties.

Andere figuren zijn evenwel niet denkbaar zonder hun Utrechtse context. Zo is de hoofdredacteur van het Utrechts Nieuwsblad qualitate qua een Utrechtse persoonlijkheid. In nog veel sterkere mate geldt dit voor lokale ambtsdragers. Voor burgemeesters van Utrecht als Hendrick Moreelse (1615-1666) maar ook voor kerkelijke bestuurders zoals kanunnik Evert Foec (1345-1418), die deken van Oudmunster was en vanwege zijn tact regelmatig gevraagd werd te bemiddelen bij (Utrechtse) conflicten.

Juist de gewone alledaagse figuren functioneren meestal in een lokaal Utrechtse context, en zijn daarom extra interessant om over te lezen in de Utrechtse biografieën. Voetballer Wout Buitenweg verwierf nationale bekendheid door zijn optreden in het Nederlands elftal, maar in het Utrechtse zal hij toch

vooral herinnerd worden als spits van U.V.V. en later Hercules. Interessant is ook het verhaal over Ytje Ban (1647-1730), die na haar twaalfde bevalling besloot vroedvrouw te worden. Haar verzoekschrift bij de vroedschap is bewaard gebleven. In 1716 werd Ytje er van beschuldigd dat ze een aantal vrouwen zou hebben besmet met syfilis. Ytje vroeg enkele van haar cliënten om ten gunste van haar te getuigen. Daarom weten wij meer over haar beroepspraktijk. De meeste van haar klanten woonden in haar eigen wijk, buiten Wittevrouwen, de rest in Tolsteeg en in Abstede. Ytje assisteerde waarschijnlijk minstens één keer per week bij een bevalling. Haar levensverhaal illustreert de praktijk van het bevallen in het Utrecht van rond 1700.

Betekent dit dat de redactie zich beter had kunnen beperken tot, om Romein te parafaseren, figuren "die allen hebben bijgedragen tot dat complexe geheel, dat wij Utrechtse beschavingsgeschiedenis noemen"? (Mits uiteraard ook vroedvrouwen en voetballers tot deze beschaving worden gerekend.) Een strengere selectie van werkelijk 'Utrechtse' figuren zou de reeks zeker een meer Utrechts gezicht hebben gegeven. Toevallige min of meer beroemde passanten zouden dan zijn buitengesloten. Maar we zouden dan ook veel moois en interessants gemist hebben. Misschien is Utrecht niet meer dan een concrete aanleiding om aandacht te besteden aan het dagelijks leven (van hoog tot laag) in een grote stad. Een locale invalshoek heeft als voordeel dat het de geschiedenis letterlijk

'thuis' brengt. Voor de lezer is het een sprankelend feest in een bekende omgeving.

¹ *Utrechtse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechtse*, deel 4, een uitgave van de SPOU, Utrecht 1997.

Prijs: f 25,00.

² A.J.C.M. Gabriëls, 'Portretten in miniatuur: het Biografisch woordenboek van Nederland', in: Bert Toussaint & Paul van der Velde (redactie), *Aspecten van de historische biografie* (Kampen 1992) 50-64, aldaar 50-51.

³ A.A. Van den Braembussche, 'Het biografisch element in de geschiedschrijving. Een geschiedtheoretische verkenning', in: *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1989) 26-60, aldaar 33.

⁴ Gabriëls, 'Portretten in miniatuur', 63.

⁵ Jan en Annie Romein, *Erflaters van onze beschaving. Nederlandse gestalten uit zes eeuwen*, 4 delen, (Amsterdam 1941), citaat in het inleidend voorwoord, 9. Over Romeins liefde voor het vaderland en zijn historische werken op dat terrein zie I. Schöffers, 'Jan Romein en de geschiedenis van Nederland', herdrukt in I. Schöffers, *Veelvormig verleden. Zeventien studies in de vaderlandse geschiedenis* (Amsterdam 1987) 227-235, aldaar met name 230-232. Meer specifiek over de Erflaters: H.M. Beliën (redactie), *Vijftig jaar erflaters. Een terugblik op De erflaters van onze beschaving van Jan en Annie Romein* (Den Haag 1990).

⁶ Jan Romein, 'Herman Schaepman: 's pausen Zwitser', in: *Erflaters* deel 4, 178-179.

⁷ Van den Braembussche, 'Het biografisch element', 40-44. Speciaal over vrouwen en biografie: Mieke Aerts e.a. (redactie), *Naar het leven. Feminisme en biografisch onderzoek* (Amsterdam 1988).